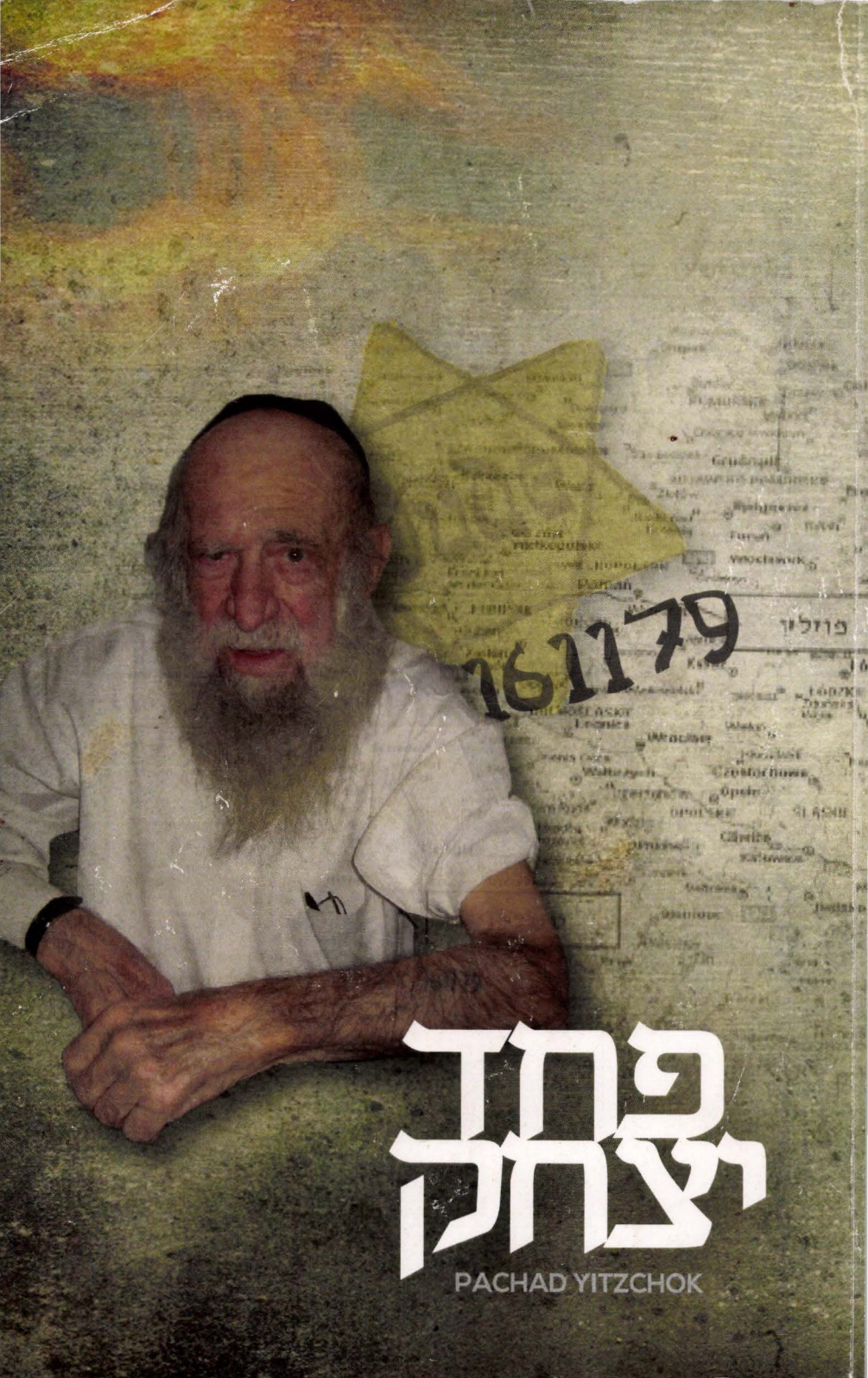

פחד יצחק

PACHAD YITZCHOK

ספר

פחד יצחק

דערציילונגען פונעם אלטן היים

אין דערנאך פונעם צווייטן וועלט קרוג

אין דער אויפבוי נאכאמאהל אין אמעריקא

פון הרה"ח ר' יצחק ברוך שעכטער שליט"א

משיירי דור הישן - יליד קראקא

יז"ל ע"י נכדו

יעקב שעכטער

כסלו תשע"ז לפ"ק

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

נערך
ונסדר
ע"י:
יעקב שעכטער
Yanky Schachter
347.893.5064
info.pachadyitzchok@gmail.com
כל הזכויות שמורות

עימוד
עיצוב
ועריכה
ע"י:
347.868.0647
OHR
ohrhaemes@gmail.com

תוכן העניינים

פארוואָרט ..... [א]

הקדמה ..... [ה]

חלק א' - זכור ימות עולם

אריינפיר ..... [ט]

פרק א' - קראקא ..... [יא]

פרק ב' - משפחתו ..... [מז]

פרק ג' - זכרונות ימי קדם ..... [סג]

פרק ד' - התדבקות בצדיקים ..... [צ]

פרק ה' - ימי הנעירים ..... [קיא]

חלק ב' - שאל אביך ויגדך

אריינפיר ..... [קיט]

פרק ו' - התחלת ימי הזעם ..... [קכד]

פרק ז' - ווישניצא ..... [קמה]

פרק ח' - באכניא געטא ..... [קס]

פרק ט' - שעבנא לאגער ..... [קעט]

פרק י' - אוישוויץ ..... [קצ]

פרק י"א - טויטן מארש ..... [רכג]

פרק י"ב - הצלת נפשי ממות ..... [רל]

פרק י"ג - העלית מן שאול נפשי ..... [רלח]

חלק ג' - זקניך ויאמרו לך

ענינים שונים ..... [רעג]

והנה הראה אותי אלקים גם את זרעך ..... [רצב]

פחד יצחק

[161179]

פאר־וואר־ט

"זכור ימות עולם בינו שנות דור ודור,
שאל אביך ויגדך זקינך ויאמרו לך."

י'תברך ה'מציל ו'ישתבח ה'מושיע, עילת העילות מסבב הסיבות, הא-ל הרועה אותי מעודי עד היום הזה, על כל החסד אשר עשה עמדי, וזיכני ליטול חלק בעבודת הקודש, להתעסק בהדפסת ספר הזכרונות **"פחד יצחק"**.

דער נאמען **"פחד יצחק"**, ברענגט ארויס דעם מהות פון דעם דאזיגן ספר. עס ברענגט ארויס אלע פחדים וואס זיידי זאל זיין געזונט עמו"ש האט מיטגעלעבט, אין די יאהרן פון די צווייטע וועלט-מלחמה, און עס ברענגט אויך ארויס די גבורה, וואס דאס איז די מדה פון יצחק. זיידי האט ענוצט די מדה פון גבורה, בייצושטיין אלע זיינע פחדים, און טאקע נאר אזוי, איז געווען מעגליך אדורכצולעבן די ביטערע קריג.

דאס איז נישט קיין "היסטאריע-בוך", צו דערציילן פונקטליך ווי אזוי זיידי האט איבערגעלעבט אזויפיהל יאהר אין דעם ביטערן מצב פון די קריג. בעיקר איז דאס געמאכט, צו זעהן און זיך אפלערנען וויפיהל מסירת נפש א מענטש קען האבן. אפילו אפס קצהו קענען מיר נישט משיג זיין, אין וואס פאר א מצב זיידי איז געווען. די בעסטע יארן אין א מענטש'נס לעבן, "די 6 בחור'ישע יאהרן" וואס א מענטש האט, האט זיידי ליידער אדורכגעלעבט אונטער די אומשטענדן פון כל

מיני עינויים קשים ואכזריים. מ'האט זיך יעדן טאג געדארפט נאכאמאל ראנגלען מיט הימלישע כוחות, זיך מחזק צו זיין ברוחניות ובגשמיות.

ווי נעמט אן אויסגעמאגערטער בחור'ל, וואס האט פארלוירן טאטע, מאמע, געשוויסטער, און אלע קרובים, דעם כח אויסצוהאלטן אלע שווערע נסיונות?, און באלד נאכ'ן קריג זיך צאמגעקליבן דאס ביסל כח וואס איז שוין 'נישט' געבליבן, און זיך גלייך צוגעכאפט און זיך צוזאמגעהאלטן מיט פרומע אידן, און אביסל שפעטער, זיך מדבק געווען מיט דעם "אש שלהבת", דער קלויזנבורגער רב זצוק"ל, אין די D.P. לאגער - פערנוואלד, וואס דארט האט זיידי אנגעהויבן בויען זיין מקדש מעט, חתונה געהאט מיט באבי זאל זיין געזונט עמו"ש, און צוזאמען האבן זיי אנגעהויבן בויען א בית נאמן בישראל, על דרך ישראל סבא???!

דאס זענען זאכן וואס לייגן זיך נישט אויפ'ן שכל. מיר וועלן דאס קיינמאל נישט קענען פארשטיין! "דיו אלו ימי", און מיר וואלטן געשריבן און מסביר געווען וויפיהל מען קען נאר, וואלטן מיר נאך אלץ נישט געקענט פארשטיין! נאך אזויפיהל מיטמאכן, ווי קען נאך איינער בכלל זיין נארמאל?! און וואר רעדט נאך וועגן זיך וועלן וויטער פירן עהרליך? דאס אלץ קען נאר קומען פון דעם "פחד יצחק", פון די יראת שמים פון יצחק און פון די גבורה פון יצחק!!!

אויך, דארפן מיר געדענקען די דורות וואס זענען פון אונז אוועק, וואו זיי זענען געווען, און וואס מיט זיי איז געשעהן. ס'כאפט אהן א פחד, ס'איז ממש א שרעק; וויפיהל יסורים און מיטמאכענישן די אידן זענען נעבעך אדורך, ביי די צווייטע וועלט'ס-קריג, אונטער די הענט פון די דייטשע מערדער, די נאציס ימ"ש. "תורה ומעשים טובים של שוכני עפר, יזכור אהבתם ויחיה זרעם". **"אל תשכחו בכל הדורות, עדי תזכו לראות בנחמה".**

דער הייליגער צאנזער רב זי"ע איז געקומען אין חלום פאר זיין יונגסטער זוהן, רבי ישעי'לע טשחויב'ער זצ"ל הי"ד, א נאכט פאר מען האט אים געכאפט און אומגעברענגט על קידוש השם, אין דעם באכניא געטא, און אים געזאגט: "ישעי'לע, מארגן גייען די דייטשן ימ"ש אנטדעקן דעם בונקער, און מען גייט ענק אלע כאפן און אומברענגען על קידוש ה'. דו קענסט געראטערוועט ווערן מיט זכות אבות, אבער

וואוסן זאלסטו, אז דיין עולם הבא וועט נישט צוקומען צו די אידן וואס ווערן גע'הרג'עט על קידוש השם!

צו קענען מיר דען משיג זיין ווי הייליג די נשמות פון די קדושים זענען? די גמרא, אין מסכת פסחים דף נ., זאגט: "**הרוגי מלכות אין אדם יכול לעמוד במחיצתן!**". זיידי און באבי זענען אלעמאל געשטאנען גרייט צו גיין על קידוש ה', אבער ברוב חסדי השי"ת האבן זיי איבערגעלעבט די שווערע צייטן, ווייל זיי האבן געהאט א תפקיד אויף די וועלט, וואס זיי האבן געדארפט אויפטוהן, און טאקע אויפצוטוהן דעם תפקיד האבן זיי געלעבט מיט קידוש ה', און אזוי ווי ס'איז באקאנט, אז "**מחשבה טובה הקב"ה מצרפה למעשה**". אויב אזוי, זענען זיי ממש אויף די זעלבע מדריגה ווי זייערע עלטערן, קדושים וטהורים, און "אין אדם יכול לעמוד במחיצתן!".

דאס זאגן "**אשרינו מה טוב חלקינו**" אז מיר האבן זוכה געווען צו זיין אין אזא משפחה, וואו זיידע און באבע זענען אלעמאל געווען גרייט צו גיין על קידוש ה' און האבן זיך מוסר נפש געווען צו האלטן ערליך, דאס איז נישט גענוג! נאר מען דארף זעהן צו גיין ווייטער אויפ'ן זעלבן דרך, און נישט חלילה דאס קאליע מאכן. דערפאר דארפן מיר בעטן השי"ת, אז מיר זאלן זיך קענען ווייטער האלטן מיט די בורה פון די אמאליגע אידן, און מיר זאלן ווייטער קענען בויען און פארברייטערן די משפחה, על דרך ישראל סבא, לשם ולתפארת.

דער בעלזער רב זצוק"ל האט אמאל געזאגט, "יעדער וואס האט איבערגעלעבט די קריג, האט געהאט צוויי מלאכים וואס האבן אים באגלייט די גאנצע צייט".

זאל דער אויבערשטער העלפן, אז די מלאכים זאלן ווייטער באגלייטן זיידי שיחי' עמו"ש, אז ער זאל זעהן גרויס נחת פון אונז אלע געזונטערהייט, עד ביאת גואל צדק במהרה בימינו אמן!!!

העורך

יעקב שעכטער

המו"ל עם המחבר

הקדמה

"אודה ה' מאד בפי, ובתוך רבים אהללנו. כי יעמוד לימין אביון, להושיע משופטי נפשו". בעצם איז עס מיר זייער שווער צו רעדן וועגן די שווערע צייטן וואס איך האב מיטגעמאכט און וואס איך האב אדורך געלעבט, ביי די ביטערע צווייטע וועלט מלחמה. אבער אין א געוויסן וועג איז עס מיר אסאך שווערער צו בלייבן שטיל און נישט רעדן דערווענן. ספעציעל אז מען דערמאנט זיך א פסוק אין תהלים וואס מען זאגט כסדר, **"למען ידעו דור אחרון בנים יולדו, יקומו ויספרו לבניהם"** (ע"ח, ו') נאכ'ן זאגן אזא פסוק, ווי קען מען בלייבן שטיל און נישט דערציילן די גרויסע נסים וואס מיר האבן מיטגעלעבט.

אויך האב איך געהערט נאכזאגן דאס וואס דער הייליגער קדושת לוי זאגט, אין די לקוטים, אויפ'ן פסוק אין פרשת כי תצא **"כי תבנה בית חדש ועשית מעקה לגגך"** (דברים כ"ב ח'). בתוך הדברים טייטשט ער דארט, וועז דער בורא עולם ברוך הוא, שענקט א מענטש סיי וועלכע נייע שמחה, למשל אז א מענטש האט די זכי'ה אריינצובערענגען א קינד בבריתו של אברהם אבינו, דארף דער מענטש ארויסבערענגען זיין שמחה מיט דיבורים.

ב"ה, איך האב יעדן טאג א נייע שמחה. על כל נשימה ונשימה תהלל י-ה, איך פריי זיך יעדע מינוט און יעדן טאג פון דאס ניי, אז איך צוזאמען מיט באבי זאלן זיין געזונט, האבן זוכה געווען אויפצושטעלן א משפחה, און צו זעהן נחת פון קינדער און אייניקלעך. איך האב ב"ה מיט וואס זיך אויף צו צייגן. נאכ'ן הערן אזא קדושת לוי, בין איך בעצם מחויב צו שטיין א גאנצן טאג און ארויסבערענגען מיין שמחה מיט דיבורים.

מיט דעם האב איך צוויי פראבלעמען. קודם כל, די צייט ערלויבט דאס פשוט נישט. צווייטנס, ווי קען איך דען נעמען וועדטער צו לויבן

דעם רבונו של עולם? די גמרא אין מגילה (דף יח.) זאגט: "למי נאה למלל גבורות ה'"? "למי שיכול להשמיע כל תהלתו!" נו, וועט קען דען לויבן דעם באשעפער כל תהלתו?, אז די חכמים האבן נישט געקענט קען איך אוודאי נישט.

איך האב דא צאמגעשטעלט א קונטרס פון מיינע איבערלעבענישן ביים צווייטן וועלט קריג, אפשר מיט דעם וועט עטס זעהן פארוואס איך קען זיך נישט מצמצם זיין מיט וועלט צו לויבן דעם בורא עולם ברוך הוא.

קוקטס מיך אן, א 15-יעריגער בחור וואס האט מיטגעמאכט אזעלכע שוועלט נסיונות ברוחניות ובגשמיות, און דאס אדורך געלעבט, און יארן שפעטער זיצט מען ביי א סדר נאכט אדער ביי שמחות, ארומגענומען מיט קינדער, אייניקלעך, אור-אייניקלעך און אור-אור-אייניקלעך, האב איך דען געחלומ'ט אז איך וועל דאס אמאל האבן?! וי קען מען ארויסברענגען אזא גרויסע שמחה מיט וועלט?! און וי קען מען דען לויבן אזא גרויסן באשעפער?!

עס איז נישט מעגליך. עס איז ממש אזוי וי מיר זאגן שבת אין די הייליגע תפלה פון נשמת, **"ואילו פינו מלא שירה כים ולשוננו רנה כהמון גליו, ושפתותינו שבח כמרחבי רקיע, ועינינו מאירות כשמש וכירח, וידינו פרושות כנשרי שמים, ורגלינו קלות כאילות, אין אנו מספיקים להודות לך ה' אלקינו ואלקי אבותינו, ולברך את שמך מלכנו, על אחת מאלף אלף אלפי אלפים ורבי רבבות פעמים הטובות נסים ונפלאות שעשית עם אבותינו ועמנו"!**

איך האף אז מיט דעם טוה איך יוצא זיין דאס וואס דער קדושת לוי זאגט, ארויסצובערענגען די שמחה מיט דיבורים. דיבורים מוז נישט מיינען ממש מיט'ן רעדן, עס קען אויך זיין מיט שרייבן.

איך מיין אז אויב וועט עטס דאס ליינען, וועט עטס זעהן שווארץ אויף ווייס, יא, עס איז מעגליך אדורכצומאכן יעדער שוועלט נסיון, אין סיי וועלכע אומשטאנד מען איז. אז איך האב דאס געקענט מאכן, קענט עטס דאס זיכער מאכן. עס איז אלעמאל דא עפעס א וועג ארויס

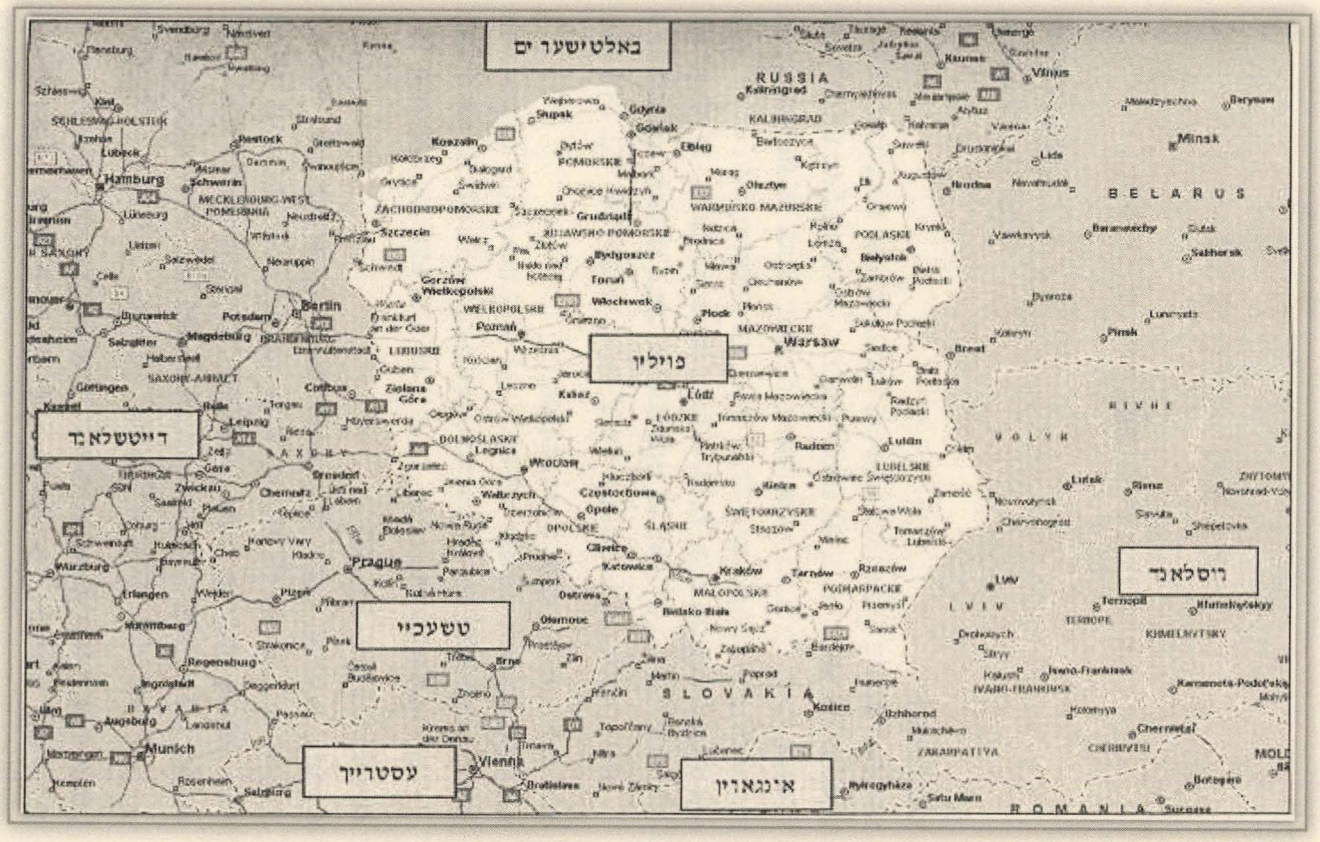
פון סיי וועלכע צרה עס זאל נישט זיין, און מען קען זיך זיכער אלעמאל מחזק זיין. נישט קיין חילוק ווי ווייט און ווי טיף מען מיינט אז מען האלט, געדענקטס, ס'איז אלעמאל דא א וועג ארויס.

איך וויל יעצט בעהטן א תפלה פון דעם רבונו של עולם, עטס זאלטס נישט האבן די שווערע נסיונות וואס מיר האבן מיטגעמאכט, עטס זאלטס שטענדיג האבן פון אלעם גוטן. עטס זאלטס ענק קענען ווייטער פירן אויפ'ן אלטן וועג בדרך ישראל סבא, און עטס זאלטס ווייטער שענקען בלויז נחת פאר'ן בורא עולם און פאר ענקערע עלטערן און אור עלטערן.

אזוי אויך וויל איך יעצט בעהטן, אז דער רבון כל העולמים זאל אונז ווייטער געבן כח זיך מיטצופרייען מיט ענקער שמחה, וואס דאס איז בעצם אונזער שמחה, און מיר זאלן זעהן בלויז נחת דקדושה פון ענק, באגלייט מיט לאנגע געזונטע יארן.

איך וויל מסיים זיין מיט א פסוק פון די תורה וואס מיר זאגן יעדן טאג ביים דאוונען, "**ואף גם זאת בהיותם בארץ אויביהם, לא מאסתים ולא געלתים לכלותם להפר בריתי אתם כי אני ה' אלוקיהם**". די גמרא, אין מסכת מגילה, טייטשט דעם פסוק אזוי: '**לא מאסתים**' בימי יוונים. '**ולא געלתים**' בימי נבוכדנצר. '**לכלותם**' בימי המן. '**להפר בריתי אתם**' בימי פרסיים. '**כי אני ה**'' בימי גוג ומגוג. זאל דער אויבערשטער העלפן, מען זאל שוין בקרוב ממש זעהן דעם "**כי אני ה**'" בביאת גואל צדק במהרה בימינו אמן...

יצחק ברוך בן שיינדל
רבקה בת רחל

באלטישער ים
פוילן
דייטשלאנד
טשעכיי
עסטרייך
אינגארן
ריסלאנד
RUSSIA
BELARUS
Minsk
Vilnius
Warsaw
Berlin
Hamburg
Munich
Vienna
Prague
Lviv
SLOVAKIA
ROMANIA

חלק א׳

זכור ימות עולם

אריינפיר

פולין, גאליציע

איך, יצחק ברוך שעכטער, בין געבוירן כ״ג אלול תרפ״ד, אין פולין, אין די שטאט קראקא. קראקא איז געווען אין מערב גאליציע.

ווי באקאנט איז פולין געווען א גרויסער לאנד אינמיטן אייראפע. ביי מזרח זייט האט זיך פולין געגרעניצט מיט רוסלאנד, ביי מערב זייט מיט דייטשלאנד, אויף דרום זייט געפונען זיך אונגארן, טשעכיי און עסטרייך, און אויף צפון זייט געפונט זיך דער באלטישער ים.

פולין האט כסדר געהאט מלחמות מיט די מדינות מיט וועלכע עס האט זיך געגרעניצט. די סיבה דערפאר איז, ווייל פולין איז זייער רייך אין נאטירליכע אוצרות, מער ווי סיי וועלכע מדינה אין אייראפע.

אונטער די ערד האט זיך געפונען כמעט דאס גרעסטע אוצר פון אמאליגע צייטן, וואס דאס איז, קוילן. עטס מוזט פארשטיין וואס פאר א אוצר דאס איז; אלעס וואס ארבעט היינט אויף גאז אדער לעקטער, האט אמאל געארבעט אויף קוילן: באנען, קאכן, הייצן, מאשינען, און וואס נישט.

אויך האט פולין געהאט אסאך זאלץ, גוטע תבואות, און פארשידענע גרינצייג. דאס זענען זאכן וואס מען דארף האבן צום לעבן. אנדערע

מדינות האבן דאס נישט געהאט. אויך האט מען געקענט טרעפן, אין פארשידענע געגנטער אין פולין, קוואלן פון אויל.

אזוי ווי איך האב געזאגט, האט פולין כסדר געהאט מלחמות. יעדער האט פרובירט אריינצובייסן אביסל אין פולין, אזוי אז זיי זאלן אויך האבן אביסל פון די רייכע מדינה. עס איז אפילו געווען א צייט פון איבער 100 יאר וואס פולין האט בכלל נישט עקזיסטירט אויף די מאפע. הערשט נאך די ערשטע וועלט מלחמה האט פולין זיך צוריקגעשטעלט אויף די פיס.

אין יענע צייטן האט קראקא, און אזוי אויך די שטעט ארום, געהערט צו עסטרייך און אונגארן. דעמאלס האט מען צוריק אנגעהויבן רופן קראקא, מיט דעם נאמען וואס מען האט עס שוין געפרופן יארן פריער, "גאליציע".

קראקא, און די געגנט ארום, האט מען גערופן מערב גאליציע, און די געגנט פון לעמבערג האט מען גערופן מזרח גאליציע. די מיטלסטע שטעט, און דער מזרח זייט פון פולין, למשל ווארשא און לאדז, האט מען גערופן קאנגרעס-פולין. כאטש, נאך די ערשטע וועלט מלחמה איז פולין צוריק געווארן א זעלבסטשטענדיגע מדינה, זענען די צונעמען נאך אלס געבליבן.

פרק א׳

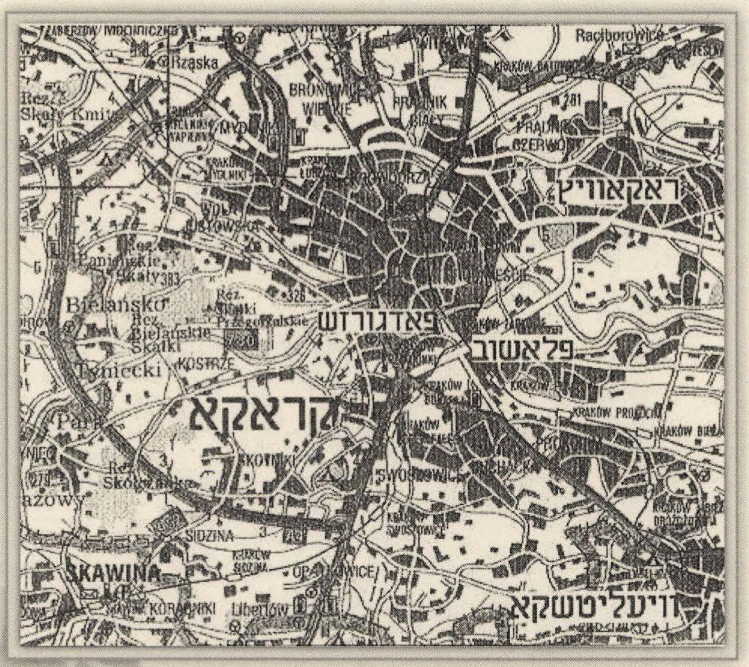
קראקא

עיר ועם בישראל

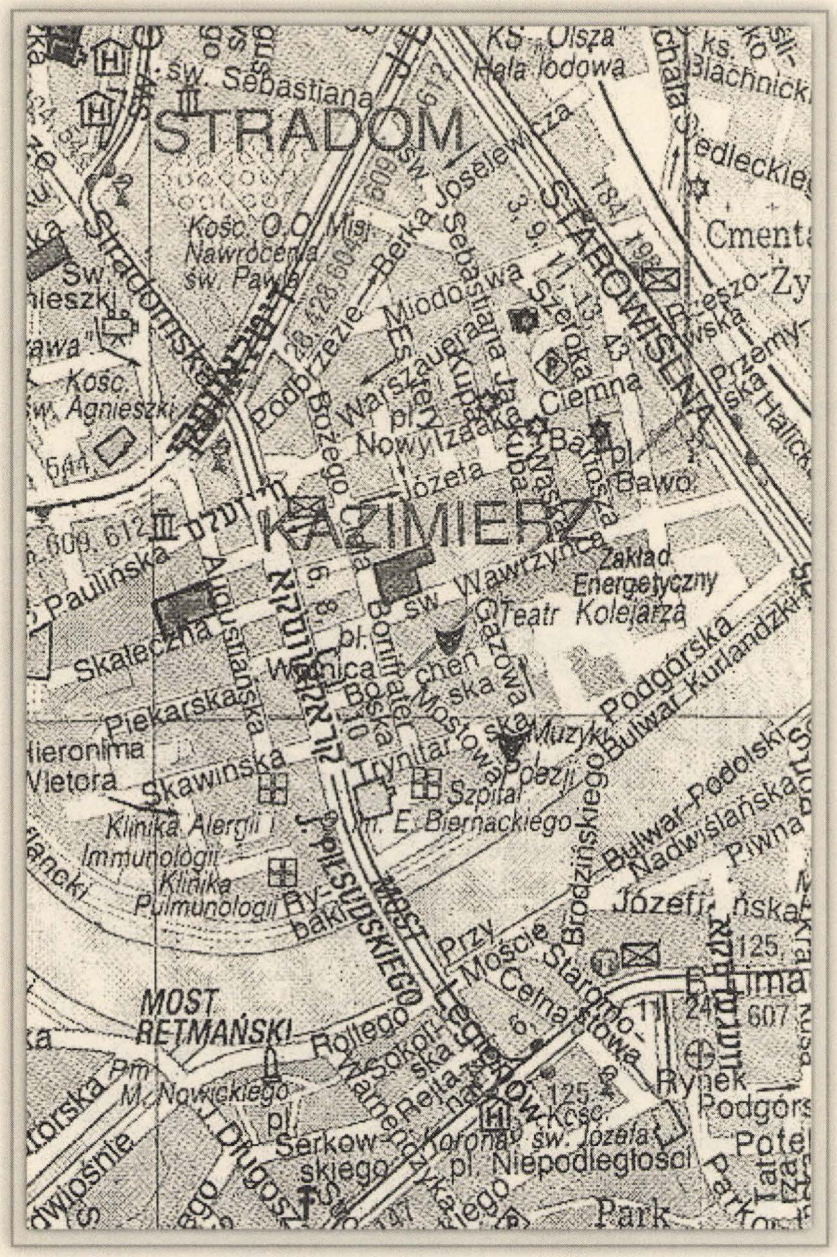
מען זאגט אז די שטאט קראקא איז "כשמו כן הוא"! דאס ווארט קראקא מאכט "כרכא דכולא בי" (א שטאט וואס האט אלעס אין זיך).

איך וויל אביסל ארומרעדן וועגן די היסטאריע פון קראקא, וואס איך געדענק הערן.

קראקא איז אמאל געווען דער הויפט-שטאט פון פולין, ביז ווען דער קייזער'ס זון האט זיך חתונה געהאט מיט די טאכטער פון דעם

מאפע פון די געגנט ארום קראקא

מאפע פון די גאסן פון קראקא

קייזער פון דייטשלאנד. פון בערלין, דייטשלאנד, קיין קראקא, איז זייער א ווייטער מהלך, דערפאר האט מען דעמאלס געמאכט די שטאט ווארשא, וואס דאס איז נענטער צו די דייטשער גרענץ, דער הויפט-שטאט פון פולין.

קראקא איז געווען א שטאט וואו עס האבן געוואוינט, פאר עטליכע הונדערט יאר נאכאנאנד, גאר גרויסע גדולים פון די אידישע היסטאריע. קראקא איז געווען אן 'עיר ואם בישראל'. פאר די צווייטע וועלט מלחמה האבן דארט געוואוינט בערך **70** טויזנט אידן. (איך וואלט געשאצט אז 12 אדער 15 טויזנט דערפון זענען געווען שומרי תורה ומצוות.)

אזוי ווי אלע שטעט, האט קראקא אויך געהאט א שטאט'ס רב. אלעס וואס האט געהאט א שייכות מיט די אידישע קהלה, נישט קיין חילוק וואס עס זאל נאר זיין, איז געווען אונטער'ן רשות פון דעם רב פון שטאט.

אין קראקא איז געווען א אידישע געגנט וואס האט געהייסן קאזמיריזש, נאכן קייזער 'קאזימעזש'. אין די געגנט האט קיין איין גוי נישט געוואוינט; נאר די גוים וואס האבן געריניגט די בילדינגס האבן געוואוינט אין די אידישע געגנט, ווייל זיי האבן געוואוינט אין די בעיסמענט פונעם בנין. די געגנט איז באשטאנען כמעט הונדערט פראצענט פון ערליכע פרומע אידן. די פרייע און מער מאדערנע אידן האבן געוואוינט אינדרויסן פון קאזמיריזש.

אינמיטן די שטאט קראקא איז אדורך געלאפן א טייך מיט'ן נאמען 'ווייסל'. דער ווייסל איז דער הויפט טייך פון פולין, און דאס האט אפגעטיילט קראקא פון פאדגורזש.

דאכט זיך מיר, פאדגורזש איז באמת געווען א שטאט פאר זיך, נאר איבער די יארן, ווען מען האט געבויט בריקן פון קראקא אריין קיין פאדגורזש, איז דאס געווארן אזוי ווי איין שטאט. עס זענען געווען צוויי גרויסע גאסן וואס זענען געגאנגען פון די קאזמיריזש געגנט אריין קיין פאדגורזש (דורך די בריק), און מיט די צייט איז פאדגורזש געפאלן אונטער די קהלה פון קראקא, ממילא איז עס געווארן אזוי ווי איין גרויסע שטאט. אין פאדגורזש האבן געוואוינט פאר'ן קריג

בערך 12,000 אידן. איך האב געהאט א מומע וואס האט געוואוינט אין פאדגורזש. אפילו עס איז געווען אונטער די קראקאווער קהלה, איז געווען איין גרויסע נפקא מינה. אין פאדגורזש האט מען יא געמעגט שטעלן א חופה פרייטאג, און אין קראקא נישט, צוליב א תקנה וואס דער רמ"א האט געמאכט.

עס איז דא אין איטאליע א גרויסער באקאנטער בארג וואס ציהט זיך איבער א גרויס חלק פון אייראפע. די בארג ענדיגט זיך ביים עק פון פאדגורזש.

איך געדענק איינמאל, ל"ג בעומר, האט מיין רבי געזומען די גאנצע קלאס קיין פאדגורזש צו דעם בארג, און מען האט זיך דארט געשפילט מיט א פייל-און-בויגן (אזוי ווי עס איז דער מנהג צו טוהן ל"ג בעומר). איך האב געהאט אין מיין קלאס א אינגל, א גרויסער בעל דמיון. ער האט געמאכט שרעקליכע גוזמאות. ער איז דעמאלס ארויף אפאר פיס אויפ'ן בארג, און געזאגט פאר'ן עולם, "קומטס דא וואו איך שטיי, די לופט איז אזויפיהל בעסער".

די שטעטישע שוהל

מיט הונדערטע יארן צוריק, ווען די אידן זענען אנגעקומען קיין קראקא, האבן זיי זיך זעהר שטארק אויפגעבויט אינעם שטאט, און זיי האבן אנגעהויבן פירן געשעפטלעך. די גוים האבן דאס נישט געקענט פארטראגן, אז אידן זענען מצליח, האבן זיי אנגעהויבן מאכן פאגראמען מיט'ן תירוץ אז די אידן נעמען צו זייערע קונים.

עס איז געווען א פוילישער קייזער וואס האט געהייסן "קאזימעזש וויעלקי". 'קאזימעזש' איז געווען זיין נאמען, 'וויעלקי' מיינט גרויס. ער האט דעמאלס געזאגט פאר די אידן אז זיי זאלן גיין וואוינען אין א געגנט נעבן קראקא, אז דארט זאלן זיי פירן זייערע געשעפטן און קיינעם נישט שטיין אונטער די פיס.

(שפעטער איז די געגנט שוין געווארן א חלק פון קראקא, און מען האט עס גערופן 'קאזימעזש', על שם פונעם קייזער וואס האט דאס

געשאנקען פאר די אידן. דאס איז געווען דער אידישער חלק פון קראקא ביז צו די קריג.)

און ער האט דעמאלס געשאנקען פאר די אידן דעם בנין, צו מאכן א שוהל. אלס הכרת הטוב איז אינעם שוהל געהאנגען אויפ׳ן מזרח וואנט א גרויסער בילד פונעם קייזער.

די שטעטישע שוהל אין קראקא האט מען ביי אונז געפרופן דער אלטער שוהל. עס איז געווען איבער 800 יאר אלט! דער שוהל איז געווען אויף די הויכע גאס, אויף די זעלבע גאס ווי דער "רמ"א שוהל".

דער שוהל איז געווען א חסיד׳ישע שוהל, וואו בלויז היימישע, ערליכע מענטשן האבן געדאוונט.

אזוי ווי אין יעדע שטעטל, האבן די, לאמיר זיי אנרופן, נישט אזוי פרומע אידן, זיך נישט גוט פארטראגן מיט די ערליכע אידן, און וואו מען האט נאר געקענט האט מען פרובירט אונטערצושטעלן א פוס.

איינמאל האט זיך געמאכט א דער קייזער איז געקומען באזיכן די שטאט, און עס איז אויך געווען אויפ׳ן פלאן צו גיין באזוכן דעם שוהל וועלכער ער האט געשאנקען פאר די אידן. באלד פארדעם וואס דער קייזער איז אריינגעקומען אין שוהל, איז איינער פון די רשעים אריינגעלאפן און אויסגעדרייט דעם בילד פונעם קייזער!

וען דער קייזער איז אריינגעקומען אין שוהל, האט ער געפרעגט, "וואס הענגט דארט פארדרייט?" האט איינער זיך אנגערופן, "דאס איז א בילד פונעם קייזער". האט ער געהייסן דאס צוריקדרייען, און ער האט טאקע געזהען אז דאס איז זיין בילד. דער קייזער איז געווארן שרעקליך בייז, היתכן, מען האט פארדרייט זיין בילד, און ער האט געשריגן, "די אידן זוכן מורד צו זיין אין מיר".

דער באשעפער האט באלד חונן דעת געווען פאר׳ן קראקאווער רב (רבי שמעון סופר), און ער האט זיך אנגערופן צום קייזער, "חס ושלום, מיר זוכן נישט מורד צו זיין. הער קייזער, דער בילד איז געמאכט צו ווייזן יעדן ווער עס איז דער הערשער פונעם שטאט. היות דער קייזער

געפונט זיך נישט מיט אונז אלעמאל, דארף הענגען א בילד אז מען זאל געדענקען. אבער יעצט אז מיר האבן די זכיה צו האבן דעם קייזער ביי אונז, דארף מען נישט דעם בילד, נאר מען דארף קוקן אויפ'ן קייזער זעלבסט, אז ער איז דער פערזענליכקייט!" דער תירוץ איז זייער גוט געפאלן פאר'ן קייזער, און דער כעס איז אים אוועקגעגאנגען.

(דער מאור ושמש האט אויך געהאט א שוהל אויף די זעלבע גאס.)

בדרך אגב דערמאן איך זיך, אין יאר 1933, איז אוועק דער קייזער פון קראקא, און אלע אידן "מנער ועד זקן טף ונשים" זענען ארויסגעגאנגען צו די לוי'ה אלס הכרת הטוב.

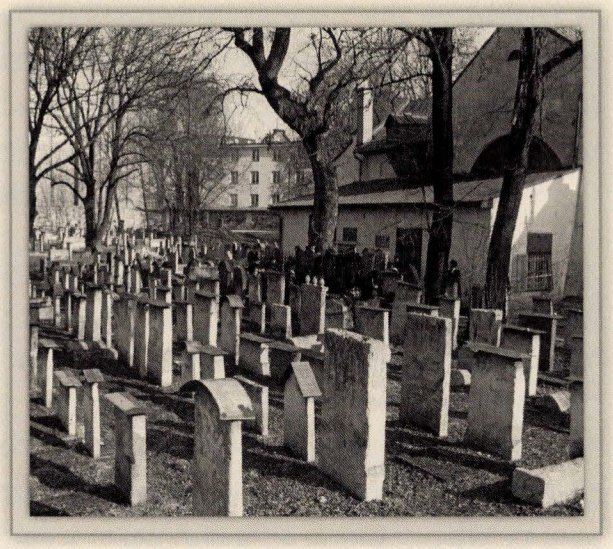
דער קייזער איז געווען א גענעראל ביים קריג. די רוסן האבן אים שטארק געזוכט און געוואלט אומברענגען. דער גענעראל האט זיך דעמאלס אויסבאהאלטן ביי א איד, און דערפאר איז ער אלעמאל געווען דאנקבאר פאר די אידן, און ער האט זיי שטענדיג באשיצט.

באלד נאך ער איז אוועק, האט זיך אנגעהויבן די אנטיסעמיטיזם אין קראקא. עס איז געווען א גרופע וואס מען האט זיי גערופן די 'ענדעקיס'. זיי האבן דעמאלס געשריגן אויף די אידן, "ענקער באשיצער איז געשטארבן". אויך האבן זיי דעמאלס געשריגן אין די גאסן, מען זאל נישט קויפן ביי אידישע געשעפטן.

כל ישראל יוצאים ביד 'רמ"א'

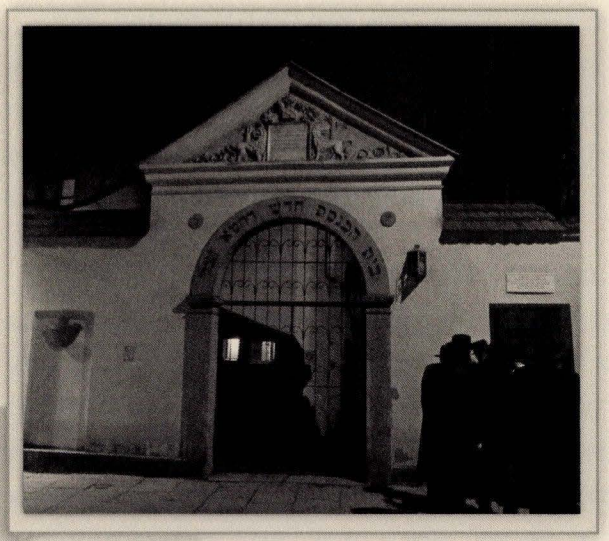
איך קען נישט פונקטליך די היסטאריע פון אלע רבנים אין קראקא, אבער איך וועל אביסל מיט טיילן מיט ענק דאס וואס איך געדענק הערן.

אין די אנהייב "ש' יארן", איז דער הייליגער רמ"א געווען מרא דאתרא פון די שטאט קראקא. ער האט געהאט א שיין 'גרויס' בית המדרש אויף די 'הויכע גאס'. אין דעם חצר פון דעם הייליגן רמ"א'ס בית המדרש, איז געווען א קליין בית החיים, וואס דארט זענען געליגן די גרעסטע מענטשן פון די היסטאריע פון קראקא: דער רמ"א, מגלה עמוקות,

תוספות יום טוב, און נאך קדושים וטהורים.

כמעט דאס גאנצע בית החיים איז צוטרויטן געווארן דורך די דייטשן ימ"ש. אבער דעם רמ"א'ס ציון, מיט די פאהר וואס ליגן נעבן אים, זענען ארומגענומען מיט א צוים, און די קברים האבן די דייטשן נישט צוגערירט. דאס איז דער זעלבער שטיין פון 400 יאר צוריק. עס זענען דא וואס פארציילן, אז די דייטשן וואס האבן געוואלט צורירן דעם ציון זענען באלד גע'הרג'עט געווארן, דערפאר שטייט דאס נאך. דער וואנט וואס נעמט היינט ארום דעם בית החיים באשטייט פון די מצבות וואס מען האט דעמאלס צעטרויטן.

ל"ג בעומר, שנת של"ג, איז דער הייליגער רמ"א נסתלק געווארן. יעדעס יאר, אין דעם טאג פון דעם רמ"א'ס יארצייט, זענען געקומען צו

פאהרן, טויזנטע, טויזנטע מענטשן פון גאנץ גאליציע, זיך משתטח צו זיין ביים ציון הקדוש. עס האבן זיך אריינגעשטופט אין דעם בית החיים אזויפיהל מענטשן, אז עס איז נישט געווען קיין פלאץ אריינצושטופן א נאדל! דער בית מדרש און דער גאנצער גאס ארום איז אויך געווען געפאקט מיט מענטשן.

עס איז געווען א מראה צו זען, ווי עס קומען טויזנטע אידן, צינדן א לעכט, און בעהטן זיך אויס אלעס גוטס. עס זענען געווען אויסגעלייגט טישן אין די גאס, וואו מען האט צאמגענומען גאלט פאר פארשידענע צוועקן. אויך די קינדער פלעגן גיין נאך גאלט מיט די ביכלעך פון די ישיבה (אזוי ווי היינט). אן א שיעור איז מען געגאנגען נאך גאלט דארט, און דער עולם האט געטיילט גאלט. מען האט אפשר נישט געגעבן קיין סאך, ווייל מען האט נישט געהאט קיין סאך צו געבן, אבער צדקה האט יעדער איינער געגעבן.

"יעדער וואס האט געהאט א קאפ אויף די פלייצע, הענט און פיס, איז דארט געגאנגען נאך גאלט". איך בין אויך דארט געגאנגען נאך גאלט פאר די ישיבה.

מען קען נישט לייקענען דער פאקט וואס די וועלט זאגט אז אין אמעריקע גיט מען אסאך צדקה, מער ווי אין די וועלט, בלי עין הרע. דאס איז אמת. אבער אינדערהיים, דאס ביסל וואס מען האט געגעבן, האט מען געגעבן מיט דעם בלוט און שווייס וואס מען האט אריינגעארבעט אין דעם, דאס צו פארדינען.

(וועז איך האב איך געוואוינט אין ווילאמסבורג, האב איך זיך באקענט מיט א איד וואס האט געהייסן ר' חיים גאלב. דאכט זיך מיר אז ער איז געווען אן אמעריקאנער געבוירענער. ער איז אסאך געגאנגען נאך גאלט, אין בית המדרש און ביי אלע חתונות. ער איז געגאנגען מיט א קאפל אין די האנט און ער האט געזאגט, "א penny אבער צדקה, א penny אבער צדקה, גיב צדקה נישט קיין חילוק וויפיל". ער האט אזוי צאמגענומען זייער אסאך גאלט, און ער האט געגעבן פאר די

קלויזנבורגער ישיבה אסאך געלט. קען זיין, אז ער האט זיי אויך געגעבן א באס פאר די ישיבה.

ער האט געהאט א ספרים-געשעפט אויף די דיוויזשן עוועניו, און יעדעס יאר, פאר שבועות, האט ער אויפגעשריבן אינדרויסן פון געשעפט "יעדן איד דארף א תיקון". ער האט געוואלט אז יעדער זאל קויפן א "תיקון", האט ער דאס אויפגעשריבן. ער איז געווען זייער א פיינער איד. עס איז נישט דא קיין סאך אזעלכע אידן.)

אינדערהיים האט יעדער טאקע געגעבן אסאך pennie's. אויב מען קוקט אריין אין דעם jurnal וואס צדקת ר׳ מאיר בעל הנס געט ארויס ווען זיי מאכן דעם דינער, זיי האבן אינעווייניג חשבונות פון דער היים, פון די שטעט וואו מען האט צוזאמגענומען געלט פאר צדקת ר׳ מאיר בעל הנס און געשיקט דאס געלט קיין ארץ ישראל, קען מען זעהן אויף די ליסטעס פון מענטשן, אז דער מענטש האט געגעבן 47 גראשן, א צווייטער האט געגעבן איין זלאטע מיט 20. מען קען זעהן אז די 47 גראשן וואס דער איד האט געגעבן, איז געווען וויכטיג איינצושרייבן אז דער איד האט דאס געגעבן. די גראשנס זענען ביי אונז געווען ווערט אסאך. דאס איז געווען אונזער שווייס און בלוט.

אינדערהיים, איז דאס געווען א כבוד. מען האט נישט געמאכט קיין גבאים פון ר׳ מאיר בעל הנס נאר דערהויבענע אידן. עס איז געווען א חשובע׳ר ארבעט. (באבי: איינמאל א יאר איז דער רבי מיט׳ן דיין געגאנגען פון הויז צו הויז אפנעמען די געלט וואס די מענטשן האבן אריינגעלייגט אין די פושקעס. זיי זענען געווען די גבאי צדקת ר׳ מאיר בעל הנס.)

איך געדענק דאוונען אין די "רמ"א שוהל", ממש איינס-צוויי מאל. קען זיין אז דאס איז געווען אויפ׳ן טאג פון די יארצייט. דער הייליגער רמ"א האט געדאוונט נוסח אשכנז, דערפאר איז נישט אויסגעקומען אז מען זאל דאוונען דארט סתם אזוי, ווייל מיר דאוונען נוסח ספרד.

איינמאל, נאכ׳ן קריג, ווען איך בין געפארן אויף קברי צדיקים מיט דעם באבוב׳ער רב ז"ל, און מען איז איינגעשטאנען אין קראקא, האבן מיר געדאוונט אין די "רמ"א שוהל" נוסח אשכנז כמנהג הרמ"א. דאכט

זיך מיר, אז מען האט דעמאלס ארויסגענומען דעם רמ"א'ס ספר תורה. סתם אזוי, האט מען קיינמאל נישט ארויסגענומען דעם רמ"א'ס ספר תורה, נאר אויף די יארצייט, אדער ווען עס איז געקומען אן אדם חשוב ווי דער באבוב'ער רב ז"ל. דעמאלס האט מען עס ארויסגענומען צו ליינען דערין, דאכט זיך מיר.

דאס לעבעדיגע בית החיים

אין די אלטע היים, ווען מען האט חתונה געמאכט, פלעג מען שטעלן א חופה פרייטאג נאכמיטאג, און די סעודה איז געווען פרייטאג צונאכטס.

אין קראקא איז ביז צו די קריג נישט געווען אזא זאך פון שטעלן א חופה פרייטאג. ווער עס האט געוואלט חתונה מאכן פרייטאג, איז געפאהרן איבער די בריק קיין פאדגורזש, און מען האט דארט געמאכט די חופה. משום מעשה שהיה.

אקעגן איבער די גאס פון דער "רמ"א שוהל", איז געווען א הויז ווו עס איז פארגעקומען א חתונה פרייטאג נאכמיטאג, און די חתונה האט זיך פארצויגן ביז נאכ'ן זמן שב"ק, און מען האט דארט געשפילט מוזיק מיט פארשידענע אינסטרומענטן.

דער רמ"א האט געשיקט א שליח זאגן אז עס גייט זיין שבת, און זיי זאלן שוין אויפהערן צו שפילן, אבער זיי האבן ווייטער געשפילט און די חתונה איז ווייטער אנגעגאנגען. דער רמ"א האט זיי נאכאמאל געווארנט, און זיי האבן נאך אלס נישט אויפגעהערט. און פון איין סעקונדע צום צווייטן, איז דער גאנצער בנין איינגעזונקען געווארן מיט די מענטשן, און אלע זענען גע'הרג'עט געווארן, אנשים נשים וטף, אזוי ווי ביי קרח! און מען האט דעם פלאץ אנגערופן דאס "לעבעדיגע בית הקברות".

מען האט דעם פלאץ ארומגענומען מיט א צוים, און מען האט קיינמאל נישט געבויט דארט גארנישט. ביז צו די קריג איז דער צוים געשטאנען. דאכט זיך מיר, אז נאכ'ן קריג איז שוין נישט געווען קיין

צוים, אבער היינט איז שוין יא דא דארט א צוים, מיט א גרויסער שטיין אלס א געדענק-מאל.

א נשמה זוכט א תיקון

אין דער צייט ווען דער רמ״א איז געוועהן רב אין קראקא, האט זיך אמאל געמאכט אז דער קייזער איז געקומען באזוכן די שטאט. עס איז געוועהן א גרויסע אויפנאמע פאר׳ן קייזער אין צענטער פון שטאט, און מען האט געמאכט א גרויסער טראסק. אינמיטן די גאנצע ברוכים הבאים, איז געקומען צו פליען א שטיין גלייך צום קייזער׳ס פנים. די שומרים זענען גלייך געלאפן זוכן אין דעם ריכטונג פון וואו דער שטיין איז געקומען צופליען. זיי האבן אדורכגעקוקט דעם חצר און געזיכט אין דאס גאנצע הויז, און זיי האבן געטראפן דארט, נישט קיין אנדערער ווי א קליין יונגל. גלייך, האבן זיי אים געכאפט און אוועקגעפירט.

די עסקנים פון שטאט האבן גלייך אנגעהויבן פארפירן, וואס וויל מען פון דעם קליין אומשולדיג קינד?, ער האט גארנישט געמיינט. ער איז נאך צו יונג צו האבן אזעלכע השגות. די שרי המלוכה האבן נישט געוואלט אדורכלאזן אזא זאך. נישט קיין חילוק וואס, ווען, וואו, ווער, און ווי אזוי, ער באקומט טויט-שטראף! די עסקנים האבן דאס נישט געוואלט הערן, און זיי האבן זיך שטארק געשלאגן אויף דעם אומריכטיגן פסק. ענדליך, האבן די שרי המלוכה מסכים געוועהן צו גיין צום רב פון שטאט, צו זעהן וואס ער זאגט, איז דער קינד טאקע אומשולדיג און ער איז צו יונג צו פארשטיין צו דעם, אדער עס איז יא מעגליך אז עס איז געוועהן אן אונטערגעשטעלטע מעשה. און די שרי המלוכה האבן געזאגט, ״אויב ביי דעם באשטימטן טאג האבן זיי נאך נישט קיין ענטפער פון רב, באקומט ער טויט שטראף!״.

די עסקנים זענען באלד געגאנגען צום רמ״א׳ס שטוב, זעהן ווי אזוי מען קען עפעס פארהאנדלען, אבער דער רמ״א איז נישט געוועהן אינדערהיים. אזוי איז אדורכגעלאפן איין שעה נאכ׳ן צווייטן, און איין טאג נאכן צווייטן. עס קומט אן דעם געווישן טאג, און דער רמ״א איז

נאך אלס נישט צום געפונען. אט אט, עס קומט שוין דער צייט, און די שרי המלוכה זאגן, "נאך אביסל, אויב האבן מיר נישט קיין תשובה, קומט אים טויט שטראף." אבער עס איז נישט געווען וואס צו טוהן. אין קול ואין עונה, דער רמ"א איז נישט צום געפונען. מיט גרויס צער האבן די עסקנים נעבעך געמוזט צוזעהן ווי מען הרג'עט דאס קינד, ה"י.

עס גייט אדורך, נישט מער ווי א האלבע שעה, זינט מען האט ג'הרג'עט דאס קינד, און דער רמ"א איז צוריק אין שטאט. באלד איז מען צוגעלאפן צום רב וויינען, אז מען האט יעצט ג'הרג'עט אן אומשולדיג קינד. דער רמ"א רופט זיך אן, איך ווייס אלעס. יעצט לא'מיך ענק דערציילן. דער קינד איז א גלגול פון די צייטן פון זכרי' הנביא, און ער האט געווארפן א שטיין אויף זכרי' הנביא. ער דרייט זיך שוין ארום אזוי פון איין גלגול צום צווייטן, שוין הונדערטע יארן, און ער האט נאך אלס נישט געטראפן קיין תיקון. ער האט זיך אלעמאל ארויסגעדרייט. ווען איך וואלט געווען אין שטאט, וואלט ער שוין ווייטער נישט געהאט קיין תיקון. ממילא בין איך אוועקגעפארן, אזוי, אז די נשמה זאל האבן א תיקון.

מגלה עמוקות

דער מגלה עמוקות איז געווען א גרויסער תלמיד חכם, און מען האט געוואלט אז ער זאל זיין רב אין קראקא. ער האט אבער אפגעזאגט. ער האט נישט געוואלט זיין קיין רב. ביז איינמאל, איז געקומען עפעס א דין תורה צו אים.

דער דין תורה איז געווען צווישן א 'וואסער-טרעגער' און א 'גביר'. די מעשה גייט אזוי: דער וואסער-טרעגער איז געווען אן ערליכער איד. די סיבה אז ער איז געווען א וואסער טרעגער, איז וויל ער האט געדארפט ברענגען פרנסה אין שטוב.

איין טאג, האט דער גביר געזעהן ווי דער וואסער טרעגער מוטשעט זיך אזוי מיט'ן שלעפן וואסער. פרעגט אים דער גביר, "וויפיל פארדינסט דו פון דעם?" האט ער געזאגט, "כך וכך". זאגט אים דער גביר, "איך

זעה ווי דו מוטשעסט דיך אזוי". זאגט ער, "יא, וואס זאל איך טוהן? איך דארף פרנסה". האט דער גביר געזאגט, "ווייסט וואס?, איך מאך מיט דיר א געשעפט. דו זעץ זיך לערנען, און איך וועל דיר אויסהאלטן. אבער האלב פון דער שכר וואס דו באקומסט פאר'ן לערנען איז מיינס". דער וואסער-טרעגער האט זיך זייער געפריידט און געענטפערט, "פיין, ס'איז ערלעדיגט". און זיי האבן געמאכט צווישן זיך דעם ישׁשכר-וזבולן געשעפט.

עס גייט אדורך א וואך צייט, און דער אלטער וואסער-טרעגער קומט צו גיין צום גביר, "דער געשעפט וואס מיר האבן געמאכט, איז אויס". "וואס איז?". "איך ויל מער נישט זיין משועבד צו דיר". "ווי אזוי קענסטו דאס טוהן, מיר האבן דאך געמאכט א געשעפט?". "איך קען דיר נישט העלפן. איך וער צוריק א וואסער-טרעגער". דער גביר האט גערופן דעם ארימאן אין בית דין, זעהן וואס ב"ד וועט פסק'ענען.

ווען זיי זענען געקומען צום מגלה עמוקות, האט דער גביר פארגעלייגט זיינע טענות, און שפעטער זאגט דער וואסער-טרעגער זיינע טענות. דער וואסער-טרעגער לייגט פאר זיינע טענות, זאגנדיג אזוי: "ביסט געראכט, אז מיר האבן געמאכט א געשעפט. אין אנהייב בין איך טאקע געווען זייער צופריידן אז איך וועל שוין נישט דארפן אזוי שוואר ארבעטן. שפעטער האב איך איינגעזעהן, ביז היינט פלעג איך אויפשטיין אינדערפרי און בעהטן דעם באשעפער פאר פרנסה, אבער היינט, שטיי איך אויף אינדערפרי, און איך ווייס אז דער גביר שטעלט מיך צו פרנסה. איך פיהל שוין ליידער נישט ווי איך דארף אנקומען צום באשעפער. ממילא, בין איך נישט מסכים צום געשעפט".

האט דער מגלה עמוקות געזאגט, "אז א וואסער-טרעגער קען האבן אזא דין תורה, אין דעם שטאט ויל איך זיין רב". און ער האט אנגענומען דאס רבנות אין קראקא!

ישראל גוי קדוש

אין קראקא, ביים עק פונעם רמ"א'ס בית החיים, נעבן די מצבה פונעם תוס' יום טוב, איז דא א מצבה וואס עס שטייט אויף דעם

אויפגעשריבן "ישראל גוי קדוש". (ווי איך פארשטיי האט די מעשה פאסירט אין די צייט ווען דער היליגער תוס' יום טוב איז געווען רב אין קראקא, און ער האט געלאזט א צוואה אז מען זאל אים קובר זיין נעבן ישראל גוי.)

קאפיל שולקינד האט מיר דערציילט אז ער האט געזען די מצבה, און אין פינקס פון קראקא איז געווען געשריבן די סיבה פאר דעם לשון המצבה.

עס איז געווען אין קראקא א איד, מיט'ן נאמען ישראל, א גרויסער גביר, אבער א קארגער ווי קיינמאל פריער. קיין איין פעני האט מען נישט געקענט ארויסבאקומען פון אים, אפילו זיין אייגן ברודער האט גארנישט געקענט ארויסבאקומען פון אים.

דער עושר האט געהאט א ברודער, א בלוטיגער ארימאן, וואס האט געווואוינט אין איינע פון די ארומיגע שטעטלעך. ער האט געהאלטן פאר'ן חתונה מאכן א קינד, איז ער געקומען צו פארן קיין קראקא שאפן געלט. ער האט געווואוסט אז זיין ברודער איז שרעקליך קארג, דערפאר האט ער זיך קודם געווואנדן צו ארגאניזאציעס, קרן חתנים, הכנסת כלה וכו', אז זיי זאלן אים העלפן. אבער די ארגאניזאציעס האבן אפגעווויזן זיין פארלאנג, זאגנדיג, "אונזער שטאט איז זייער גרויס, און מיר האבן גענוג פון אונזערע אייגענע פראבלעמען מיר קענען זיך נישט ערלויבן צו געבן פאר אנדערע".

בלית ברירה, איז ער געקומען צו זיין ברודער בעהטן אז ער זאל אים ארויסהעלפן חתונה מאכן. דער תירוץ איז אבער געווען, "ניין!, דו ווייסט אז איך געב נישט קיינעם, און איך וועל דיר אויך נישט געבן!" דער ברודער האט זיך צעווויינט, און געבעהטן, אבער עס האט גארנישט געהאלפן. קיין ברירה האט ער נישט געהאט, און ער האט זיך ארויסגעלאזט אויפ'ן וועג, צו גיין צו די אלע ארומיגע שטעטלעך, שאפן געלט, ער זאל האבן מיט וואס חתונה צו מאכן.

א יאר שפעטער, האט ער געהאלטן פאר'ן חתונה מאכן נאך א טאכטער. איז ער געפארן קיין קראקא, צום ברודער, בעהטן געלט

אויף חתונה צו מאכן. ער האט געזאגט פאר׳ן ברודער אז ער קען נישט נאכאמאל ארום גיין אין די שטעטלעך, ווייל מען וועט אים נישט געבן, ווייל ער איז הערשט ארומגעגאנגען, נישט לאנג צוריק. "יעצט אז איך מוז אנקומען צו דיר, וועסטו, אלס ברודער, מיך מוזן העלפן חתונה מאכן מיין טאכטער".

האט ער אים געענטפערט, "איך האב דיר שוין געזאגט לעצטעס-מאל, איך געב נישט קיין געלט פאר קיינעם, און פאר דיר אויך נישט!" ער האט אבער געווייגט און געבעהטן, "אפשר דאך?, מיר זענען דאך בלוט ברודער. האסט נישט קיין רחמנות אויף מיך? "דו גוי וואס דו ביסט," אפילו אויף דיין אייגן ברודער האסטו נישט קיין רחמנות". דער גביר האט זיך אנגערופן, "דער נאמען 'גוי' געפעלט מיר זייער". און דעמאלס האט ער געשריבן א צוואה, אז אויף זיין מצבה זאל מען שרייבן "ישראל גוי".

וען עס איז געקומען די צייט, און דער גביר איז אוועק געגאנגען, האט מען אים קובר געווען ביים עק פונעם בית החיים, ווייל ער איז געווען א קארגער, און מען האט אויפגעשריבן אויפ׳ן מצבה, פ״נ "ישראל גוי".

עס איז נישט אדורך קיין לאנגע צייט פון וען דער 'קארגער גביר' איז אוועק, און די גמילות חסדים קאסע האט זיך פארמאכט. דער קרן עני האט זיך פארמאכט. איינציגווייז, האבן זיך אלע ארגאניזאציעס פארמאכט. די אריימעלייט זענען געקומען וויינען צום רב, פרעגנדיג, "וואס איז געשעהן?, ביז היינט האט מען זיי יעדע וואך געגעבן געלט, און פלוצלונג האט זיך אלעס אויפגעהערט?" האט דער רב געענטפערט, "יעצט מעג איך שוין אויסזאגן: וואס קען איך טוהן? 'ישראל' לעבט שוין נישט. ער האט ביז היינט אויסגעהאלטן אלע ארגאניזאציעס! כל זמן ער האט געלעבט האט ער נישט געוואלט מען זאל וויסן וועגן זיינע צדקות". און דעמאלס האט דער רב געהייסן צושרייבן אויף די מצבה "קדוש". און יעצט שטייט "ישראל גוי קדוש".

ר' אייזיק בר יעקילעס

עס איז געווען א בית המדרש אין קראקא אויף די Kupah-Ciemna גאס, וואס מען האט גערופן "ר' אייזיק בר יעקילעס בית המדרש".

עס איז דא א באקאנטע מעשה וואס מען פארציילט וועגן איינעם אז עס האט זיך אים גע'חלומ'ט, אז ווייט אוועק פון זיין הויז ליגט באגראבן אן אוצר, אבער אנקומענדיג אהין האט ער אויסגעפונען אז דער אוצר געפונט זיך גאר ביי אים אינדערהיים! מען זאגט אז דאס האט פאסירט מיט ר' אייזיק בר יעקילעס פון קראקא.

ר' אייזיק איז געווען א בלוטיגער ארימאן, און עס האט זיך אים גע'חלומ'ט אן אינטערעסאנטער חלום, וועגן אן אוצר וואס ליגט באהאלטן אונטער א בריק אין טשעכין. ער האט זיך נישט געמאכט פון דעם צופיל צו טוהן, ווייל 'אין חלום בלא דברים בטלים'. אבער נאכ'ן חלומ'ען דער זעלבער חלום אפאר מאל, איז ער איין טאג אויפגעשטאנען אינדערפרי, און ער האט אפגעמאכט ביי זיך אז ער פארט דארט אהין, זוכן דעם אוצר.

אינדערהיים, איז ווינטער די וואסער געפרוירן געווארן, זייער דיק אייז. (דער ווייסל וואס פארט אדורך צווישן קראקא און פאדגורזש איז אויך געפרוירן געווארן.) עס איז געווען אזוי דיק, אז מען האט געקענט אריבערפארן די וואסער מיט א פערד-און-וואגן. אבער מען האט דאך פארט געדארפט די וואסער פאר טראנספארטאציע. פאר אזא דיקע אייז, וואלט געדארפט צו נעמען א גאנץ זומער, אויפצוגיין. איבער דעם, אזוי ווי עס האט נאר אנגעהויבן צו ווערן אביסל וואכן, האט מען געמאכט א לאך אין די אייז, און אריינגעלייגט פולוועך (דיינימייט), און דאס האט אויפגעפלעצט און צעשאסן דאס אייז. פון דעם פולוועך האט מען אויך געקענט אויפרייסן א בריק.

דער בריק אין פראג, אין טשעכיי, איז געווען אין קריגס-צושטאנד. איינע פון די הויפט זאכן וואס מען גיט אכטונג אין קריג'ס צייטן, איז

אויף די בריקן, ווייל דאס דארף מען האבן פאר די מיליטער צו קענען פארן.

ר׳ אייזיק איז געקומען צו גיין קיין טשעכין, צו דעם בריק ווּאו עס האט זיך אים גע׳חלומ׳ט אז דארט געפונט זיך דער אוצר, און עס איז דארט געשטאנען א סאלדאט און געוואטשט דעם בריק. ר׳ אייזיק האט נישט געוואוסט ווּאו אנצוהייבן קיקן פאר׳ן אוצר, און ער האט זיך געדרייט אהין און צוריק, אויפ׳ן בריק און נעבן דעם בריק.

דער סאלדאט ווּאס האט געוואטשט די בריק, האט געזעהן ווי דער איד דרייט זיך אהין און צוריק און זוכט, האט ער געמיינט אז מסתם איז ער א שפיאן ווּאס זוכט אויפצורייסן דאס בריק. איז דער סאלדאט אים געגאנגען פרעגן פארוואס ער דרייט זיך דא. האט ער געזאגט, "עה גארנישט", האט דער סאלדאט געזאגט, "פארגארנישט וועל איך דיך איינזעצן!", האט ער אים דערציילט אז עס האט זיך אים גע׳חלומ׳ט אז דא אונטערן בריק געפונט זיך אן אוצר. האט דער סאלדאט אים געזאגט, "וואס? ביסטו פארנארט? מיר האט זיך גע׳חלומ׳ט אז אין קראקא, ביי איינעם אייזיק בר יעקעלעס, אויף דער און דער גאס, איז דא אן אוצר אונטערן אויוון, מיינסט איך גיי עס גיין זוכן?".

דער ר׳ אייזיק׳ל האט באלד געכאפט דעם רמז, און ער איז אהיימגעפארן, און ער האט אויפגעבראכן אונטער זיין אויוון, און ער האט טאקע געטראפן אן אוצר! אין דעם הויז האט אמאל געהאט געוואוינט א גרויסער עושר, ווּאס האט נישט געהאט קיין קינדער, האט ער באשלאסן צו באגראבן זיין געלט אונטערן אויוון. און דער געלט האט ר׳ אייזיק׳ל געטראפן, און פון דעם האט ער געבויט א שיין גרויס בית המדרש.

אויף די רעכטע זייט פון די טיר אריינצוגיין אין בית המדרש, איז געווען א שטיין, ווּאס מען האט געקושט, ווען מען פלעג עס אדורכגיין. עס איז געווען מקובל, אז ר׳ אייזיק׳ל האט אליין אריינגעלייגט דער שטיין.

הרה״ג ר׳ שמעון סופר

הרה״ג ר׳ שמעון סופר איז געווען איינער פון די באוואוסטע שטאט׳ס רבנים פון קראקא. ער איז געווען בלויז 24 יאר אלט ווען מען האט אים אויפגענומען אלס מרא דאתרא פון קראקא.

מען קען שרייבען גאנצע ספרים פון תורות, מעשיות און שמועסן פון אלע רבנים; איך וויל נאר דא דערמאנען אפאר זאכן וואס האבן צוטוהן מיט דאס רבנות.

ביי די ערשטע אפיציעלע דרשה וואס ר׳ שמעון סופר האט געהאלטן פאר׳ן שטאט, האט ער געזאגט: ״איך וויל מיטטיילן מיט ענק א מעשה וואס האט פאסירט אין די שטאט פרעשבורג, וואו מיין הייליגער טאטע, דער חתם סופר, איז געווען רב.

פרעשבורג איז געווען גאר א גרויסע שטאט, און עס איז געווען דארט אלע סארט אידן. טייל זענען נעבעך נישט געווען אזוי פרום, און זיי האבן געוואלט האלטן זייערע געשעפטן אפן אום שבת, און פארשטייט זיך אז דער שטאט׳ס רב האט בשום אופן נישט צוגעלאזט אזא זאך.

איין שבת, האט א געוואוסער איד אין שטאט, אויפגעעפנט זיין געשעפט שבת אינדערפרי. דער הייליגער חתם סופר האט באלד געשיקט צווי פון זיינע גרויסע תלמידים צו יענעם אין געשעפט, אז מען זאל אים שוין הייסן צומאכן דאס געשעפט, ווייל היינט איז שבת קודש.

די תלמידים קומען אן צו יענעם אין געשעפט, און זיי האבן זיך געבעטן ביי אים צוצומאכן דאס געשעפט, אבער יענער האט אפגעשפעט און חוזק געמאכט פון זיי. זעהענדיג אז זיי רעדן צו א וואנט, זענען זיי צוריקגעגאנגען צום רב.

הערנדיג דאס, האט דער רב זיי געזאגט, ״עטס זאלטס שוין צוריקגיין און אים נאכאמאל זאגן אז ער זאל שוין פארמאכן דאס געשעפט״. אנקומענדיג אהין, האט יענער געזעהן, ׳אה, די חברה זענען

שוין ווידער דא׳, נאך פאר וואס-וועג, האט ער זיי באלד אנגעשריגן, "אויב גייט עטס נישט אוועק פון דא, וועל איך ענק אנהאקן די ביינער!" די תלמידים זענען באלד אוועק פון דארט, און צוריקגעגאנגען צום רב.

דער הייליגער חתם סופר האט זיך אנגערופן צו די צוויי תלמידים, איך וועל ענק אויסלערנען א געוויסע "שם", און עטס זאלטס גיין צו יענעם אין געשעפט א דריטע מאל און אים זאגן אז היינט איז שבת און ער זאל שוין צומאכן זיין געשעפט. "די רגע עטס זעהטס אז ער הייבט אויף זיין האנט ענק צו שלאגן, זאל איינער פון ענק גיין צו די מזוזה און אינזין האבן דעם "שם", און מער וועט עטס נישט דארפן מורא האבן."

וכך הוה, די תלמידים זענען צוריקגעגאנגען צו יענעם אין געשעפט, און יענער האט באלד אויפגעהויבן א שטעקן זיי צו שלאגן. איז איינער פון די תלמידים באלד צוגעגאנגען צו די מזוזה און אינזינען געהאט דעם "שם", און יענער איז געפאלן צו די ערד א "טויטער!!".

האט ר׳ שמעון סופר אויסגעפירט די מעשה, "עטס ווייסט ווער איינער פון די תלמידים וואס דער טאטע האט אויסגעלערנט דעם "שם" איז? דאס בין איך! און וויסן זאלט עטס אז איך געדענק נאך דעם "שם"!".

עס איז איבריג צו זאגן, אז נאכ'ן הערן די וועלטער, האט שוין קיינער נישט געקוקט צו דער רב איז אלט אדער יונג, נאר יעדער האט געפאלגט געוני וואס ער האט געהייסן, און מען האט פאר אים געהאט דאס גרעסטע מאס דרך ארץ.

ר׳ שמעון סופר האט זיך געהאלטן זייער נאנט מיט דער הייליגער צאנזער רב זי"ע. דער צאנזער רב האט אים זייער געשטופט אז ער זאל אננעמען דאס רבנות אין קראקא.

איינמאל איז דער צאנזער רב געקומען קיין קראקא, און ווי נאר ר׳ שמעון סופר האט זיך דערוואוסט אז ער איז דא, איז ער באלד געלאפן באזוכן דעם צאנזער רב. וועו ער איז אנגעקומען צו די אכסניא, האט

ער געטראפן דעם צאנזער רב אויפ'ן וועג ארויס, ער איז דעמאלס געווען אויפ'ן וועג צו באזוכן דעם קראקאווער רב! דער צאנזער רב האט אפירגעהאלטן ר' שמעון סופר, "היתכן? עס פאסט נישט אז דער חתם סופר'ס זון רעק"א'ס אן אייניקל, זאל זיך מטריח זיין און מיך קומען באזוכן."

דער צאנזער רב האט אמאל געפרעגט ר' שמעון סופר, "קראקאווער רב, מיט וואס זענט איר קראקאווער רב? איר פירט די קופות? ניין, עס איז דא א ספעציעלע גבאי צדקה. איר קוקט נאך די מקואות אין שטאט אז אלעס זאל זיין כשר וישר? ניין, עס איז דא א ממונה פאר דעם". "אויב אזוי וואס איז דער ארבעט פון א רב?", און דער צאנזער רב האט אויסגעפירט: "להחיות רוח שפלים, ולהחיות לב נדכאים".

ט"ז אדר שני, איז ר' שמעון סופר נפטר געווארן, און מען האט דעמאלס אויפגענומען זיין איידעם, הרה"ג ר' עקיבא קארניצער אלס רב אין קראקא. ר' עקיבא קארניצער'ס מאמע איז געווען א טאכטער פון דעם חתם סופר. (דאס הייסט אז ר' שמעון האט גענומען זיין שוועסטער'ס זון פאר אן איידעם!)

הרה"ג ר' יוסף נחמיה קארניצער

רבי יוסף נחמי' האט ליידער, נישט פאר קיין שום איד געדאכט, מיטגעמאכט זייער א שווער לעבן, און מיט דעם אלעם איז ער אויסגעשטיגן צו זיין גאר א גרויסער תלמיד חכם, און די שטאט קראקא האט געהאט די זכיה אז ער זאל דינען אלס רב פון שטאט.

ר' יוסף נחמי' איז געווארן א יתום פון זיין מאמע אפאר טאג נאכדעם וואס ער איז געבוירן. איר לויה איז געווען אינעם זעלבן טאג ווי זיין ברית, ה"י. באלד נאכ'ן לויה האט ר' עקיבא זיך אנגעטוהן די בגדי שבת און געגאנגען צום ברית פון זיין זין. מען דערציילט, אז ר' עקיבא איז ארומגעגאנגען ביים ברית, און מען האט נישט געקענט דערקענען אויף אים אז ער קומט יעצט פון די לויה פון זיין חשוב'ע

פרוי. (דער נאמען נחמי' איז א לשון פון נחמה. עס קען גאר זיין אז דאס איז די כוונה פון זיין נאמען, עס זאל זיין א נחמה פאר די משפחה.)

ר' יוסף נחמי' האט געהאט א גאר גוטן קאפ, און ער האט עס גוט אויסגענוצט. וועו ער איז געווען בלויז 11 יאר אלט, איז זיין טאטע ר' עקיבא קארניצער אוועק פון דער וועלט, און יעצט איז דער קליין אינגל, יוסף נחמי', געבליבן א יתום מאב ואם.

וועו עס איז געקומען די צייט, האט ר' יוסף נחמי' חתונה געהאט מיט די טאכטער פון דעם רב פון סעליש. און ער האט שטארק ארויסגעהאלפן מיט די רבנות אין סעליש.

פון וועו ר' עקיבא קארניצער איז נפטר געווארן, איז אין קראקא נישט געווען קיין רב פאר א שיינע פאהר יאר.

אין יאר תרפ"א (1921), האבן זיך אלע פארטייען אין קראקא פאראייניגט. די חסיד'ישע, ליטווישע, מתנגדים, און אפילו די רעפארם אידן, אלע האבן זיך פאראייניגט אויפצונעמען הרה"ג ר' יוסף נחמיה קארניצער, א זון פון הרה"ג ר' עקיבא קארניצער זצ"ל אבדק"ק קראקא, אז ער זאל זיין דער רב פון שטאט.

די ראשי הקהלה פון קראקא זענען דעמאלס געפארן קיין סעליש, וועלנדיג אויפנעמען ר' יוסף נחמי' אלס ממלא מקום פון זיין הייליגער טאטע, און ער זאל ווערן רב פון קראקא. אבער ר' יוסף נחמי' האט נישט באלד מקבל געווען דאס רבנות.

ח' תמוז תרפ"א, איז הבחור עקיבא ב"ר יוסף נחמי' נעבעך אוועק אין בלויזן עלטער פון 18 יאר. ר' יוסף נחמי' האט דאס תולה געווען אין דעם אז ער האט נישט באלד געענטפערט דאס פארלאנג פון די קראקאווע אידן.

עס איז אבער נאך אלס געווען זייער שווער פאר אים אוועק צו גיין פון סעליש. עס האט געדויערט בערך 3 מיט א האלב יאר, ביז ער האט ענדליך אנגענומען דאס רבנות פון קראקא.

ה' בשלח תרפ"ה (1925), איז הרה"ג ר' יוסף נחמיה קארניצער אנגעקומען קיין קראקא. ר' יוסף נחמי' איז געווען א גאון עולם,

א פיינער רעדנער, און צו דעם האט ער אויך געהאט א הדרת פנים. ווען ער איז אנגעקומען, האבן אפגעווארט א ריזן עולם מקבל פנים זיין זייער נייער רב. עס איז געווען גאר א שיינע קבלת פנים. ער איז געגאנגען אנגעטוהן א קאלפיק. ער איז דעמאלס אלט געווען בערך 44 יאר.

ביים פתיחה דרשה, איז ר' יוסף נחמי' געווען מלא התרגשות, און ער האט געזאגט: "בערך 33 יאר צוריק האב איך פארלאזט קראקא. איך בין דעמאלס געווען 11 יאר אלט, א יתום מאב ואם..."

דורך די וואך, האט ר' יוסף נחמי' געהאט א מנין ביי זיך אין שטוב (אזוי ווי אסאך אנדערע רבנים, פלעג ער דאווענען אין א צווייטע שטוב נעבן די מנין). מיין טאטע פלעג דארט דאווענען. ער האט געוואוינט, ממש ארום די קארנער פון אונז. (שבת האט ער לכאורה געדארפט גיין צו די שטאטישע שוהל.) איך פלעג גיין יעדן טאג דאווענען מיט מיין טאטע. איך געדענק אז ער האט געדאוונט פאר'ן עמוד ווען ער איז געווען אין יאר, נאך מיין זיידע שלמה, וואס איז אוועק דער ערשטער טאג חול המועד פסח תרפ"ז. איך בין דעמאלס אלט געווען בערך צווי און האלב יאר. (מען האט מיך געזאגט אז איך דארף צו געדענקען מיין זיידע שלמה. איך פלעג זיצן אויף זיין שויס און אים רייסן די בארד. איך געדענק אבער נישט אז איך זאל אים געדענקען. וואס איך געדענק יא, איז מיין טאטע דאווענען פאר'ן עמוד און זאגן קדיש.)

דער רב האט געהאט צווי חשוב'ע איידעמער, וואס פלעגן אויך יעדן טאג דאווענען מיט זיין מנין. איינס איז געווען ר' שבתי פרענקל. דער צווייטער איז געווען ר' הערשל אייזנשטאט. ביידע זענען געווען גאר גרויסע תלמידי חכמים. ר' הערשל האט געהאט א ישיבה. ער האט געערעדט אזוי, מער דייטש-מארשע אידיש. ער איז געווען פון אויבערלאנד.

ר' יוסף נחמי' האט געדינט אלס רב, ביז נאך פסח תרצ"ג (1933). פסח איז ער זייער קראנק געווארן אויפ'ן הארץ. שביעי של פסח, זענען ארויפגעגאנגען צום רב אין שטוב, אפאר חשוב'ע אידן, מבקר חולה

זיין. (קריג׳ס צייטן האט מען נאכגעזאגט, אז ר׳ יוסף נחמי׳ האט דעמאלס מער-ווייניגער פּארגעזאגט דעם ביטערן גורל וואס ווארט אפּ די אידן, "דעם צווייטן וועלט-קריג".)

ליל שישי, ב׳ לחודש אייר תרצ"ג, כשעה אחר חצות הלילה, האט ער צאמגערופן זיינע בני המשפּחה, און ער האט אויסגעהויכט זיין הייליגע נשמה לגנזי מרומים, אין בלויזן עלטער פון 52 יאר ל"ע, איבערלאזנדיג אן אלמנה, מיט א זון, שמעון, וואס איז געווען א חתן. ער האט חתונה געהאט באלד נאך שבועות.

מעשה נורא

פון וועג ר׳ יוסף נחמי׳ איז נפּטר געווארן, האט קראקא מער נישט געהאט קיין רב ביז די קריג, ווייל מען האט זיך נישט געקענט פּאראייניגן אויף איין מענטש, וואס יעדער זאל מסכים זיין ער זאל זיין רב פון שטאט. דעמאלס איז הג"ר ניסן כ"ץ שענירער, וועלכע איז אמאל געווען רב אין זעקלעטשין, געווארן ראש ב"ד אין קראקא. ר׳ ניסן איז געווען א ראפּשיצער אייניקל, און א תלמיד מובהק פון די ישיבה וואס דער ערשטער רב זצוק"ל האט אויפּגעשטעלט אין ווישניצא. אויך איז ער געווען זייער נאנט מיט"ן הייליגן קדושת ציון זצוק"ל הי"ד. חוץ פון זיין גרויסקייט אין תורה, איז ער אויך געווען א מורא'דיגער עובד ה׳. (ר׳ קלמן לעזער'ס ווייב און ר׳ נחמיה גוטטער'ס ווייב זענען געווען זיינע אייניקלעך.) ר׳ ניסן האט אבער נישט זוכה געווען צו דינען אלס ראב"ד אין קראקא פאר צו לאנג. ווייניגער ווי א יאר נאכדעם וואס ער איז געווארן ראב"ד, איז ער קראנק געווארן אויפ'ן הארץ. ער האט צוריקגעגעבן זיין ריינע נשמה, ביום ד׳ דחוה"מ פּסח תרצ"ד.

דעמאלס, האט מען אויפּגענומען הג"ר משה שמואל בלייכער צו זיין ראב"ד אין קראקא. ער איז געווען א גרויסער פּוסק, און איז געווען מפּורסם אלס א גרויסער מקיל אויף זייער חמור'דיגע זאכן, אהן אפּילו אריינקוקן אין א ספּר. אבער אויך ר׳ משה שמואל זצ"ל האט נישט זוכה געווען צו דינען אלס ראב"ד אין קראקא פאר צו לאנג. ווייניגער ווי א יאר נאכדעם וואס ער איז געווארן ראב"ד, איז

ער קראנק געווארן אויפ'ן ארץ. ער האט אויסגעהויכט זיין נשמה י"א ניסן תרצ"ה, אין עלטער פון 63 יאר.

קראקא איז דעמאלס געווען אין שאק, און זיי האבן מורא געהאט אויפצונעמען א נייעם ראב"ד, מורא האבנדיג אז עס זאל אים נישט געשען א מכשול ח"ו, נישט וויסנדיג פארוואס עס זענען אוועק דער רב פון שטאט און, וויניגער ווי א יאר שפעטער, דער ראב"ד, און אזוי אויך איז דער צווייטע ראב"ד אוועק נאך אין דעם זעלבן יאר פון ערשטן ראב"ד. דער ב"ד איז וויטער אנגעגאנגען מיט'ן פסק'ענען שאלות, אבער קיינער האט נישט געטראגן דעם טיטל ראב"ד.

אין קראקא איז געווען איינגעפירט, אזוי ווי אין אלע שטעט, אז דער רב, אדער דער ראב"ד, האלט א דרשה, שבת תשובה און שבת הגדול, אין דער 'אלטער שוהל'. די דרשה איז נישט געווען אין בית המדרש, ווייל עס איז נישט געווען קיין פלאץ פאר גאנץ קראקא. נעבן שוהל איז געווען א ליידיגע פלאץ, וואס דארט איז דער עולם געשטאנען, און דער רב איז געשטאנען אויפן באלקאן (פארטש) פון שוהל.

וען עס האבן זיך דערנענטערט די ימי רחמים ורצון פון תרצ"ו, האבן די ראשי הקהלה נישט געווואוסט וואס צו טוהן מיט די דרשה. זיי האבן נישט געהאט קיין רב און נישט קיין ראב"ד. דעריבער האבן די ראשי הקהלה מחליט געווען מכבד צו זיין הג"ר יהודה מאיר לעווין זצ"ל. אין שטאט איז ער געווען באקאנט מיט דעם נאמען ר' יודל אסטראווצער.

ר' יודל איז געווען גאר א שוואכער מענטש. ער פלעג כמעט נישט ארויס פון דער היים, שוין פאר עטליכע יאר, אבער פונדעסטוועגן, האט ער נאכגעגעבן די בקשה פון דעם ראשי הקהל פון קראקא, און ער האט מסכים געווען צו האלטן די שבת שובה דרשה אין דעם אלטען שוהל.

פארשטייט זיך, אז מען האט זייער אכטונג געגעבן נישט צו שרייבן דעם טיטל אב"ד אדער ראב"ד אויף די מודעות. אויך האבן זיי אכטונג

געגעבן אים נישט צו רופן מיט דעם טיטל. אבער צו אלעמענ׳ס וואונדער, איז ר׳ יודל זצ״ל אוועק יענעם ווינטער.

עטליכע חדשים שפעטער, איז אוועק אין קראקא נאך א גרויסער דיין, הג״ר אברהם משה ראפאפארט זצ״ל. קראקא איז געווען אויף רעדער, נישט וואוסנדיג פארוואס עס איז געקומען אויף זיי די צרה, אז זייערע רבנים און דיינים ווערן נסתלק אזוי יונג.

ר׳ אברהמ׳לע אבסטפעלד האט אמאל נאכדערציילט, וואס ער האט געהערט פון די צוויי ברידער, ילדי קראקא, ר׳ משה און ר׳ ישראל שאמראט ע״ה (נאכ׳ן קריג האבן זיי געוואוינט אין ניו-יארק), וואס זיי האבן דאס געהערט פון דעם בעל המעשה, ר׳ יוסף הלל ב״ר זלמן גאלדשטאף הי״ד פון קראקא. ומעשה שהיה כך היה:

אין קראקא האט געוואוינט א איד א צדיק בנש״ק אן אייניקל פון ראפשיץ׳ער רב זי״ע, א תלמיד חכם עצום און א מקבול, הגה״צ ר׳ טובי׳ משענדישוב זצ״ל. ר׳ יוסף הלל גאלדשטאף און די שאמראט ברידער פלעגן דאווינען ביי אים אין בית מדרש, זיי האבן נאך דערציילט אז כמה פעמים ווען עס איז נאר געווען 9 מענטשן אין בית מדרש, פלעג דער שענדישוב׳ער אנצינדען א לעכט אז און זכות פון דעם זאל קומען א צענטער משלים צו זיין דער מנין, און צו יעדעמס גרויס וואונדער איז נישט אדורך קיין לאנגע צייט און עס איז געקומען צו גיין א צענטער משלים צו זיין דער מנין...

איינטאג אינמיט׳ן ווינטער תרצ״ג האט ר׳ טובי׳ ז״ל געזופן ר׳ יוסף הלל, און אים געבעהטן צו גיין צום אב״ד פון שטאט הגה״ר יוסף נחמי׳ ז״ל מיט גאר א וויכטיגע שליחות. ער האט אים געגעבן א ספר אינדערהאנט און איין דף איז געווען איינגעקנייטשט, און ער האט אים באפולין איבערצוגעבן דעם ספר נאר צום רב און נישט צו קיין אנדערען. און צו דעם האט ער אויך פארלאנגט אז ר׳ יוסף הלל זאל אים צוזאגן אז ער וועט נישט אריין קיקען אין דעם ספר.

ווען ער איז אנגעקומען צום רב האט ר׳ הערש׳לע אייזנשטאט ז״ל איידים פון רב גע׳עפענט דער טיר, ער האט אים געזאגט אז ער

דארף איבערגעבן א שליחות צום שוועך, פון דעם שענדישוב רב. האט ר' הערש'לע געזאגט געב עס מיר איך וועל עס שוין איבערגעבן פארן מיין שוועך. האט ער געזאגט פאר ר' הערש'לע, אז ר' טובי' האט אים באשוואירן עס נישט איבערצוגעבן צו קיינעם, נאר פארן רב אליין. הערענדיג דאס האט ר' הערש'לע געזאגט לאמיך זעהן אויב מיין שוועך קען יעצט אויפנעמען. נאך אפאר מינוט קומט ער צירוק און זאגט, אז ער קען אריין קומען. אריינקומען'דיג צום רב'ס פריוואטע צומער האט ער געזאגט אז ער האט א שליחות פון ר' טובי', ער בעהט אז דער רב זאל מעיין זיין ביי דער דף וואס איז איינגעקנייטשט.

דער רב האט טאקע מעיין געווען אינעם ספר, און פליצלונג איז זיין פנים פארפלאמט געווארן, ער האט זיך אויפגעשטעלט פון פלאץ און ער איז אריין אין א צווייטע שטיב. נאכן זיך מתבונן זיין א לענגערע צייט האט ער געזאגט פארן שלוח ר' יוסף הלל: זאג פארן שענדישוב רבי אז איך קען שוין נישט טוישן, וועגן מען האט שוין מיחד געווען א צייט און מען האט שוין איינגעלאדענט דעם בירגער-מיינסטער און אלע חשובע מענטשן. "יעצט קען מען שוין דאס נישט אפשטיפן, וועז איך וואלט פריער געווייסט, וואלט איך עס געמאכט אויף א צווייטן טאג"... און ער האט אים צירוק געגעבן דעם ספר.

וועז ר' יוסף הלל איז ארויס פונעם רב'ס הויז האט ער זיך שוין נישט מער געקענט איינהאלטן פון אריין קיקען אינעם ספר, נאכן הערן אזעלכע דברים נפלאים. ער איז געגאנגען אין א זייט און גע'עפענט דעם ספר ווי עס איז געווען אנגעצייכענט, באלד האט ער באמערקט אז עס איז א קבלה ספר און עס געשטאנען דארט "מען טארנישט באנייען א בית החיים און דעם טאג אין חודש שבט, (די שאמראט בריידער האבן שוין נישט געדענק וועלכען טאג) אויב באנייט מען יא א בית החיים אין יענעם טאג, קען עס שטארק מזיק זיין די ראשי העיר".

יעצט האט שוין ר' יוסף הלל אלס פארשטאנען. אין קראקא איז געווען צוויי בתי חיים, איינס איז געווען אין חצר פונעם רמ"א שוהל, דארט זענען געווען באגראבן גאר גרויסע צדיקים, דער רמ"א,

תוספות יו"ט, הר"ר העשיל, מגיני שלמה, מגלה עמוקות, ב"ח, און נאך גרויסע צדיקים. וועז דער בית החיים איז געווען פיל האט מען ג'עפענט א צווייטן וואס דארט זענען געווען באגראבן, בעמח"ס מאור ושמש און אויך זיין זין ר' ארון, ר' שלמה זלמן וויעליפאלי זי"ע און נאך גרויסע צדיקים וואס האבן געוואוינט אין קראקא.

אנהייב די תר"צ יארן איז דער צווייטע בית החיים שוין געווען מער וויניגער פיל און די ראשי הקהלה האבן געקויפט א גרויסע שטח אויף דער יעראזאלעמסקא גאס אין פאדגורזש, און עס איז געווען באשטימט אז מען וועט דאס באנייען אינמיטן חודש שבט... אט דאס איז געווען דער וויכטיגע שליחות וואס ר' יוסף הלל האט איבערגעגעבן פונעם שענדישוב'ער רבי'ן פארן רב פון שטאט, עס איז א סכנה פאר די ראשי העיר...

דעם באשטימטען טאג וואס מען האט געדארפט באנייען דעם בית החיים, האט דער שענדישוב רבי גיט פארשפארט אלע פענסטער און טירן, און גאר פרי פארטאגס יענעם טאג איז דער רבי ארויס פון שטאט און זיך הערשט צירוק געקערט ביינאכט. ס'קען זיין אז דאס האט א שייכות מיט דעם וואס איז געשעהן נישט צולאנג שפעטער נאך און דעם זעלבע יאר, אז די ראשי העיר זענען אוועק איינער אין דער זעלבע יאר פונעם צווייטן ה"י.

בדרך אגב: וועז די נאצי'ס ימ"ש האבן איבערגענומען קראקא און יאר תרצ"ט, האבן זיי אויסגעוועהלט אט דעם בית החיים אויף יעראזאלעמסקא גאס, צו מאכן דארט דעם פלאשוב לאגער ווי עס זענען ליידער געצוווען טויזינטער אידן רח"ל הי"ד. איך בין ליידער געווען פון דיע וואס האבן פאר א קורצע צייט ארויס געהאלפן אויף בויען דעם לאגער.

ערליכע אידן פון קראקא

עס איז געווען א גאר דערהויבינע איד אין קראקא וואס האט געהייסן ר' שמעון זעליכאוועד. ר' שמעון איז געווען א קבלה איד ער האט געקענט כ'מעט די גאנצע תורה בעל פה, נישט קיין חילוק

ווי מען האט אים געפרעגט, האט ער אלעמאל געקענט ענטפערן. מיט יארן פריער איז ער געווען א מגיד שיעור אין דער באקאנטע ישיבה חכמי לובלין.

וען ר' שמעון האט זיך געצויגן קיין קראקא האט ער געדאווינט אין וויאליפאלע בית מדרש. איך געדענק ר' שמעון אלס א קליינ'טשיגע, עלטערע איד, לויט מיין מיינאונג און די זעכציגע יארן. גאנץ ראש השנה און יום כיפור, בייטאג און ביינאכט, איז ער געשטאנען אויף די פיס און געדאווינט מיט א מורה'דיגע ברען.

אויך איז ר' שמעון געווען זייער נאנט מיט'ן וויאליפאלע רבי'ן. ווי ער האט זיך באקענט מיט' רבי'ן ווייס איך נישט, קען זיין אז פון די פאר מאל וואס דער רבי איז געקומען קיין קראקא. יעדן פאלס דער רבי האט זיך אויסגעקענט אויף אים, און ער האט געהייסן אים זייער מקרב זיין.

עטליכע יאר פאר די מלחמה האבן זיינע תלמודים געמאכט א מנין אין זיין שטיב ווי ער האט געוואוינט, אויף קראקאווסקי גאס. איך האב געדאווינט ביי אים עטליכע מאל, מען האט כסדר אהין געשיקט דארט מענטשן, מחזק צו זיין דער מנין. דאס גאנצע דאווינען האט ער געדאווינט הויך מיט אזא פייער און אזא ברען אז די וועגט האבן געציטערט.

ר' יוס'ל גליקמאן (פון מיין באנגעלא קאלני) זאגט אז ער איז געווען ביי אים אין שטיב בשעת די מלחמה אין קראקא, און ער פארציילט פון אים עפעס אויסערגעווענטליכער און פארשידינע מעשות, ווי ער האט פארגעזאגט אז עס וועט קומען די חורבן. איך האב דאס נישט אליין געהערט, אבער איך גלייב עס ווייל ער איז געווען זייער א דערהויבינער מענטש.

איך געדענק נישט צו מיין טאטע פלעג געבן קוויטליך פאר אנדערע רבי'ס אין קראקא, אבער משלוח מנות האט ער געשיקט צו אסך רבי'ס, דיינים און ערליכער ארימערלייט, מיין טאטע פלעג זיי אויך

שיקן געלט. מיין טאטע פלעג מיך אסך מאל שיקן מיט געלט אז איך זאל עס אהין טראגן.

מעליצער רבי

עס איז געווען אין קראקא א מעליצער רבי וואס האט געקענט שיין זינגען. ער האט געמאכט א באקאנטע ניגון אויף רננו צדיקים, און נאך אנדערע נגינים. (ער האט א זין אין פלעטבוש, וואס מאכט אויך נגינים.) ער האט געוואוינט אויפן יאזעפס גאס, זיינע פענסטער זענען געווען אפען צו "פלאץ נאווי" דארט איז געווען דער מארק פון קראקא. ביי זיין פענסטער פלעגן זיך אפשטעלן הונדערטע מענטשן פרייטאג צונאכטס, צו הערן ווי ער זינגט אזוי שיין די זמירות.

אויך מיין משפחה פלעג זיך כסדר דארט אפשטעלן פרייטאג צו נאכטס נאכן סעודה אויפן וועג צים באבע, אדער אויפן וועג צירוק.

ר' שם זאלשיצער

אויך איז געווען א רבי אין קראקא וואס האט געהייסן ר' שם קלינגבערג זצ"ל הי"ד, מען פלעג אים ריפן ר' שם זאלשיצער וויל ער איז געווען דער זאלשיצער רב. ער איז געווען פון די טובי העיר, ער פלעג פארהערן אין די תלמוד תורה'ס. ער האט געוואוינט אויף דיטלס גאס. ר' שם, מיט זיין זין האבן אויך זייער שיין געזינגען. איך פלעג גיין אמאל אמאל צו ר' שם פאר שלש סעודת (אן מיין טאטע) אדער צו די מעליצער צו הערן די שיינע זמורות און ווי זיי פלעגן דאס זינגען.

ר' ישעי'לע טשחויבער

אויך האט געוואוינט אין קראקא אויפן דיטלס גאס הרה"צ ר' ישעי'לע טשחויבער זצוק"ל הי"ד דער יונגסטע זין פון דער הייליגע צאנזער רב זי"ע. איך געדענק נישט צו גיין צו ר' ישעי'לע טשחויבער מיט א קוויטל, אבער איך געדענק אז דער ערשטער נאכט ראש השנה נאכן דאווינען איז כ'מעט גאנץ קראקא אדורך געגאנגען זיין שטוב א ער זאל אנווינטשן לשנה טובה. עס איז געווען א גרויסע הויף נעבען זיין בית מדרש. ער איז געווען אין בית מדרש אויף די ערשטער

שטאק און די בעק, ער האט אויך דארט געוואוינט. אינעם זעלבע הויז ווי ער האט געוואוינט, האט געוואוינט איינער א איד וואס האט זיך שטארק אפגעגעבן און באדינט פאר ר' ישעי'לע.

ר' ישעי'לע האט געוואוינט אויף די דיטלס גאס נומער 36. דער גאס איז געווען א בריייטער גאס, די ישיבה יסודי תורה ווי איך האב געלערנט איז אויך געווען אויף דער גאס, צווישען צוויי צדיקים. אויף איין זייט פון דער ישיבה האט געוואוינט ר' ישעי'לע טשחויבער, און אויף די צווייטע זייט האט געוואוינט ר' שם זאלשיצער אויף די ערשטער שטאק.

ר' משה'לע באיאנ'ער

עס איז אויך געווען אין קראקא גאר אן ערליכע איד, ר' משה'לע באיאנ'ער. ער האט געוואוינט ארום די קארנער פון אונז, איך בין אפאר מאל געגאנגען מיט חברים מיט האלטן ווי ער פירט טיש.

משפחת גלאזמאן

עס איז געווען א באקאנטע משפחה אין קראקא וואס האט געהייסן גלאזמאן, זיי זענען געווען דריי ברידער, איך געדענק נישט זייער ערשטער נעמען. זיי זענען געווען אונטערוועלטניקעס, די שמוץ פון דעם אידישע פאלק. יעדער האט געוויסט אז מיט זיי פאנגט מען זיך נישט אן. זיי זענען געווען אזוי ווי די מפיאה.

ברידער האבן געקענט אריין שפאצירין אין א געשעפט אדער צו גיין צו א טישל אין דעם מארק, אנפילן א קארב מיט עסן צו וואס עס זאל נאר זיין, און אוועק שפאצירין פון דארט אן צאלן, יענער האט געקענט שרייען פון היינט ביז נעכטן און עס האט גארנישט געהאלפן. זיי זענען געווען שיינע מענטשן, נישט נאר אז זיי האבן גענומען פאר זיך, אויב האבן זיי געזען אן ארימאן דארט האבן זיי פאר יענעם אויך אנגעפילט א קארב און געזאגט, די דארפסט נישט צאלן, דא האסטו.

נאך דער מעשה וועט עטס שוין זען ווי שטארק מען האט געציטערט פון זיי. איך געדענק אז עס איז אמאל געווען א

פארזאמלינג אין הויף פון ר' ישעי'לע טשחויבער (ער האט געהאט א גרויסע הויף). איך געדענק נישט פאר וועלכע סיבה מען האט זיך צאמגעקומען, אבער עס איז געווען זייער אסך מענטשן דארט און די פאליציי זענען געקומען האלטן ארדענונג, די גלאזמאן'ס זענען אויך אנגעקומען צו די פארזאמלינג, גלייך וען די פאליציי האבן געהערט אז די גלאזמאן'ס זענען דא, זענען זיי אוועק געגאנגען ווייל זיי האבן ממש געציטערט פון זיי. (אינדערהיים האבן די פאליציי נישט געהאט קיין געווער, נאר א שטעקן. אויב האט מען געכאפט מכות פון דעם שטעקן האט מען אויך געמעגט גומל בענטשן אויב מען איז ארויס געקומען א לעבידיגער.)

וען איינער פון די ברידער איז אוועק פון דער וועלט, האט מען געשריבן אויף זיין מצבה "בחכמה פותח שערים"...

איינטאג האבן זיך די צוויי איבערגעבליבענע ברידער צעקריגט, אויפן יאזעפס גאס צווישען קראקאווסקע און הויכע גאס, און איינער פון זיי האט ארויס גענומען א מעסער און געשחט'ן זיין אייגן ברידער, ער האט אים איבערגעשניטן דאס האלדז ה"י.

גלייך אנהייב מלחמה וועלכע דיי דייטשן האבן איבערגענומען קראקא האבן זיי געכאפט דער לעצטע גלאזמאן ברידער אויף עסטערע גאס ביים פלאץ נאבווי, און א דייטש האט אויפגעמאכט א ספר תורה און עס געווארפן אויף דער ערד און אים געהייסן טאנצן אויף די ספר תורה, ער האט אבער נישט געהאלטן ביים טאנצן אויף א ספר תורה, האבן דייטשן געזאגט: מיר גייען דיר שיסן אויב וועסטו נישט טאנצן אויף די ספר תורה, האט ער זיי געזאגט: "עטס קענטס מיך שיסן אבער טאנצן אויף א ספר תורה וועל איך נישט". און די דייטשן ימ"ש האבן געהאלטן ווארט און אים געשאסן, אזוי איז ער נעבעך אימגעקומען אויף קדוש השם הי"ד. (יש קונה עולמו בשעה אחת.)

מארק פלאץ

אזוי ווי אין יעדע שטאט איז אין קראקא אויך געווען א מארק פלאץ. (דער מארק פלאץ איז געווען אויפן קארנער פונעם תלמוד תורה.) היינט איז

שוועך צו פארשטיין וואס דאס מיינט א מארק פלאץ, אבער איך וועל פרובירן דאס צו געבן צו פארשטיין.

א מארק פלאץ איז א גרויסע לייידיגע פלאץ, ווי עס קומען זיך צוזאם איינמאל א וואך, אסך סחורים פון דעם גאנצען געגענט ארום. יעדע קומט מיט זיין וואגאן און מיט זיין טיש, און שפרייט אויס זיין סחורה. (וועך עס ווייל זיך אביסל מצייר זיין וואס דאס מיינט, קען גיין אויף 14 און 50, עס קומט דארט איינמאל א וואך, א פרוכט סוחר און שפרייט אויס אויפן גאס זיין סחורה וואס ער האט צו פארקויפן. שטעלטס ענק אבער פאר ווי עס קיקט אויס ווען עס קומען זיך צאם 50 אדער אפילו מער אזעלכע מענטשן מיט זייער סחורה.)

אויך דארף מען נעמען אין באטראכט אז עס איז נישט געווען קיין פארמאכטע פלאץ, עס איז געווען אונטערן פרייען הימל. וואס דאס מיינט אז עס איז דא טעג וואס עס איז נישט קיין באטמטע וועטער צו שטיין אינדרויסן אונטערן בלויזן הימל. למשל עס האט זיך געקענט מאכן א שלאקס רעגן אדער א גרויסע שניי, אדער גאר א הייסע בריערדיגע זון. און אין אונטער די אלע אימשטענדן פלעגן די סחורים שטיין און פארקויפן זייער סחורה, ווייל דאס איז געווען זייער פרנסה.

נאך א זאך דארף מען נעמען אין באטראכט אז די קעלט אין פולין איז גאר אנדערש פון די קעלט דא אין אמעריקא. דא אין אמעריקא אז די ציפערן גייען אראפ צווישען 10 און 20 ווייסט מען נישט ווי זיך אהין צו טוהן, און פולין איז מען געווען צעפרידען אז עס איז צווישען 0 און 10, און נישט קעלטער.

שטעלטסט ענק פאר שטיין א גאנצע טאג אינדרויסן, פון גאר פרי, ווייל יעדע האט געוואלט כאפן א גיטע פלאץ, ביז פארנאכטס. פארשטייט זיך אז זיי האבן זיך זייער גיט אנגעטוהן און ארימגעוויקלט מיט וואס עס איז זיי אונטערקומען אונטער די האנט כדי צו בלייבן ווארים, פינדעסענט וועגן איז עס נישט באטעמ'ט צו שטיין אינדרויסן.

טייל מענטשן וואס האבן געהאט ערוואקסינע קינדער האבן מיט געברענגט די קינדער אדער זייער בני בית זיי צו העלפן, און אזוי פלעגן

זיי זיך כסדר גיין אנווארמען ערגעטס ווי בשעת דער צווייטע האט פארקויפט און אכטונג געגעבן אויף די סחורה.

זומער איז דער פראבלעם געווען פינקט פארקערט, מען האט געקענט אויסגיין פון די שווערע היצן, און מיט דער היץ איז געווען אסך שווערע זיך אן עצה צו געבן, ווייל מען קען זיך נישט אויסטוהן, און אמאל איז נישט געווען אזוי ווי היינט, אז מען קומט אריין פון דער גאס צינדט מען אן דעם עיר קאנדישען און ביז א מינוט צוויי האט מען זיך שוין אפגעקילט. אפילו מיט די אלע אומשטענדען זענען מיר געווען זייער ציפרידען פון וואס מען האט געהאט, און מען האט געהאט א רואיגער לעבן ווי היינט!

די מארק פלאץ איז געווען אזוי ווי א היינטיגע צייטן א mall. עס איז געווען דארט צו באקומען פון אלעם גיטס, אלס וואס מען קען נאר טראכטן האט מען דארט געקענט קויפן, אבער דאס איז נאר געווען איינמאל אוואך אדער אין טייל פלעצער איינמאל אין צוויי וואכן.

חיץ פון דעם מארק טאג איז אויך געווען געשעפטן אפיציאלע געשעפטן אין קראקא. אזוי ווי עס איז היינט דא. אבער מען איז נאר געווען אפאן נארמאלע שעות נישט אזוי ווי היינט אז מען איז אפען ביז אינדער נאכט אריין.

אין פולין איז געווען א געזעץ אז יעדע געשעפט האט געמיסט זיין פארמאכט מיטאג צייט פאר 2 שעה! אזוי אויך האט דאס געשעפט זיך געמיסט פארמאכן בערך 6 אזייגער ביינאכט. אויב איז מען געווען אפאן אנדערע צייטן האט מען באקומען א שטראף און מען האט געדארפט צאלן קנס!

נאך אן אונטערסאנטע זאך צו באמערקן, א פיש געשעפט איז נאר געווען אפען סוף וואך, אז מען זאל קענען קויפן פיש לכבוד שבת. נישט אזוי ווי היינט, ווען ס'פאלט איין קען מען גיין קויפן פיש.

אויך זענען געווען יאטקעס וואס האבן פארקויפט בהמה פלייש, אינעם געשעפט זענען געהאנגען גאנצע שטיקער פלייש און ווען

איינער האט געוואלט א שטיקל האט ער געוויזן פארן סוחר וועלכע שטיקל ער וויל, און ווי גרויס ס'זאל זיין. און וועט מען איז אהיים געקומען האט מען דאס 'אליינס' געדארפט כשר מאכן, וואס דאס איז א גאנצע פראצידור פאר זיך. קודם האט מען געווייקט די פלייש פאר א האלבע שעה דערנאך האט מען געדארפט זאלצן די פלייש מיט א דיקע זאלץ אז דאס זאל ארויס נעמען די בלוט פונעם פלייש, עס האט געדארפט ליגן באדעקט מיט זאלץ פאר א גאנצע שעה, דערנאך האט מען אפ געשוועגט די זאלץ מיט קאלט וואסער און הערשט דעמאלס איז די פלייש געווען גרייט צו ווערן געקאכט.

סתם פלייש (chicken) איז נישט געווען צום באקומען אין געשעפט, נאר מען האט געדארפט גיין אויפן מארק אויסוועלן און קויפן א גיטע פעטע הינדל, עס טראגן צום שוחט ער זאל עס שחט'ן, און דערנאך אהיים נעמען און כשר'ן (און מאכן דאס זעלבע פראצודור וואס מען האט געמאכט מיט די בהמה פלייש). עס איז נישט געווען אזוי גרינג ווי היינט, אז ווען מען וויל פלייש פאר נאכטמאל קען עס געדוירן אונטער א שעה פון ווען מען קויפט עס ביז עס איז שוין אפגעקאכט. היינט זענען מיר זייער גע**spoiled**, אלס קומט געכשר'טעהייט און שיין איינגעפאקט.

עיר ווישניצא

ווישניצא איז אמאל געווען א הויבט שטאט, אבער אסך יארן פארן קריג איז די הויבט שטאט ווישניצא געווארן א קליינע שטעטל, און קראקא איז געווארן א הויבט שטאט. הויבט שטאט מיין איך פון דער גאנצע געגענט ארום, אזוי פיהל ווי צוויי הונדערט דערפלעך זענען געווען אונטער דער הערשאפט און אונטער די רבנות פון ווישניצא. אזוי ווי עס איז היינט דא נוי-יארק סטעט, און אלבאני איז די הויבט שטאט פון נוי יארק סטעט און עס איז דא קליינע שטעטלך ארום, אבער אלעס געהערט צו נוי יארק סטעט.

אזוי איז אויך אין פולין געווען גובערניעס און דאס האט געהאט א גאבערנאטאר. און קראקא האט געהאט גאווערנער, אזוי ווי דא. און

די גאבערניע איז געווען פאר די געגענט. און ווישניצא איז געווען די הויבט פון די גאבערניע.

מיט דער צייט איז א גרויס חלק פון ווישניצא פארברענט געווארן, דאס האט גורם געווען פאר א גרויסע עולם זיך אווען צו ציען פון דארט. און דאס אז מען האט געבויט דער באן סטאנציא ביי דער דערנעבענדיגע שטאט באכניא האט אויך שטארק ארויס געהאלפן אז מענטשן זאלן נישט וועלן וואוינט דארט, און דעמאלס האט זיך עס געטוישט, קראקא איז געווארן די הויבט און ווישניצא איז גאווארן א קליין שטעטל. ווישניצא האט זיך אויסגעליידיגט אויף אזא פארנעם אז פאר די צווייטע וועלט קריג האבן דארט געוואוינט בלויז בערך 180 משפחות. אבער דער גרעסטע קרימינאל (liaj) פון פולין איז נאך אלס געווען אין ווישניצא.

דער שטאט ווישניצא האט געהאט א שטאטישע שוהל, ווי מען האט געדאוונט נוסח אשכנז, דער רב פון שטאט איז געווען הרב חיים ברוך ראבין ע"ה. עס מוז נישט זיין אז דער רב פון שטאט האט דארט געדאוונט, עס קען גאר זיין אז ער האט געדאוונט אין א צווייטע שטובל, און אלס רב איז ער געגאנגען שבת הגדול און שבת תשובה האלטן א דרשה.

עס איז אויך געווען א באבוב'ער שטובל אין ווישניצא וואס איז געווען פארשפארט ווען אונז פליטים זענען אנגעקומען פון קראקא, צוליב דעם וואס עס איז געשעדיגט געווארן פון א דייטשע באמבע. מיין חבר משה יהושע צאנגער, מיט זיין חבר הב' שמעון שאנצער הי"ד, האבן זיך אונטער געגומען צו שאפן געלט איבערצומאכן דעם באבובער שטובל. זיי זענען געגאנגען פון הויז צו הויז און צאמגעקליבען געלט ביז זיי האבן געהאט גענוג צו פארעכטען דעם שטובל.

עס איז נישט געווען קיין באן סטאנציא אין ווישנצא נאר מען האט געמיסט גיין צי די דערנעבענדיגע שטאט באכניא. דאס איז געווען 7 קילאמעטער (בערך 3 מייל) אווען פון ווישניצא, אבער היות עס איז געווען בארג ארויף און אראפ האט עס געקענט דוערין אימגעפער

איין שעה צו וואקן. עס איז נישט געווען צו ווייט צו וואקן אבער געווענטליך האט מען זיך ערלויבט צו נעמען א וואגן אריין אין שטאט.

איינמאל פארן קריג ווען איך בין געפארן צו מיין פעטער זעליג אין ווישניצא, האט ער מיך געפרעגט ווער האט דיך געברענגט פון די באן קיין ווישניצא? האב איך אים געזאגט עפעס א איד א בעל עגלה. האט ער מיך געזאגט דאס איז א גוי, נישט קיין איד! האב איך אים געפרעגט וואס הייסט ער רעדט אידיש אזוי גיט ווי איך. זאגט מיך מיין פעטער יא, יא, אבער ער איז א גוי! ער וואוינט צווישען אידן ממילא קען ער רעדן אידיש.

פרק ב'

משפחתו

משפחת שעכטער

זיידע שלמה

מיין זיידע שלמה און מיין באבע הדסה שעכטער ע"ה, האבן געוואוינט אין ווישניצא. זיי האבן געהאט 8 קינדער. זייער בכור איז געווען אלכסנדר זיסקינד ער האט געוואוינט אין האלאנד, ער איז געווען א בעלזער חסיד, ווען ער פלעג פארן צום בעלזער רבי אויף יום טוב, האט ער זיך אפגעשטעלט אויפן וועג אין קראקא אונז באזיכן.

באבע הדסה

אלקסנדר זיסקינד האט געהאט 5 קינדער, קלמן, יצחק ברוך, גיטל, עלא, און הדסה (דאשע' פרעגער) וואס זי לעבט נאך עמו"ש. זי וואוינט אין בעלגיא. קלמן איז געווען אן איש חסיד און ער איז געווען זייער טיכטיג און די מוסד פון בעלזא. ער האט אסאך געטוהן פאר קירוב רחוקים פון די רוסישע אינגעלייט ער האט זיי געברענגט צו בעלזא און דארט איז געווען זייער מוסד.

(קלמן האט געהאט א זין אלקסנדר וואס וואוינט אין בעלגיא,

און א טאכטער הדסה בעק, זי וואוינט אין ענגלאנד. קלמן ליגט אויפן הר הזיתים, איין חלקה העכער דער זיידע יצחק ברוך

יצחק ברוך האט געוואוינט אין בעלגיא און ער ליגט היינט און הר הזיתים איין חלקה העכער דער זיידע יצחק ברוך. ער האט געהאט דריי זון און איין טאכטער. מאיר, שלמה, אלקסנדר און מירל וואס זי וואוינט אין ענגלאנד איר פאמליא נאמען ווייס איך נישט.

גיטל הייסט עדעל אויף די פאמליא נאמען. זי האט געהאט דריי זון און איין טאכטער, נחמיה, משה, אלקסנדר און בלאנטשא. נחמיה וואוינט אין בעלגיא, ער איז א סוחר. משה וואוינט און בני ברק, ער איז א זייער טייערע אינגערמאן ער איז א בעלזא חסיד און א סוחר. אלקסנדר וואוינט אין ענגלאנד. בלאנטשא'ס מאן הייסט חיים די פאמיליא נאמען איז בנך, זי וואוינען אין בעלגיא. זי אלע האבן פיינער טייערע קינדער.

עלה האט געהאט צוויי טעכטער, זי האבן געוואוינט אין בעלגיא.

הדסה האט צוויי זון און איין טאכטער. די צוויי זון וואוינען און ענגלאנד. די טאכטער וואוינט און א"י, איר מאן איז א שוחט.)

די 2'טע איז געווען פעטער דוד, זיין ווייב האט געהייסן אסתר. זיי האבן געוואוינט אין פראנקפורט-דייטשלאנד. אין די קריג זענען זיי אנטלאפן קיין Brazil און דערנאך קיין America. זיי האבן געהאט 4 טעכטער. פריידל, רויזע, הדסה און בערטי וואס זי לעבט נאך. (דאכט זיך מיר אז דער פעטער האט געהאט א קינד וואס איז אוועק נאך אין דייטשלאנד).

(וועו פעטער דוד איז געווען אין די יארן פון חתונה האבן, האט די באבע געזאגט אויף א געוויסע מיידל אז דאס וואלט געווען זייער צוגעפאסט פאר אים, למעשה האט ער חתונה געהאט מיט א צווייטע. 50 יאר שפעטער איז זיין ערשטער ווייב אוועק, און ער האט חתונה געהאט נאכאמאל. ווי דער באשעפער האט צוגעפירט האט ער דאס מאל חתונה געהאט מיט נישט קיין אנדערע ווי דער פרוי וואס די באבע האט געזאגט אז עס וואלט זייער געפאסט פאר אים. עס איז

טאקע געווען זייער א גיטע שידוך, זיי האבן זייער הנאה געהאט איינער פון צווייטן, זיי האבן אויסגעלעבט זייער יארן אין ארץ ישראל. זי איז געווען א שעכטער אייניקל)

פעטער זעליג מיט זיין טאכטער בלומא

די 3׳טע איז געווען פעטער זעליג, זיין ווייב האט געהייסן פרומט. זיי האבן נאר זוכה געווען צו א בת יחידה, בלומא. פעטער זעליג איז געווען א בעלזער חסיד. אן איש חסיד, מען קען זאגן אויף אים ׳א בעל מדריגע איד׳.

מיין פעטער האט געהאט א געשעפטיל און ער האט זיך נעבעך געפלאגט. ער איז ארום געפארן אין די מארקן, ער האט זיך אנגעטוהן א ׳טשאפאק׳ דאס איז א ווינטער היט וואס מען טראגט און ער האט זיך ארום געוויקעלט און אזוי איז ער ארום געפארן אויפן מארק. אבער ווען ער האט געהאט אן איבריג מינוט האט ער געלערנט.

מיין טאטע חיים יהושע

די 4׳דע איז געווען פעטער משה, ער האט געוואוינט אין דייטשלאנד, איך האב אים נישט געקענט. ער האט געהאט איין זין מיט׳ן נאמען אלי׳ ער האט געוואוינט אין די East side, ער האט נישט געהאט קיין קינדער.

די 5׳טע איז געווען מיין טאטע, חיים י-הושע. מיין טאטע איז געבוירן כא׳ אלול תרנ״ה ולמספרם OCT./09/1895.

איך מיין אז מיין טאטע הייסט 'חיים' נאכן צאנזער רבי, און 'ה-ושע' נאכן בעלזער רבי, זכרונם לברכה.

דער 6'טע איז געווען פעטער אהרן, ער איז נעבעך אוועק אלס בחור.

דער 7'טע איז געווען דער מומע טויבע, איר מאן האט געהייסן חיים שטעמער. זיי האבן געוואוינט אין דייטשלאנד. זיי האבן געהאט 2 זין, איינער האט געהייסן שלמה, און דער צווייטע האט געהייסן לייזער.

דער 8'טע איז געווען מומע חוה, איר מאן האב איך נישט געקענט. זי האט געהאט איין זין וואס האט געהייסן שלמה.

פון די שעכטער זייט שטאמען מיר פון דו מגלה עמיקות, ר' שמואל החסיד, ר' שלמה פשעדבאשע, מגיני שלמה און פון רש"י הקדוש. הלוואי אז איך זאל זיך קענען פירן ווי איך דארף ווייל איך שטאם פון אזא שיינע משפחה.

בייַ דער ערשטער וועלט מלחמה ווען די רוסן זענען אריין געקומען אין ווישניצא, איז מיין מומע חוה זיך געלאפן באהאלטן אויף א בוידם, (ווייל די רוסן זענען געווען שרעקליגע אינגען, און זיי האבן ליב געהאט צו טשעפען די אידישע מיידלעך) דאס גאנצע צעמישענעניש און פחד האט איר געשאדט צום געזונט, מען האט זיך געקענט פארשטענדיגען מיט איר, אבער נישט אויף 100%. זי האט חתונה געהאט מיט איינער איר'ס גלאכן, און זיי האבן געהאט א זין, דער קינד האט געהייסן שלמה. שפעטער איז זי געבליבען אליין, און דעמאלס האט דער פעטער זעליג איר אריין גענומען צו זיך וואוינען, ער האט זיך אפגעגעבן מיט איר.

איינמאל פרייטאג צו נאכטס הערט מען קלאפען אויפן טיר, מען עפענט די טיר, קימט אריין א הויכע מענטש מיט א גשטעל אן א בארד (שנויצן קען זיין אז יא) און ער הייבט אן רעדן די ווייסט ווער איך

בין? ער איז געווען דער טאטע׳ס שוואגער, חיים. מיין טאטע האט אים נישט דערקענט ווייל ער האט געווואוינט אין דייטשלאנד. מיין טאטע און מאמע האבן אים געפרעגט ווי ביסטו האט ער געזאגט אז ער שטייט איין אין פייבול סטעמפל׳ס האטעל. האבן די עלטערן אים געזאגט, וואס ביסטו פארנארט!? א האטעל!? קודם כל יעצט קום עסן, צווייטענס בלייב שלאפן ביי אונז, פארוואס דארפסטו זיין אין האטעל. איך מיין אז יענער נאכט נאכן עסן האט ער נאך צירוק געגאנגען צים האטעל דארט שלאפן און מוצאי שבת האט ער אריין געצויגען צו אונז. מען האט אים געגעבן איינע פון די צוויי בעטן וואס מיר האבן געהאט אין די דייניג רום, און מיר פיר זענען געשלאפן אין די צווייטע בעט! ער איז געווען ביי אונז א לאנגע צייט איך געדענק נישט פינקליך, ס׳קען אפילו זיין אז ער איז געווען ביי אונז אפאר חדשים. דאס איז געווען נישט צו לאנג פארן קריג. "פרובירטס נאר היינט׳יגע צייטן אריין צו לייגן 4 קינדער אין איין בעט, נישט קליינע קינדער נאר ערוואקסינע קינדער"... אונז זענען אבער געווען צופרידען אזוי אויך, ס׳האט אונז ב"ה גארנישט געפעלט!

איך מיין אז מיין פעטער פלעג קומען פון דייטשלאנד קיין קראקא-פולין פאר ביזנעס. ער האט געשטאמט פון א חסידישע משפחה, זיינע עלטערן האבן געווואוינט אין קראקא, ער איז אבער געפארן וואוינען אין דייטשלאנד. נאכן ערשטער וועלט קריג איז ליידער געווען שיינע עולם פון פרומער חסידישע אידן וואס האבן זיך געצויגן קיין דייטשלאנד, ווייל זיי האבן געמיינט אז דארט וועט זיין בעסער. קען זיין אז דאס איז אויך דער סיבה פארוואס מיין פעטער האט זיך אריבער געצויגן.

אין 1938 האט מען אין דייטשלאנד אויסגעווייזן אלע אידן וואס זענען געווען פוילישע בירגער, און זיי צירוק געשיקט קיין פולין. מיין מומע האט מען אויך ארויס געשיקט און זי איז צירוק געקומען קיין

קראקא, זי האט געדינגען א שטיב ביי א משפחה, דאכט זיך מיר אז איר מאן איז געווען אין קראקא וען דאס איז געשען.

מיין מומע האט געוואוינט אין קראקא ביז מען האט אונז פארשיקט פון דארט, זי מיט איר קינדער זענען מיט געקומען קיין ווישניצא, דאכט זיך מיר אז זי האט דארט געוואוינט ביי די פעטער זעליג.

איך געדענק נישט אז איר מאן זאל מיט קומען קיין ווישניצא, דאכט זיך מיר אז ער איז צירוק געפארן קיין דייטשלאנד און פון דארט איז ער אנטלאפן קיין פראנקרייך. אנפאנג האט ער איר נאך געשיקט פעקליך און בריוו פון פראנקרייך, שפעטער האט ער אויפגעהערט שיקן פעקליך. וואס עס האט פאסירט מיט אים ווייסט קיינער נישט ווייל פון פראנקרייך איז פארלוירן געווארן די קאמיוניקאציא צווישען אונז.

משפחת שטערן-שמען

מיין באבע רבקה (שטערן) און זיידע פנחס שמען האבן געוואוינט אין קראקא, די משפחה האט זיך גערופן מיט ביידע נעמען, שטערן און שמען. אינדערהיים האט מען דאס געהערט אסך אז דער פרוי זאל זיך רופן מיט'ן משפחה נאמען פון אלס מיידל. זעהט אויס אז זיי האבן נישט לעגאל חתונה געהאט אין דער גוישע געריכט. לכאורה ווייל מען האט געהאט גרויסע פראבלעמען מיט'ן מיליטער.

דער זיידע פנחס איז געווען א זין פון אלי' שמען. און די באבע רבקה איז געווען א טאכטער פון שמשון הלוי שטערן. די שטערן'ס שטאמן פון דער טורי זהב זי"ע.

מיין באבע זיידע האבן געהאט 8 קינדער. ליידער איז מיין זיידע אוועק פון דער וועלט אינגערהייט און ער האט נישט זוכה געווען חתונה צו מאכן די קינדער, מיין באבע האט אליין חתונה געמאכט אלע איר אכט קינדער. ווי אזוי זי האט זיך אליין אן עצה געגעבן אין חתונה געמאכט די קינדער ווייס איך נישט, איך מיין אז ווען די

אינגערע קינדער האבן חתונה געהאט, האבן די עלטערע קינדער ארויס געהאלפן מיט די הוצאות החתונה.

דאס עלסטע קינד איז געווען מומע ראכל, איר מאן האט געהייסן ר׳ ברוך קלאמקא, ער איז געווען א באבובער חסיד. זיין פאך איז געווען א שניידער, ער האט געהאט א געשעפט און א פאבריק ער האט געהאט אן ארבייטער אים צו העלפן. אמאל איז נישט געווען אזוי ווי היינט אז מען גייט אין געשעפט און מען נעמט דו סייז וואס מען דארף, נאר מען האט געדארפט לאזן אויפנייען א קלייד. ער איז געווען א גיטער שניידער, און אן אויסטערלישע חסידשע איד. ער האט געהאט זיבן קינדער פיר זון און דריי טעכטער. צוויי טעכטער וואוינען אין קאנאדע.

די 2׳טע איז געווען מומע פעסיל, איר מאן האט געהייסן אפרים גאלדשטאף, ער איז געווען א קאלאשיצער חסיד. ער איז געווען א גאלדשמיד און פון דעם איז ער געווארן רייך. (מען האט געזאגט אז ער וואלט זיך געקענט ראטעווען מיט געלט דורך קויפן פרעמדער פאפירן און אוועק פארן קיין אונגארן. ער האט אבער געזאגט ווי קען איך פארן אנהייבן א נייע לעבן, איך רעד דאך נישט די שפראך. און ער איז נעבעך אומגעקומען מיט אלע אידן הי״ד.) זיי האבן געהאט 3 קינדער, 2 טעכטער און 1 זין. דער זין האט געהייסן יהושע העשיל מיט אים זענען מיר אריין אין אוישוויץ בירקענוי. נאכן קריג האט ער קודם געוואוינט אין האלאנד, אויף דער עלטער האט ער זיך געצויגן קיין ארץ ישראל. יהושע העשיל האט געהאט א זין וואס הייסט אפרים וואס וואוינט היינט אין האלאנד. און א טאכטער וואס וואוינט אין ארץ ישראל.

די 3׳טע איז געווען מיין מאמע, שיינדל. מיין מאמע איז געבוירן טז׳ תשרי תרמ״ט, ולמספרם SEP./21/1888. מיין מאמע ע״ה האט געקענט א גוטן דייטש ווייל זי איז געגאנגען און דייטשע שאלן לערנען.

קראקא האט געהערט צו עסטרייך. (מיין טאטע האט געוואוינט אין א דארף ווישניצא, איז ער נישט געגאנגען אין שולע, האט ער נישט געקענט דייטש נאר אידיש.)

די 4'דע איז געווען מומע רויזע, איר מאן האט געהייסן מאיר לעווי. (איך מיין אז מיין מומע האט געניידט קליידער, דאס איז געווען איר פרנסה) מיין באבע רבקה האט געוואוינט ביי דער טאכטער.

די 5'טע איז געווען מומע רחל, איר מאן האט געהייסן ישראל גרינבערג. זיי האבן געוואוינט אין פאדגורזש. איר מאן איז געווען א גור'ער חסיד. איך געדענק נישט ווער און וויפיהל קינדער זיי האבן געהאט.

דער 6'טע איז געווען פעטער אלי', זיין ווייב האט געהייסן שמחה. זיי האבן געהאט 4 קינדער, 3 טעכטער און 1 זין. פערל, פייגעל, שאול און לאה. ליידער איז נישט געבלובן מער ווי דער איין טאכטער פערל (פאלא שולקינד). (פאלא האט חתונה געהאט צו אונזער פעטער קאפל שולקינד, ער איז געווען 18 יאר עלטער פון אירי! וועז ער איז נפטר געווארן האט זי חתונה געהאט מיט ר' משה גאלדשטיין און ער איז נפטר געווארן און זי איז ליידער געבלובן אליין.)

מיין פעטער האט געהאט א קוילן געשעפט, מיט דעם איז ער געווען פארנומען א גאנצע טאג. וועז ער איז אהיים געקומען ביינאכט פלעג ער העלפן אידן. ער פלעג גיין נאך געלט און עס צוטיילן פאר ארומע משפחות, אפילו אין קריגס צייטן! ער פלעג אויך שטענדיג געבן קוילן פאר די משפחות אז זיי זאלן האבן מיט וואס צו הייצן.

נאכדעם וואס די דייטשן זענען שוין געווען און פילן קראפט אין קראקא, האט זיך אמאל געמאכט אז א פרוי וואס איז געווען א יתומה, און איר מאן האט שוין אויך נישט געלעבט, עס איז איר געבוירן געווארן א קינד אבער זי האט נעבעך נישט געהאט קיין געלט און אויך נישט קיין קליידאינג אנצוטאן פארן קינד.

מיין פעטער האט זיך דערוויסט פון דער מצב וואס גייט פאר ביי יענעם אין שטוב, ער האט נישט געטראכט קיין צוויי, ער איז באלד געלאפן צו א גרויסע קליידער געשעפט און ער האט געבעהטן יענער

מנדב צו זיין קליידער פאר קינד. דערנאך איז ער געלאפן צו די פרוי אין שטיב איבערגעבן די קליידער, וועו ער איז ארויס געקומען פון דארט האט אים אפגעווארט א דייטש און אים ארעסטירט. וועו די משפחה האט זיך דערווייסט אז מען האט אים ארעסטירט איז מיין מאמע מיט נאך איינער פון איר שוועסטערס געגאנגען אויסבעהטן אז מען זאל אים ארויס לאזן פון תפיסה, און נאך עטליכע שעה האט מען אים טאקע ארויס געלאזט, אבער וועו ער איז ארויס געקומען פון דארט האט מען אים נישט דערקענט ער איז נעבעך געווארן אינגאנצען צעבאלט.

ער איז געווארן דאס איין איינציג ברידער וואס מיין מאמע און איר שוועסטערס האבן געהאט. ער איז געווארן א מענטש וואס מען האט נישט געקענט הערן א וואורט פון אים אזוי שטיל איז ער געווען. זיינע געשווייסטער האבן געהאט גרויס כבוד פאר אים.

מיין מאמע ע״ה האט יעדע וואך לויט ווי איך געדענק געקאכט פיש לכבוד ערב שבת טוועמיה פאר איר ברידער, זי האט אויך געקאכט ארבעס לכבוד שבת קודש. מיין מאמע פלעג טראגן דאס עסן צו מיין טאטע׳ס געשעפט און דער פעטער האט געהאט א קוילן געשעפט איין און א האלב בלאק אוועק פון מיין טאטע, און ער איז עס געקומען אפנעמען. וואס זי האט נאר געקענט טוהן פאר דו ברידער האט זי געטוהן. ער איז געווארן אויזער געווענטלך גיטער שטילער מענטש.

דער 7׳טע איז געווארן מומע חנה, איר מאן האט געהייסן יעקב קאפיל שולקינד. ער איז געווארן א ראדאמסק׳ע חסיד. זיי האבן געהאט 2 טעכטער הי״ד. (איך געדענק זיין ביי דער חתונה)

דער 8׳טע איז געווארן מומע גיטל, איר מאן האט געהייסן אברהם רובין. זיי האבן נישט געהאט קיין קינדער. איר מאן איז געווארן א גור׳ער חסיד.

ליידער פון מיין מאמע׳ס צד איז פון א משפחה פון קרוב צו 100 מענטשן, נישט געבלובען מער ווי געציילטע מענטשן וואס מען קען אלע אויסרעכענען בלויז אויף איין האנט הי״ד. דו גאנצע משפחה איז

געווען זייער גיטער מענטשן. איך דארף נישט אויסרעכענען יעדער באזונדער אלע זענען געווען אויסערגעווענטליכער גיטער מענטשן.

מיין באבע געוואוינט אין דער זעלבע הויז ווי איר טאכטער לעווי. מיין באבע האט געדאווינט ביי ר' ארון'ס בית מדרש (זיין פון בעמח"ס מאור ושמש) דאס איז געווען נישט צו ווייט צו גיין פון איר הויז, איך געדענק איר נישט קיינמאל זהען גיין אין דער גאס. זי איז שוין געווען אן עלטערע פרוי אין די אכציגע יארן.

איך געדענק אז מיין באבע האט געארבעט, איר ארבעט איז געווען מאכן שבת פאפיר. היינט גייט מען אין געשעפט און מען קויפט פאר שבת געשניטענע פאפיר, מען זאל האבן וואס צו ניצן שבת. אמאל איז נישט געווען אזוי ווי היינט אז א מאשין האט אלעס געטוהן. מען האט געברענגט די געשניטינע פאפיר צו איר אהיים, און זי האט דאס צאמגעלייגט שיינעהייט איינער אריין און צווייטן. איך שטעל זיך פאר אז זי האט געארבעט פאר איינער.

מיין באבע איז נפטר געווארן ט"ז אב' תרצ"ח אפאר וואכן פאר די קריג, אין עלטער פון 83 יאר. (בשעת די קריג האבן די נאצי'ס ימ"ש חרב געמאכט א האלבן בית החיים און קליא געמאכט אלע מיינע סמנים ווי אזוי אנצוקומען צו איר קבר, אבער נאכן קריג האב איך עס אזוי לאנג געזיכט ביז איך האב עס געטראפן, עס איז נישט לייכט אנגעקומען. אבער דער זיידע פנחס קבר האב איך נישט געקענט טרעפן, זאלן זיי זיין גיטער בעהטער'ס פאר אונז.)

מיליטער

ב"ה אז היינט אין אמעריקא ווייסט מען נישט וואס דאס מיינט אז א בחור דארף זיך שטעלן פאר די מיליטער. אין ארץ ישראל ווייסט מען ליידער ה"י זייער גיט וואס דאס מיינט. ביי אונז אין פולין האט מען געהאט דעם זעלבע פראבלעם יעדע בחור האט זיך ביי דער 18 געדארפט מעלדן פאר די מיליטער. עטס קענטס אליין פארשטיין וואס דאס האט געמיינט פאר א חסידישע בחור צו גיין אין מיליטער, דאס האט געמיינט אויף געבן דאס גאנצע אידישקייט. קיין כשר'ס האט מען דארט נישט סערווירט, די שבת און יום טוב'דיגע טעג זענען געווען

גלייך ווי א גאנצע וואך, און דאס מערסטע וואס האט געשטערט איז געווען דעם אנטיסעמיטזוים דארט, טייל מאל האט דאס אפילו געקאסט אידישע נפשות רח״ל.

כדי צו פארמיידן דאס גיין אין מיליטער פלעגן די בחורים זיך פיניגען און נישט עסן, עס זענען אפילו געווען אזעלכע וואס האבן זיך געמאכט פעלער׳ס כדי מען זאל נישט דארפן גיין דינען אין די ארמיי.

דאס גיין אין מיליטער האט מען געקענט אפשטיפן ביז די 21 יאר. ביי דער 21 איז געווען דאס לעצטע מאל וואס מען האט געקענט פרובירן דאס אפצושטיפן. אויב איז עס געלינגען האט מען באקומען א בעה (א B אזוי האט עס געהייסן) און מען איז באפרייט געווארן פאר נאך איין יאר. די נעקסטע יאר האט מען ווידער געמיסט גיין פאר אן עקסעמינעשין און מען האט אונטער געקויפט די דאקטוירים און געמאכט פארשידינע תחבילות אז מען זאל זיך קענען ארויס דרייען און נישט דינען אין די ארמיי און אז עס איז געלינגען איז מען געווען אינגאנצען פריי פון דינען אין מיליטער.

איך געדענק נישט קיינמאל הערן אז איינער פון מיין משפחה זאל האבן געווען אין מיליטער. מיין טאטע האט געדארפט גיין ביי די ערשטער וועלט קריג אבער ער האט זיך באהאלטן אין קראקא. לכאורה האט ער אזוי געטראפן זיין שידוך און חתונה געהאט קיין קראקא.

צילוב די אלע פראבלעמען מיט דער ארמיי האט מען זעלטן געהערט אז א בחור זאל חתונה האבן פאר די 22, 23 יאר.

טאטע׳ס חתונה

מיין מאמע ע״ה איז געווען א קראקא׳ווע געבוירינער, מיין טאטע ע״ה איז געווען א ווישניצא געבוירינער. אין די ערשטע וועלט קריג

האט מיין טאטע זיך באהאלטן אין קראקא, און ווי דער השגחה העליונה האט צוגעפירט האט ער חתונה געהאט מיט איינע פון קראקא.

לויט ווי מען האט געטראפן אין די פולישע רעקארדס שטייט געשריבען אז מיין עלטערן האבן חתונה געהאט, זונטאג כח אדר ב' תרע"ט, ולמספרם MAR./30/1919. דאס איז דער דאטום ווען מען האט חתונה געהאט לעגעל, לכאורה האבן זיי חתונה געהאט אביסל פריער אדער שפעטער.

מיין טאטע איז דעמאלס אלט געווען 23 יאר, און מיין מאמע איז דעמאלס אלט געווען 30 יאר. חוץ פון דעם אז מען האט נישט חתונה געהאט אינג ווייל מען האט געהאט פראבלעמען מיט'ן מיליטער, האבן מיינע עלטערן געהאט נאך א פראבלעם דער ערשטער וועלט מלחמה, וואס דאס האט זיי אויפגעהאלטן נאך 4, 5 יאר.

מיינע גרעשווויסטע
הדסה

מיינע עלטערן האבן געהאט 5 קינדער, 1 טאכטער און 4 זין. דער עלטסטע ביי אונז אין די משפחה איז געווען מיין שווועסטער הדסה, זי איז געבוירן געווארן אין יאר תר"פ (1920). הדסה טראגט דער נאמען פון מיין באבע שעכטער.

מיין שווועסטער האט געהאט אויזערגעווענטליכער מידות און זי איז געווען א שיין, באחנט מיידל, ממש אן אויסנאם צווישען מיידליך. עס איז נאך דא היינט מענטשן וואס האבן איר געקענט און זיי קענען זיך נישט גלייבן וואס פאר א מין מאדע מיידל און גיטע כאראקטער און נאטאר זי האט געהאט. דער וויאליפאלע רבי'ס אייניקל (ע"ה) וואס האט געגעסן ביי אונז טעג האט זייער גיט

געקענט מיין גאנצע משפחה, ער וואוינט היינט אין פלעטבוש, קענסט רעדן צו אים, און אים פרעגן אויסקימפט אויף מיין שוועסטער, וועסטו הערן וואס פאר א צדיקות מיין שוסטער ע״ה איז געווען.

מיין שוועסטער האט געדאווינט, געגעסן און געבענטשט מיט אזא ערליכקייט און אויף זייער א באשיידן אויפן. און מיט אלעמען איז זי געווען אזוי ערליך, און אזוי איז זי געווען ראי לאותו אוצטלא, וואס איך וועל באלד זאגן.

די שטאט קראקא איז געווען א גרויסע שטאט און עס איז געווען א בית יעקב מיידל סקול און אויך א בית יעקב סעמינערי, רעביצין שרה שענירער איז געווען די הויפט, זי האט גע׳גרינדערט די בית יעקב. מיין שוועסטער איז געווען דארט א תלמידה.

די רעביצין האט געגרינדערט די בית יעקב וויל עס זענען געווען אסך מיידלך וואס האבן נישט געהאט צופיל מיט אידישקייט און ספיציאל צו חסידישקייט. זיי זענען געווען און זיך געפירט אידיש, אבער זיי האבן נישט געהאט קיין ידועות און נישט קיין געשמאק אין א שבת קודש אדער אין יום טוב.

בית יעקב פון ווישניצא

אינמיטן זוממער 1937 איז מיין שוועסטער ע״ה געפארן קיין ווישניצא צו מיין פעטער זעליג אויף אביסל וואקאציא. אבער אנשטאט זיך אפריען דארט, האט זי אויף זיך ארויף גענומען דאס עול פון לערנען מיט די מיידלך.

עס האט מיין שוועסטער זייער געשטערט צו זעהן ווי די מיידלך דרייען זיך ארום און האבן נישט וואס צו טוהן מיטן טאג, זי איז געווען געווואוינט אז מיידלך גייען אין א בית יעקב ווי מען באקט אריין אידישקייט אין די מיידלך. דעריבער האט זי פרובירט צו רעדן צו די מיידלך אז מען זאל זיך צאמקומען שבת נאכמיטאג און זי האט געלערנט מיט די קינדער די יסודות פון אידישקייט, און געשמיסט מיט

זיי, אלס, שלא על מנס לקבל פרס. הדסה איז דעמאלס אלט געווען נישט מער ווי 17 יאר!

זעהט אויס אז די עלטערן האבן זייער הנאה געהאט צו זען, ווי די קינדער האבן א תכלית און א טעם אין אידישקייט, דעריבער האבן זיי געוואלט מען זאל מאכן א בית יעקב אין ווישניצא, און זי זאל ווערן דארט א טיטשער. מיין שוועסטער האט אבער געזאגט אז זי מיז האבן ערלויבניש פון רעביצין שרה שענירער, סתם אזוי קען זי נישט, ווייל זי האט נאך נישט גראדיואירט פון סקול, און זי האט נאכנישט א לייסענס (DIPLOMA) צו זיין א טיטשער.

עס האבן זיך צאמגענומען אפאר עלטערן פון ווישניצא און זיי האבן געבעהטן און פארלאנגט פון בית יעקב אין קראקא איר צו מאכן א לערענין אין ווישניצא, כאטש אפילו זי האט נאכנישט גרעדשאירט סעמינאר.

איך בין נאך דאמאלס געווען יונג אבער איך געדענק אז מען האט געמאכט עפעס א פשרה. ווינטער 1938 ווייס איך נישט אויב עס איז שוין געווען א סקול ווייל זי איז געווען אין קראקא, קען זיין אז זי האט געשיקט א פארטרעטערן, אבער זוממער 1938 איז זי נאכאמאל געגאנגען קיין ווישניצא. און, אין 1939 איז זי געווארן די אפציאלע טיטשערן אין בית יעקב פון ווישניצא. זי איז דארט געווען פון סוכות ביז שבועות און געלערנט מיט די מיידלעך. זוממער איז זי געווען אינדערהיים, און נאכן זוממער איז זי נישט צירוק געפארן ווייל עס האט דעם ביטערן קריג.

אזוי האט זיך געגרינדערט דעם בית יעקב פאר קליינע מיידלעך אין ווישניצא, דורך א מיידל וואס האט נאכנישט געהאט גע'ענדיגט סעמינאר, און נאכנישט געהאט איר DIPLOMA. עטס קענטס ענק אליין פארשטעלן אז זי האט געמיסט זיין א חשובע מיידל אז רעביצין שרה שענירער האט מסכים געווען איר צו געמאכט אן אויסנאם. ב"ה זי האט מצליח געווען אז ווער עס האט געלערנט ביי איר האט זייער

הנאה געהאט. עס קען נישט זיין אז ציפיהל פון איר תלמידה׳ס האבן איבערגעלעבט דער קריג ווייל זיי זענען געווען גאר יונג.

די גאנצע צייט וואס זי איז דארט געווען איז זי איינגעשטאנען ביי מיין פעטער זעליג, דאכט זיך מיר אז איינער פון שטאט האט אוועק געגעבן א שטיב פאר די סקול, קיין העלפער׳ס האט זי דאכט זיך מיר אויך נישט געהאט, איך געדענק שוין נישט אויב זי איז אפילו געצאלט געווארן.

פנחס אליעזר

מיין ברידער פנחס אליעזר איז געבוירן געווארן אין יאר תרפ״ב (1922). מיין ברידער טראגט דער נאמען פון מיין זיידע ׳פנחס׳ שמען, היות מיין זיידע איז אוועק פון דער וועלט אינגערהייט האט מען צוגעלייגט א נאמען ׳אליעזר׳ עס דאכט זיך מיר אז ער הייסט נאך א קאזין וואס האט נישט געהאט קיין קינדער.

מיין ברידער האט געלערנט אין די ישיבה יסודי תורה, דערנאך האט ער געלערנט אין תלמוד תורה. איך געדענק נישט ווי ער האט געלערנט אלס בחור. אמאל האבן די בחורים געלערנט אדער אין ישיבות אדער אין בתי מדרשים, וועט זיך ווי איינער. איך שטעל זיך פאר אז ער האט געלערנט אין ישיבת בית מאיר, די שטעטישע ישיבה.

מיין ברידער איז געווען זייער א פיינע און איידילע בחור. איך געדענק אז בין הזמנים פלעג ער העלפן מיין טאטע אין זיין קאווע ברענערייי געשעפט, ער איז געווען העכער און ברייטער און אסך שטארקע פון מיך, ער האט געקענט אויפהייבן ווי א גארנישט א גאנצע זאק קאווע וואס האט געוויגען גאר א סך.

יצחק ברוך

נאך מיין ברידער פנחס אליעזר קום איך, איך בין געבוירן געווארן מאנטאג כ"ג אלול תרפ"ד (למספרם September 22 1924). איך טראג דער נאמען יצחק ברוך נאך מיין עלטער זיידע שעכטער.

איך האב אויך געלערנט אין די ישיבה יסודי תורה ביז א יאר פאר מיין בר מצוה ווען איך בין אריין לערנען אין תלמוד תורה. שפעטער וועל איך דערציילן מער איבער מיינע קינדער יארן.

שמשון

מיין ברידער שמשון, ער איז געבוירן געווארן אין יאר תרפ"ו אדער תרפ"ז (1926-27). מיין ברידער טראגט דער נאמען פון מיין עלטער זיידע שמען. שמשון האט געלערנט אין ישיבה יסודי תורה.

שלמה יוסף מרדכי

מיין יונגסטע ברידער האט געהייסן שלמה יוסף מרדכי, איך געדענק נישט ווען ער איז געבוירן, ער איז געווען א גאנץ קליין אינגל וואס האט געלערנט א' ב' און עברי. מיין ברידער טראגט דער נאמען שלמה, נאך מיין זיידע שעכטער, און דעם נאמען יוסף מרדכי ווייס איך נישט.

פרק ג׳

זכרונות ימי קדם

מיין טאטע׳ס געשעפט

מיין טאטע האט געצויגן פרנסה פון א קאווע ברענערייי געשעפט. קודם איז די געשעפט געווען נומער 93 אויף דער דיטלאווסקי גאס, שפעטער האט די געשעפט זיך אריבער געצויגן צו נומער 13 אויף דער וואלניצא גאס.

אזוי ווי איך האב שוין פריער געזאגט אז עס איז געווען א געזעץ אין קראקא (פולין) אז געשעפטן דארפן זיין פארמאכט פון 1 ביז 3 יעדער נאכמיטאג, ווער עס האט נישט געפאלגט דאס געזעץ האט באקומען א "קנס". אין ארץ ישראל איז אויך (געווען) אזוי איינגעפירט. דעמאלס איז אויך געווען איינגעפירט אז מען עסט א פליישיגע מיטאג, עס איז אסאך געזונטער. אזוי ווי מען היינט איז נאכטמאל אן אפיציאלע סעודה וואס מען עסט צוזאמען די גאנצע משפחה, אזוי האבן אונז געטוהן ביי מיטאג, מען

פלעג אהיים קומען פון ישיבה און די עלטערן זענען אהיים געקומען פון די ארבעט און מען האט געגעסן מיטאג צוזאמען.

ביי מיין טאטע אין געשעפט האבן געארבעט צוויי גוי'שע ארבייטער, עס איז געווען גאר א שווערע ארבעט אויפצוהייבן די זעקליך פון רויע קאווע אריין צו גיסן און די מאשין אז עס זאל זיך בראטן.

איין גוי איז געווען מיט מיין טאטע אין געשעפט און ארויס געהאלפן מיט דער ברענערייי, דער צווייטע גוי פלעג ארום גיין דעליווערן. און מיין מאמע פלעג אויך שטיין און ארויס העלפן אין געשעפט ווען זי האט נאר געקענט, און זי פלעג זיך אפגעבן מיט די 'ריטעל' קאסטעמערס. (מיין עלטערע ברידער פנחס אליעזר פלעג זיך דארט דרייען בין הזמנים.)

מיין טאטע האט פארקויפט 'האלסעיל' און 'ריטעל', למשל אז ער האט געברענט 20 קילא קאווע פאר זיינע ארדעס, האט ער געמאכט 5 קילא פאר זיך צו פארקויפן אין געשעפט. עס איז געווען צו באקומען אכט ארליי קאווע.

עס האט זיך כסדר געמאכט אז מיין טאטע האט נישט געהאט וואס צו טוהן אין דער ברענערייי, אדער ווייל אלעס איז געווען בסדר, אדער ווייל ער האט שוין נישט געהאט מער וואס צו ברענען פאר יענע טאג, דעמאלס פלעג מיין טאטע ארויס גיין אינקאסירן די געלט פון זיינע קונים, און די מאמע איז געבליבען אין געשעפט.

אין די אלטע געשעפט האט די מאשין וואס מען האט געברענט די קאווע, געארבעט אויף עלעקטריק. די לעקטיר האט געהאט אזאנע פאסן, א פאס איז א Chain. די מאשין האט געארבעט אזוי ווי א עלעקטריק ניי מאשין. עס איז דא א מאטאר וואס דאס דרייט א רעדל און מיט א לעדערנים פאס וואס איז ארים די ערשטער רעדל דרייט דאס אן אנדערע רעדל און אזוי ווייטער.

ביי די קאווע מאשין זענען די פאסן געווען אין די הייך. עס האט זיך געמאכט מער פון איינמאל אז א פאס זאל אראפ פאלן און מען האט

דאס געדארפט צוריק ארויף לייגן, דאס איז געווען זייער א שווער ארבעט און מען האט געדארפט האבן א געפיל (פארשטיין ווי אזוי) דאס צוריק ארויף צו לייגן. איינמאל ווען מיין טאטע ז״ל ארויף געקראכן אויף א לייטער צו פארריכטן די מאשין איז ער אראפ געפאלן פון די לייטער און זיך צובראכן די פיס. אין דער נייע געשעפט איז די מאטאר מיט די לעקטיר געווען אויף דער ערד, דאס איז געווען אסך גרינגער פאר מיין טאטע ע״ה.

קאווע אינדערהיים איז געווען א טייערע זאך, ווייל מען האט דאס אימפאטירט פון בראזיל South America, נישט יעדע האט זיך דאס געקענט ערלויבן, פארדעם האט מען געמאכט פאלשע קאווע. פאלשע קאווע איז אביסל קאווע, געקאכט צוזאמען מיט גערשן.

דער מאשין וואס האט געברענט דאס קאווע, האט געהאט א גרויסע קעסל אין זיך, און אינדערהייך פון דער מאשין איז געווען אן עפענינג וואס מען האט דארט ארויף געווארפן א זעקל מיט קאווע, עס איז געווען א שטעקן אונטער דעם וואס ווען מען האט דאס געגעבן א ריק ארויס איז די קאווע איריין געפאלן אין קעסל.

אין דער זייט פון דער מאשין האט מען געהאט א לעפל וואס מען האט איריין געשטיפט אין אויבן, אזוי האט מען ארויס גענומען אביסל צו זעהן אויב עס איז גרייט אדער עס דארף נאך קאכן אביסל. ווען עס האט געענדיגט קאכן האט מען געעפענט פון אונטער דער מאשין א קליין טיר, און די קאווע איז איריין געפאלן אין א זיפ, העכער דעם זיפ איז געווען א פען וואס האט זיך געדרייט און דאס האט געקילט די קאווע ווייל דאס איז געווען קאכעדיג הייס, אזוי האט די קאווע געכאפט א גלאנץ, שפעטער האט מען געעפענט די זיפ און עס האט זיך געדרייט, אזוי איז די קאווע ארויס געפאלן איריין אין א כלי אדער אין א זאק.

פסח איז געווען א פראבלעם מיט די אויבן, ווייל א גאנץ יאר האט מען געקאכט קאווע מיט גערשן אין דער זעלבע קעסל, וואס דאס איז חמץ גמור. דעריבער האט מען פסח געדארפט גיט אויסגעוואשן

און אויסגליען דאס אויבן ווי מען האט געקענט צוקומען מיט דער הענט, נאכן וואשן און גליען האט מען נאך געדארפט לאזן דער אויבן ברענען אן קאווע אזוי אז עס זאל אויס ברענען דארט ווי מען האט נישט געקענט דערגרייכן. אלס נאך א גדר און חומרה האט מען פסח געקאכט די קאווע און די שאלן, און מען האט עס אזוי פארקויפט מיט די שאלן, דער קונה האט אליין אראפ געקראכט די שאלן, אזוי האט מען געהאט כשר לפסח קאווע.

עס זענען טאקע געווען אסך אידן וואס האבן נישט געטרינקן פסח קיין קאווע, ווייל עס איז געווען זייער, זייער א טייערע זאך. (ווען נישט מיין טאטע פארקויפט קאווע וואלטן מיר זיך נישט ערלויבט צו קויפן כשר לפסח קאווע.) איך געדענק נישט אז עס זאל זיין קאווע ביי אונז אין שטיב פסח, אפילו מיין טאטע איז געווען דער וואס האט עס געקאכט אליין האט ער דאס אבער נישט געטרינקן.

איך געדענק נישט צו טרינקען קאווע א גאנץ יאר, אונז קינדער האבן מיינסטינס געטרינקען cocoa מיט מילך. מיינע עלטערן האבן יא געטרינקן קאווע, קען זיין אז די גויטע און מיינע עלטערע ברידער און שוועסטער האבן אויך געטרינקען קאווע.

אמאל איז נישט געווען אזוי ווי היינט וואס מען האט instant קאווע, עס איז געווען א גאנצע עסק צו מאכן א קאווע. די קאווע וואס מען האט געקויפט אין געשעפט איז נאר געווען געבראטן און נישט געמאלן, יעדע מענטש האט געהאט ביי זיך אינדערהיים א מיליכל און מען פלעג צומאלן די קאווע באנדליך און דערנאך קאכן מיט וואסער.

הוית קאווע איז געווען אזא טייערע זאך אינדערהיים, איז געווען א זאך וואס האט געהייסן צוקאריא, דאס איז א זאך וואס מאכט שווארץ. און ווען מען האט געקאכט קאווע האט מען אריין געלייגט א טראף קאווע און אביסל צוקאריא, אזוי האט דער קאווע געהאט א טינקעלע קאליר, און א טעם ווי קאווע. איינער וואס האט

זיך אביסל מער ערלויבט האט געקאכט קאווע מיט ווייניגער צוקאריא, אדער אן צוקאריא בכלל. (מיין טאטע האט נישט פארקויפט צוקאריא).

אין פולין איז געווען א געזעץ אז יעדע ארבייטער האט באקומען העלט אינשורענס. וען מיין טאטע האט געמויפט דאס געשעפט האט ער געלייגט דאס געשעפט אויף מיין פעטער מאיר לעווי'ס נאמען, יעצט אז עס איז געווען אויף מיין פעטערס נאמען, איז מיין טאטע געווען אפיציאל אן ארבייטער און אזוי האט ער באקומען אינשורענס פון די שטאט בחינים, אזוי ווי היינט און ענגלאנד און אין קאנאדע. קען זיין אז די בעל הבית האט יא באצאלט אביסל פאר די אישורענס, אויב יא איז עס געווען זייער ווייניג.

מיין טאטע האט געהאט ביי זיך אין געשעפט א טעלעפאן! וען איך פלעג זיך דארט דרייען האב איך זיך געשפילט מיט דעם, עס איז געווען א נומער וואס מען האט געקענט ריפן און ס'האט געזאגט וויפיל אזייגער עס איז, למשל 3:00, וען איך בין געווען אין געשעפט האב איך דאס געקענט ריפן 10 מאל און יעדע מאל מען האט געופן האט עס געקאסט געלט אבער איך בין געווען א אינגל און וואס האט איך פארשטאנען.

נאכדעם וואס די דייטשן האבן איבערגענומען קראקא האט יעדע געמיסט איבערגעבן זייער געשעפט פאר א גוי, איך וועל שפעטער שרייבן וועגן דעם.

מיין הויז-שכנים

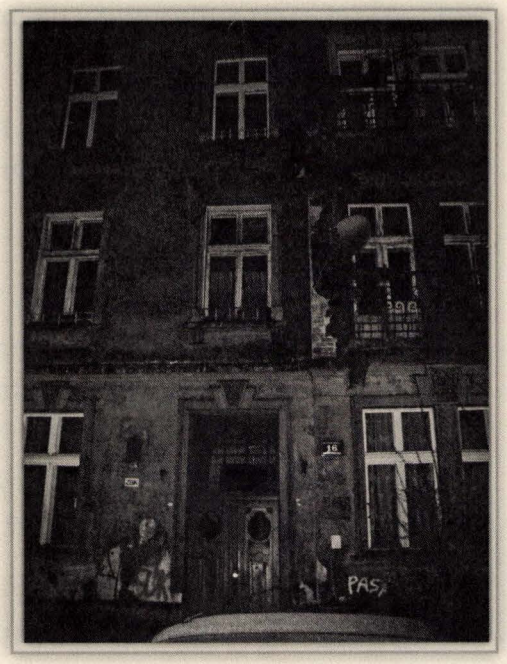
אזוי ווי איך האב שוין פריער געזאגט, איז אין קראקא געווען א אידישע געגענט. מיין משפחה האט אויך געוואוינט אין די 'קאזמיריזש' געגענט, אויף PAULINSKA גאס, די נומער פון דעם בנין איז געווען 16. אונזער הויז איז געווען 3 אדער 4 שטאק הויך, אויף יעדע שטאק איז געווען 5 דירות, 2 אין דער פראנט, און 3 אין דער בעק.

דער בנין ווי אונז האבן געוואוינט איז געווען אויסגעשטעלט אין א "ח" און אין די חצר איז געווען א גאנעק (פארטש) וואס איז געגאנגען

פון איין זייט צום צווייטען, אזוי האט מען געקענט גיין צים צווייטן שכן. מיין דירה האט נישט געהאט קיין טיר צום גאנעק.

אין אונזער בנין האט געוואוינט איינער דר. פרידמאן, ער איז געווען דער איינציגער שומר שבת דאקטאר אין קראקא. ער האט געוואוינט אויפן זעלבע שטאק ווי אונז, ער האט געהאט א פראנט דירה, אבער כדי אנצוקומען צו זיין דירה האבן מיר געדארפט אראפ גיין די שטיגען און ארויף גיין די פראנט שטיגען.

אויך האט געוואוינט ביי אונז אין בנין איינער יעקב לעבלאוויטש, ער איז געווען א איד אן עושר, ער איז געווען א שוואגער מיט דר. פריעדמאן, ער האט געהאט א פראנט APT, אויף דער דריטע שטאק. (דאכט זיך מיר אז ער האט געהאט א פריוואטע סוכה אויף די גאנעק.)

יאנקל האט געהאט א זין וואס איז געווען אן איידים אין טשעכיי. אין

טשעכיי האט געוואוינט דער סטראפקיווע רבי, ער איז שוין דעמאלס געווען א איד א זקן. וועז דער רבי פלעג קומען קיין קראקא פלעג ער איינשטיין ביי יאנקל לעבלעוויטש און דעמאלס האב איך געהאט די זכיה אים צו זעהן.

יאנקל האט געהאט א טאכטער וואס האט איבערגעלעבט די קריג, זי האט געהייסן ציטראן, איר מאן איז געווען א חשובער איד ער האט געמאכט א פירוש משניות אז קינדער זאלן קענען לערנען און חזר׳ן אליין.

"מפי מרת ציטראן ע"ה: איך האב געוואוינט אין קראקא מיט דיין זיידע אין איין הויז, איך בין דער זעלבע יאר גאנג ווי דיין זיידעס שוועסטער הדסה, זי איז געווען מיינס א נאנטע חבר׳טע. אויך האב איך געקענט און זיך געחבר׳ט מיט די גאנצע משפחה, פנחס, דיין זיידן און שמשון. ענקער זיידע באבע (חיים יהושע און שיינדל), זענען געווען אויסגעוועניכע פיינע און איידילע פארנעמער מענטשן, אלעמאל האבן זיי זייער שיין באגריסט יעדן. וועז די באבע פלעג אהיים קומען פון געשעפט ווי זי האט געהאלפן איר מאן, פלעג זי שנעל אפקאכן און גלייך לויפן צו די באבע, און בכלל וועז זי האט נאר געהאט צייט איז זי אהינגעלאפן צו די באבע."

א קייגען איבער אונז האט געוואוינט איינער וואס איז געווען זייער א קראנקע מענטש, ער האט גערייכעט א גאנצע טאג אין געהיסט. זיין ווייב איז געווען א שייטל מאכער. ער איז געווען א פעדלער. ער האט געהאט איין זין מיט איין טאכטער. זיי זענען געווען זייער ארומער מענטשן. זיי האבן געהאט א פרידזשערעטער, אין די ברויט איז געווען 'איינגעשפארט' דארט. זיי האבן געהאט פינקליך איינגעטיילט דאס ברויט, כדאי קיינער זאל נישט צונעמען איינער פון צווייטען האבן זיי דאס איינגעשפארט.

איינמאל איז דער טאטע קראנק געווען, און ער איז געלעגן אין בעט, זעהט אויס אז דער פרידזשערעטער איז נישט געווען פארשלאסן, אין דער זין איז נעבעך געווען הינגעריג און ער האט געגומען א שטיקל

ברויט. שפעטער האט דער טאטע געוואלט עסן איז ער ציגעגאנגען צום פרידזשערעטער עפעס נעמען, אבער ער האט גארנישט געטראפן.

צו ער האט געדאווינט אמאל אדער געהיטן שבת ווייס איך נישט, ער איז איז געווען אן עכטער דארפס פויער, איך ווייס נישט ווי פרום ער האט איז געווען. ער פלעג זאגן אביסל תהילים ווען ער האט נישט גיט געפילט. יעצט ווען ער איז געווען בייז אויפן זין האט ער געשריגן, די ממזר בן גינות (למנצח בנגינות) א גאנצע טאג האסטו אינזין דעם מחילה (אכילה) אזוי האט אמאל אויסגעזען אן 'עם ארץ'. ער איז געווען מער אזא פויערישע איד.

ביי זיי אינדערהיים האט געוואוינט א בחור וואס איז געווען אביסל קראנק אויף די נערוון. זיינע עלטערן האבן געוואוינט אין אמעריקא און זיי האבן אים ערלעדיגט פאפירן אז ער זאל אויך קענען קומען קיין אמעריקא, ער האט געמיסט גיין צום אמעריקאנא קאנסול, אז זיי זאלן אים אלעס באשטעטיגען. דארט האבן זיי געזען אז ער איז נישט עפעס אזוי... האבן זיי אים געפרעגט וויפיל פיס האט א פערד? קיין משוגה'נע איז ער נישט געווען, אבער אז מען האט אים געפרעגט אזא קשיא האט ער גע'ענטפערט ווי אן אויבער חכם, 5 פיס! האבן זיי אים געזאגט אפשר אין פולין איז דא 5, אין אמעריקא האט א פערד 4 פיס, און זיי האבן אים נישט אריין גלאזט. ער איז ליידער אומגעקומען מיט אלע קדושים, הי"ד.

ווען איך בין געווען מיט באבי אין ארץ ישראל, זענען מיר איינגעשטאנען אין א האטעל אין בני ברק (וואס 11 אזייגער ביינאכט האט מען פארמאכט די לעקטער!), דער שכן'ס זין האט איבערגעלעבט דער קריג און ער איז געווער געווארן (ווי אזוי וייס איך נישט) אז איך בין אין א"י, איז ער געקומען צופארן מיט א מאטאר ביציקל צום האטעל, מיך באזוכן. איך האב אים קוים דערקענט, ער איז געווען בערך מיין יאר גאנג.

א שעה נאכדעם וואס ער איז אוועק געפארן, זענען געקומען די פאליציי צום האטעל מיך אויפזוכן, זיי האבן מיך אויסגעפרעגט וואס פאר א ביזנעס איך האב מיט דעם מענטש, זעהט אויס אז ער איז

געווען א אונטערוועלטניק. איך האב זיי געזאגט איך האב נישט קיין ביזנעס מיט אים, סך הכל זענען מיר געווען שכנים אין פולין פארן קריג. זיי האבן מיך געגלייבט, און אפגעלאזט.

נעבן אונז האט געוואוינט א פרוי (קריינדל) מיט צוויי טעכטער, איך געדענק נישט איר מאן איך וויס נישט צו זי איז געווען אן אלמנה אדער א גרושה. די צוויי מיידליך זענען געגאנגען אין בית יעקב אבער זיי זענען נישט געווען אזוי פרום ווי די מאמע.

דער סטרוזש (super) וואס האט געריניגט און אכטונג געגעבן אויף אונזער בנין האט געוואוינט אין דער דירה אונטער אונז. געווענטליך האבן די סטרוזש'ס געוואוינט אין קעלער, אבער אין אונזער בנין איז דער קעלער געווען איינגעטיילט, און יעדע האט געהאט א שטוב דארט, דארט פלעג מען האלטן די קוילן און די האלץ פארן אויוועז.

פון אלע קעלערן אין קראקא איז ארויס געקומען א שטארקע גראך פון קרויט, ווייל קרויט איז געווען א ביליגע מאכל, און אלע פאלאקן פלעגן קאכן קרויט, דער שמעק איז מיר אזוי אריין אין דער ביינער אז עד היום הזה קען איך נישט עסן קיין קרויט.

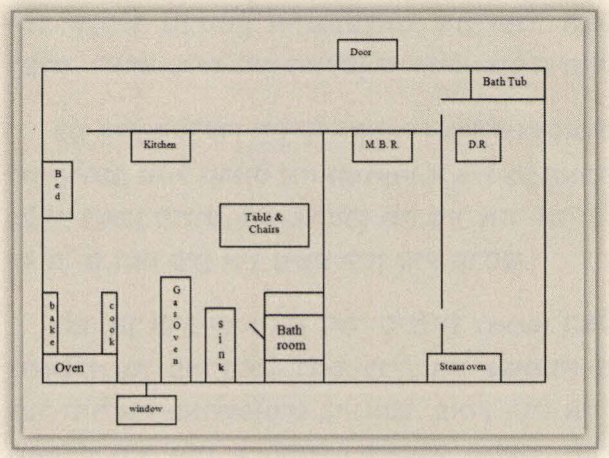
נאך אן ארבייט וואס דער סטרוש (super) האט געהאט, חוץ פון רייניגען און פארעכטן דאס בנין, איז געווען צו מאכן זיכער אז דער טיר איז פארשפארט ביינאכט. פארן הויז איז געווען א גרויסע שווערע טיר מיט א גרויסע שווערע שלאס, דער שלסיל פאר דער שלאס איז נישט געווען אזוי ווי היינט א קליינע פיצקעלע שליסל, עס איז געווען א גרויסע שליסל אזוי ווי מען זהט אין די קינדער מעשה ביכלעך, אדער אין א באנק ביי דער סעף. נישט יעדע האט זיך ארים געדרייט מיט א שליסל אין טאש, קודם כל ווייל עס איז געווען גרויס, צווייטינס ווייל עס האט געקאסט חודש געלט צו האבן א שליסעל, אזוי ווי עס קאסט היינט חודש געלט פאר א מקוה קארד.

10:00 ביינאכט איז דער בנין געווארן פארשפארט. וועז עס האט זיך געמאכט אז איינער איז אהיים געקומען נאך 10:00 פון א שמחה אדער פון ישיבה און ער האט נישט געהאט קיין שליסל האט מען

געשלעפט א שטריק וואס איז געווען נעבן די טיר, וואס דאס האט געשלעפט א גלאק און ס'האט געקלינגען ביי דער סטרוש אינדערהיים און ער פלעג ארויס קריכען פון בעט צו עפענען דער טיר. דאס האט ער נישט געטוהן בחינם, עס האט געקאסט געלט נאך 10:00 האט עס געקאסט 5 גראשן, און אלס שפעטער עס איז געווען, וואס מער געלט עס האט געקאסט.

אונזער דירה

אזוי ווי איך האב שוין פריער געזאגט, איך האב געוואוינט אויף PAULINSKA גאס נומער 16. מיין טאטע האט געדינגען א דירה דארט. אונזער דירה איז געווען אויפן צווייטן שטאק, צו דער בעק פון הויז. ווען מען איז אריין געקומען אין דעם בנין איז געווען פיר שטיגען ארויף צו גיין, און צו גיין צו אונזער דירה האט מען געדארפט ארויף גיין נאך איין שטאק שטיגען, אויף דער לינקע זייט פון די שטיגען איז געווען אונזער דירה.

אונזער דירה איז באשטאנען פון דריי שטיבן מיט א קליינע פארצימער. א קיך, א דיינאינג רום, און א שלאף צימער. מיינע עלטערן זענען געשלאפן אין די שלאף צימער. אונז קינדער זענען געשלאפן אין די דייניג רום, און די גויטע וואס האט געוואוינט ביי אונז איז געשלאפן אין דער קיך.

אין די דייניג רום זענען געווען "צוויי" בעטן ווי אונז "פיר" אינגליך זענען געשלאפן "צוויי" אין "איין" בעט. איך בין געשלאפן אין

איין בעט מיט מיין עלטערע ברידער, מיין שוועסטער איז געשלאפן אויף א צאמלייג בעט נעבן די אויוועז. די גויטע איז געשלאפן אויף א צאמלייג בעט אינעם קיך, אונזער קיך איז איבערהויבט נישט געווען גרויס. דורכ׳ן טאג איז די בעט געווען צאמגעלייגט אין די זייט און ביינאכט האט מען עס אויפגעמאכט.

דער אויוועז וואס מיר האבן געהאט אין דייניגג רום איז געווען א קאפע אויוועז (קאפע מיינט Tiles), ׳דאס האט מען געהייצט מיט קוילן און האלץ. עס איז געווען אזוי הויך פון דער ערד ביז צים דאך, דאס האט געווארמט דער דייניגג רום און אויך מיין טאטע׳ס שטוב.

מיר האבן געהאט א באזינדערע אויוועז אין דער קאך, וואס דאס האט מען געניצט צי באקן און אויף צו קאכן, אויטאמאטיש האט דאס שוין געווארמט דער קיך. דער אויוועז איז געווען א לאנגע אויוועז עס האט געהאט א בראט רער וואס אויף דער האט מען געבאקן, עס האט געהאט צוויי לעכער דאס איז געווען געמאכט פאר א טאפ, צו קאכן.

די אויוועז׳ס האט מען געהייצט מיט קוילן. קודם האט מען געלייגט האלץ אז עס זאל ברענען און דערנאך האט מען געלייגט קוילן. שבת האט מען אויך געניצט פודר (powder) קוילן, די פודר קוילן האט געהאלטן די היץ, אזוי אז עס זאל זיך האלטן וואַרים דורך אויס שבת.

אויך האבן מיר געהאט אינעם קיך, אויף א שעלף, א גרעז אייבעלע, וואס האט געהאט צוויי ברענער׳ס, דאס האט מען געניצט פאר מיליכיגס, אויף דעם האט מען געקאכט קליינעקייטן למשל וואסער פאר א קאווע, אדער אן אייערשפייז.

אונזער אויוועז איז געווען מער א פארגעשריטינע אויוועז. אין די דערפער איז געווען אין דער זייט פונעם אויבן איז געווען א זאך וואס האט געהייסן א ׳פעקעליק׳ דאס איז געווען פארבויט אז מען האט געקענט זיצן אויף דעם און שלאפן אויף דעם. אין דערהיים איז געווען אן ארימער וועלט און מענטשן האבן געשלאפן אויפן פעקעליק, אנשטאט פון קויפן נאך א בעט האבן מענטשן דאס געניצט אלס א בעט. אויך האבן מענטשן געהאלטן אויף דעם א טאפ וואסער

וואס האט זיך געקאכט א גאנצן טאג אזוי אז מען זאל האבן הייס וואסער.

מען פלעג קויפן א קעסטל קוילן און מען האט דאס געהאלטן אין א קעמערל אין בעסמענט. יעדע האט געהאט א קעמערל אין בעסמענט צו האלטן זיינע קוילן. יעדעס מאל מען האט געדארפט קוילן האט מען ארויף געבראנגט פון אינטן א אמפער פון קוילן. מיין פעטער אלי פאלא'ס טאטע האט געהאנדלט מיט קוילן און אונז פלעגן פון אים קויפן קוילן, ער האט געהאט גוים וואס האבן דעליוורט פאר אים, זיי פלעגן שלעפען אויף די אקסל די קעסטל אזוי האבן זיי דאס געבראנגט.

אין די קריג צייטן איז קוילן געווארן וואס אמאל טייערע, און מען האט זיך געוואלט באוואהרנען וויל מען האט נישט געוויסט וואס דעם מארגענדיגע טאג וועט ברענגען, און מען האט נישט געוויסט ווען עס וועט זיין צו באקומען נאך קוילן דעריבער האט מען געקויפט א גאנצע וועגעלע מיט קוילן. דאס וועגעלע האט מען אויסגעלאדנט אין פראנט פון הויז און מען האט געדינגען גוים מיט איימערס און זיי האבן דאס אריין געשלעפט אין די בעסמענט. איינמאל געדענק איך ווען מען האט געקויפט א וועגעלע קוילן נאכדעם וואס די קריג האט שוין אויסגעבראכן און מען האט געדינגען גוים אז זיי זאלן אראפ שלעפן די קוילן צום קאמער און זיי האבן גענומען איימערס און זיי האבן זיך אנגעפילט דאס איימער מיט קוילן און זיי האבן זיך אזוי שיינע הייט אווענק געוואקט, נו גיי טוה עפעס, מען האט זיי אפילו מורא געהאט נאכצוגיין.

ב"ה, אונז האבן געוואוינט און א גרעסערע שטאט דעריבער האבן מיר געהאט אין אונזער דירה לעקטער, וואסער, א בית הכסא, און א וואנע.

(איך געדענק פון ווען איך בין געווען אינגער, אז עס איז געווען גאז לייטאונג אין די גאסן פון קראקא, יעדע פארנאכט איז ארומגעגאנגען א גוי און געשלעפט א שטריק ביי אלע לעמפליך און

אזוי האט זיך עס אנגעצינדען! שפעטער איז שוין געווען אין די גאסן געהעריגע לעקטיר לייטאונג.)

אין די קלענערע דערפליך איז נישט געווען קיין סינק נאר מען האט געמיסט גיין צו א ברוננער שעפן וואסער, אין הויף איז געווען די בית הכסא, אנשטאט א וואנע האבן זיי געהאט א "באליא" דאס איז א גרויסע רינדיגע פאס און מען האט אריין געגאסן וואסער אין דעם, אין דארט האט מען זיך געוואשן.

אונזער וואנע איז נישט געווען אין די בית הכסא, דער בית הכסא איז געווען אין דער קיך, אין א זייט, און די וואנע איז געווען אין די קליינע 'האל וועי'. עס האט געהאט א וואסער טאנק און ווען מען האט זיך געוואלט באדן האט מען דאס פריער געמיסט אנווארימען.

מיר האבן נישט געהאט קיין אייז באקס, מען פלעג קויפן אייז און עס אריין לייגן און די וואנע און אזוי האבן זיך געהאלטן די זאכן פריש א גאנצע נאכט ביז אינמיטן טאג, דאס איז נאר געווען צו האלטן זאכן פריש פאר צייטווייליג. זאכן וואס מיר האבן געדארפט האלטן פריש פאר א לענגערע צייט האבן מיר געהאלטן אין קעלער, אונטער די ערד איז אלעמאל קאלט אפילו אינמיטן זיממער.

טשאלענט אויף שבת

אמאל איז נישט געווען אזוי ווי היינט אז יעדע האט אינדערהיים א ספיציאלען טעפל אדער א בלעך צו האלטן די טשאלענט ווארום, ביי אונז אין קראקא פארן קריג האט מען געטראגן פרייטאג נאכמיטאג די טשאלענט צום אידישע'ן בעקער וואס האט געלאזט ניצן זיין אויבן צו האלטן דער טשאלענט ווארום פאר שבת אינדערפרי. יעדע האט זיך געהאט זיין סימן אדער נומער אויפן טעפל און שבת אינדערפרי האט די שוקסע געגאנגען אהיים ברענגן דאס טאפ'.

און אלע בתי מדרשים האט מען ג׳ענדיגט דאווינען שבת אינדערפרי, אימגעפער אין דער זעלבע צייט, און עס איז געווען א באשטימטען צייט ווען יעדע פלעג קומען אפנעמען די טשאלענט,

עס האט זיך געמאכט מער פון איינמאל אז דער אפיציאלע סימן איז פארברענט געווארן, אבער נישט געפערליך יעדע האט שוין געוויסט וועלכע עס איז זיין טאפ'. אויב ס'האט זיך געמאכט אז די שוקסע האט אהיים געברענגט די טשאלענט צו פרי האט זי דאס איינגעוויקעלט אין א קאלדרע אין איינע פון די בעטן אין די דיינונג רום.

אין די מלחמה צייטן געדענק איך זיכער אז מען האט געהאט אין די קליינטשיגע האל א קליין באקסל וואס אויף דעם האט מען געהאלטן די טשאלענט וואַרים ביז שבת אינדערפרי. אונטער דער באקסל איז געווען א לאמפ, וואס האט געברענט מיט בענזין און קנויטן, נישט מיט קיין עלעקטריק. אויב עס האט זיך אמאל געמאכט אז מען האט נישט געהאט קיין לעקטיר האט מען דאס ענגיצט צו באלייכטען דאס הויז. קען זיין מענטשן פלעגן דאס ניצן אלעמאל צו האלטן די טשאלענט וואַרום, איך געדענק דאס נאר צו ניצן אין די קריג.

משרת

אין דערהיים איז געווען א נארמאלע זאך צו האבן א משרת אינדערהיים, אזוי ווי מען ריפט עס היינט א **build in maid**. אסך פון די משפחת וואס האבן געהאט משרתים אינדערהיים, האבן די משרתים אויסגעלערנט פאר די קינדער מודה אני מיט ברכות.

די גויטע'ס זענען געקומען אלס אינג מיידל פון דערפליך, זיי זענען געווען זייער ארים און זיי האבן געדארפט געלט און שפייז, דערפאר פלעגן זיי זיין משרתים ביי מענטשן אינדערהיים און דארט האבן זיי געגעסן און שלאפן און עס קען אפילו זיין אז מען האט זיי אביסל צוגעצאלט אויך. זייענדיג אזוי אינג און דאס וואוינען אין א הויז ווי מען רעדט אידיש, האבן זיי זייער שנעל אויפגעכאפט דאס אידישע שפראך.

ביי אונז אינדערהיים האט מען נאר גערעדט אידיש, אבער מיר האבן אויך גיט געקענט רעדן פוליש. אונז אינגליך האבן נאר גערעדט אידיש, מיין שוועסטער הדסה האט געקענט א פערפעקטן שיינע פוליש, אבער זי האט געלערנט אין בית יעקב און זי איז געווען

רעביצן שרה שענירער׳ס א תלמידה דעריבער האט זי אויך נאר גערעדט אידיש אינדערהיים, צו די גויטע האט זי גערעדט פוילישׁ. מיר האבן געקענט פוילישׁ ווייל אין חדר ווען מען האט געלערנט די למודי חול האט מען נאר געמעגט רעדן פוילישׁ.

אויך האבן זיי געוויסט אז אינדערפרי ווען מען שטייט אויף דארף מען נעגל וואסער, און זיי האבן געברענגט נעגל וואסער צו די בעט. עס איז נישט געווען אזוי ווי היינט אז יעדע איינער האט געהאט אן אייגינע טעפל און שיסל און מען גרייט עס אן א נאכט פריער נעבן די בעט, אונז האבן געהאט איין טעפל און שיסל און ווען מען איז אויפגעשטאנען האט די גויטע עס געברענט צים בעט. איך געדענק אלס גאר קליין אינגל האט די גויטע מיך געווענקט אינדערפרי, געברענגט נעגל וואסער און אויסגעלערנט מודה אני.

דאס וואשן וועש אינדערהיים איז געווען אן עבודה פאר זיך. צו וואשן וועש האט מען געהאט א ברייטן שיסל געמאכט פון האלץ, אין דעם האט מען אריין געגאסן הייסע וואסער, וואס מען האט אויפגעקאכט אויפן אויוונען, אויך האט מען געהאט א ריב ברעט (אזוי ווי א ריב איינזן) און מען האט געריבן די וועש אויף דעם, ווי עס איז געווען שווארץ. אונז האבן נישט געטוישט יעדן טאג א העמד, נאר שבת. מען האט גיט געשוויצט א גאנצע וואך און דער קאלער מיט די ערמאל זענען געווארן שווארץ פון שוויץ, און דאס האט מען געדארפט רייבן אז עס זאל צירוק ווייס ווערן, מען האט נישט געהאט די אלע פודערס וואס ס׳איז היינט דא.

די גויטע האט געארבעט ביטער שווער צו רייניגען וועש, עס האט געקענט דוירן א האלבע טאג אדער אפילו א גאנצע טאג, עס וועגדסט זיך וויפיל עס האט זיך אנגעזאמלט און פאר וויפיל מענטשן זי האט געוואשן. נאכן אויסריניגן די שמוץ פון די וועש האט מען אויסגעשוועגקט דער וועש מיט ריינע וואסער, דערנאך האט מען

ארויף געשלעפט די וועש צום בוידם נאסע הייט, אז עס זאל זיך דארט טריקענען.

אין די קריג האט מען נישט געטארט האבן א משרת דעריבער האט מען אלס אליין געמיסט טוהן. די מאמע ע"ה איז געשטאנען און געארבעט עבודת פרך צו וואשן די וועש, די שוועסטער האט צוגעהאלפן, אונז אינגליך האבן געהאלפן ארויף שלעפן די וועש אויפן בוידם.

שבת קודש

די שבתים און ימים טובים האט פארנומען א גרויסע עבודה ביי אונז אינדערהיים. עס איז געווען צו געשטעלט א שיינע אנגעגרייטע טיש מיט שיינע כלים. אויך איז די טיש געוועלטליך געווען באצירט מיט א גאסט (א בחור וואס פלעג עסן ביי אונז טעג) וואס פלעג קומען עסן ביי אונז. עס איז געווען זייער געשמאק און איינגענעם צו זיצן ביי די טיש מיט אלע געשוויסטער און פארברענגן צוזאמען ובראשום מיט מיינע עלטערן עס איז געווען ממש א פארגעניגען די זמירות, תורות, מעשות און סתם שמועסן וואס מיר האבן דעמאלס געהאט.

מיין טאטע איז געווען א שטיקל א פארמעגליכע מענטש און יעדע וואך האט מיין מאמע געקאכט לכבוד שבת א גאנצע גאנז! (וואס איז איבערגעבליבען פונען גאנז האט מען מוציא שבת געווען אין בית מדרש צו מלוה דמלכה. אויך האט מען געגעסן בורשט מיט פעטעטעס ביים מלוה דמלכה.)

אויך האבן מיר ארויס געקיקט א גאנצע וואך, ווען וועט שוין זיין שבת, ווייל יעדן פרייטאג צונאכטס נאכן סעודה פלעג מען גיין צו די באבע שטערן-שמען. א גאנצע וואך איז כמעט נישט אויסגעקומען אז מיר זאלן קענען אהין גיין, דעריבער זענען מיר אריבערגעגאנגען שבת איר אפצוגעבן אביסל כבוד. איך געדענק נישט אויב אלע קינדער זענען געקומען אבער אונזער משפחה און פאלא'ס משפחה זענען אלעמאל דארט געווען.

מיין באבע האט געוואוינט מיט איר טאטכטער לעווי אין איין הויז, דאס גאנצע הויז איז געווען צוויי גרויסע שטיבען, אין איין שויב האט

די מימע געוואוינט, דעם צווייטען שטיב איז געווען אדורך געטיילט מיט א וואנט, איין זייט איז געווען די קאך און די דיינינג רום און דער אויבן, אין די צווייטע זייט איז געווען די באבע׳ס צימער (דירה).

פרייטאג צונאכטס ווען מיר זענען געקומען האבן מיר זיך אלע אריין געשטיפט אין איר שטיב, און די באבע איז געזעצן אויפן בעט, און די קינדער זענען געזעצן ארום דעם טיש אינעם דיינינג רום און געטרינקען טיי. אזוי האבן מיר פארברענגט. דאס איז א גרויס חלק פון דעם "יום שבתון אין לשכוח" פון מיינע אינגע יארן.

נאכן פארברענגען ביים באבע׳ן פלעג דער טאטע גיין צו די וויאליפאלע שטיבל, עס איז דארט געווען א באטע ווי מען פלעג זינגען זמירות שירות ותשבחות לכבוד שבת קודש.

יום טוב

יעדע יום טוב האט געהאט א באזינדערע שיינקייט וואס איז שווער אראפ צו שרייבן.

ווען עס איז געקומען פאר די הייליגע טעג האט מען געפילט אין אלע ביינער אז עס קומען ימים נוראים און עס גייט זיין א יום הדין, מען האט געציטערט ווי די פיש אין וואסער.

אין פולין איז שוין פאר סליחות טעג געווען גוט קאלט, אינדערפרי פארטאגס ווען מען איז געגאנגען צו סליחות האט מען זיך אנגעטוהן זייער ווארום ווייל דו קעלט האט שוין אדורך געגאנגען אלע ביינער. די שמש פונעם אלטע שוהל פלעג ארום גיין אינעם שטאט אויף וועקן די מענטשן, ער פלעג זינגען. אידילעך, אידיליך שטייטס אויף צו עבודת הבורא. (ביז איך בין געקומען קיין אמעריקא האט איך נישט געווייסט אז עס איז דא אזא זאך פון זאגן סליחות ביינאכט. עס זענען געווען אשכנז בתי מדרשים אין קראקא אבער איך בין דארט קיינמאל נישט אריין, מסתם האט מען דארט יא געזאגט ביינאכט) איך וועל שרייבן מער וועגן די ימים נוראים שפעטער.

סוכות

בין כסא לעשר האט מען שוין אנגעהויבן מאכן הכנות פאר די יום טוב סוכות. מען האט אנגעהויבן זיכן אן אתרוג מיט א לולב, מיינטס נישט אז דאס מיינט אז יעדע איז געלאפן אין מארק זיכן די ד' מינים אזוי ווי היינט, ניין. מען האט געזיכט ביי וועם מען וועט זיך קענען בארגן די ד' מינים כדי יצא צו זיין דו מצוה! עס איז נישט געווען אזוי ווי היינט אז יעדע האט זיך אן אייגינע סעט פון ד' מינים, עס איז געווען אז אין א בית מדרש ווי עס האבן געדאווינט 100 בעלי בתים האט געקענט זיין בלויז 6 אתרוגים! מיין טאטע איז געווען א בעל בתישע פארמעגליכע איד און איך געדענק נישט אז ער זאל האבן געהאט אייגינע ד' מינים. איך געדענק נישט איבערהויבט אז עס זאל זיין א ד' מינים סענטער.

אינדערהיים האט נישט יעדע געהאט א סוכה פאר זיך, נאר עס איז געווען איין סוכה אין חצר פון הויז פאר יעדע איינער. לויט ווי איך געדענק האט יאנקל לעבלאוויטש געהאט א פריוואטע סוכה אויף די גאנעק.)

נישט יעדע האט זיך געקענט ערלויבן אן אייגינע סוכה, און אפילו אויב יא איז נישט געווען קיין פלאץ פאר יעדע צו בויען אן אייגינע סוכה. אויך איז עס געווען גענוג צו האבן איין סוכה פאר יעדע איינער, ווייל סוכות אין פולין איז געווען גיט קאלט, און די פרויען פלעגן ארויסקומען מאכן א לישב בסוכה און צירוק אריין גיין אינדערהיים עסן די סעודה. אויך אין פולין האט לכאורה קיינער נישט געשלאפן אין סוכה עס איז פשוט נישט געווען מעגליך.

חנוכה געדענק איך ווי מיין טאטע פלעג צינדען ביים פענסטער, און שפעטער האבן מיר אלע געזינגען זמירות צוזאמען.

פורים חוץ פון דעם וואס מיר האבן געשיקט משלח מנות פאר די משפחה, געדענק איך אז מיין טאטע פלעג שיקן משלח מנות ווי אויך

אן ענוועלאפ מיט געלט, פארן שטאט׳ס רב, און פארן וויאליפאלע רבי׳זס א זין, און פאר נאך מכובד׳דיגע מענטשן.

שבועות פלעג דער טאטע פארן צים רבי׳ן, און ווען איך האב בר מצוה געהאט בין איך אויך געפארן, קען זיין אז איך בין שוין געפארן איין יאר פאר מיין בר מצוה.

פסח

אזוי ווי אין יעדע אידישע שטיב איז ביי אונז אויך געווען א שוועדע אבער דערהויבינער ארבעט זיך צו גרייטן אויף דעם הייליגע יום טוב פסח.

דאס ריניגען פאר פסח איז געווען אן עבודה קשה, מען האט ארויס גענומען אלע ספרים אין חצר און עס אויסגעשפרייט אויסצוליפטערן.

אזוי אויך האט מען ארויסגעשלעפט אלע חפיצים צום חצר עס צו וואשן. מיר זענען נישט געווען די איינציגער אין חצר וואס האט זיך געגרייט פאר פסח, אנדערע שכנים זענען אויך דארט געווען, עס איז געווען אן איבערקערינש יעדע איז געשטאנען און געקראצט און געריבען און געוואשן, עס איז געווען א יום טוב׳דיגע מצב.

ביי אונז אינדערהיים האט מען נישט פארקויפט חמץ, מעהל האט מען דאכט זיך מיר אויך נישט פארקויפט. איך פארקויף אויך נישט קיין לאקשן פסח, אין די חמץ.

דאס גליען דער אויוון פאר פסח איז געווען א באזונדערע עבודה קשה. דער אויוון האט געהאט א בראט רער, א גאנץ יאר האט מען דארט געבאקן חלות און קעק. (מיינסטינס מענטשן האבן געבאקן חלות און יענע צייטן.) אויך איז געווען צוויי באקסעס אינעם אויוון איינס איז געווען מיליכיג און איינס איז געווען פארווה. עס איז אויך געווען לעכער פאר די טעפ און אינטין איז געווען קוילן און די פייער. עס איז געווען צוויי שעלפס אינטין איז געווען פלאץ פאר די מיליכיגע טאץ און די העכערע איז געווען די פארווה בלעכל. די לעכער אויפן

אויוועז האט מען געניצט פאר פליישיג. אויך האבן מיר געהאט צוויי גאז ברענערס דאס האט מען געניצט פאר מיליכיג צו מאכן פרישטאג א קאווע. פאר פסח האט מען געגליעט די גאנצע אויוועז, אזוי האט מען געקענט באקן אויף פסח. מען האט נישט געקויפט קיין קיכליך אוז א בעקערייי מען האט אלעס אליין געמאכט.

לשם מצות מצוה

יעדעס יאר פאר פסח פלעגן זיל צאם נעמען אלע בעלי בתים אוז אינגעלייט פוז דעם ויאליפאלע בית מדרש, בערך 40, 50 מענטשן, אוז מען האט צאמגעשטעלט א חבורה צו באקן מצות. עס איז געווען איין מענטש וואס האט זיך אפגעגעבן דערמיט. ער איז געווען ממינה אז אלעס זאל קלאפן. ער האט געדינגען א בעקריי ווי מען זאל קענען באקן, אויך האט ער ערלעדיגט די ווייץ אוז געקליבען די ווייץ אוז עס געמאלן, אוז ער האט געמאכט זיכער אז פוז די חבורה זאל זיין איינער דער שיבע אוז איינער זאל רעגלין אוז איינער האט געמאכט מירות אוז די איבריגע האבן געווועלגערט. מיר זענען נישט געווען פראפעשינאל אבער צווישען די חבורה האט זיך אלעמאל געמאכט אז איינער זאל קענען טוהן וואס אנדערע קענען נישט. מיין טאטע איז געווען א ווועלגעלער דאכט זיך מיר. אזוי האבן מיר געבאקן מצות לכבוד דעם יום טוב פסח.

מען האט פארקויפט חלקים פאר יעדע וואס האט מיט געבאקן מיט די חבורה, דאס הייסט אז אויב איינער האט געהאט א גרעסערע משפחה האט ער געקויפט לאמיר זאגן דריי חלקים א קלענערע משפחה האט מען געקויפט צוויי חלקים אדער איין חלק.

ווען מען האט ע'ענדיגט באקן האט מען דאס אלעס גענומען אין בית מדרש, אוז מען האט עס אויסגעשטעלט אזוי. לאמיר זאגן אז מען האט פארקויפט 50 חלקים, האט מען האט אויסגעשירט 50 מצות אויפן טיש אזוי האט מען געלייגט ביי יעדע שירה וויפיל מצות מען האט געקענט, אויב האט מען געבאקן פלייסיג האט געקענט אויסקומען אז יעדע חלק זאל האבן 7 מצות, אויב האט מען נישט געארבעט אזוי

פלייסיג איז געווען 5 מצות אין א חלק, מען האט נישט געוואויגען און געמאסטן. דערנאך איז יעדע געקומען און גענומען וויפיל חלקים ער האט באשטעלט. לאמיר זאגן אז ער האט באשטעלט צוויי חליקים דא האסטו צוויי חלקים און אזוי ווייטער. מיין נישט אז מען האט יעדע חלק אריין געלייגט אין א בעג אדער א באקס, ניין, יעדע האט געמיסט ברענגן זיין אייגינע פאפיר, קוישן אדער טישטיך און עס איינגעפאקט, אזוי האט מען דאס אהיים געטראגן.

די חבורה מצה איז נאר געווען פאר מיין טאטע און די בחורים העכער די בר מצוה. די קינדער האבן געגעסן שמירה מצה אבער מצה פשוטה. קען זיין אז די גאר קליינע קינדער האבן אפילו געגעסן מאשין מצות.

ליל שמירים

דער סדר נאכט ביי אונז אינדערהיים איז געווען אזוי ווי אין אלע אידישע שטיבן דער הויך פונקט פון דער יאר. דער טיש איז געווען זייער שיין געדעקט. אונז האבן נישט געדארפט מאכן קיין העסע בעט ווייל מען האט דאך געהאט בעטן אין דייניגג רום, פסח פלעג מען ריקן די טיש נעבן די בעט און דער טאטע פלעג זיצן אויפן בעט, און אונז קינדער זענען געזעצן ארום דעם טיש, אוי, ווי שיין איז דאס געווען.

ווי קען איך דען פארגעסן ווי מען האט געזאגט די הגדה, און דער טאטע האט דאס געטיישט. בכלל דער סדר איז געווען באגלייט מיט תורות און מעשות. עס איז שווער צו רעדן דערווען און נאך שווערע דאס צו באשרייבן.

מיר האבן נישט געהאט קיין גרויסע השגות אזוי ווי היינט. אונז האבן יעדן טאג באקומען 5 גראשן דאס איז געווען צו קויפן נאש, פאר אפיקומן האט מען געבעטן נאך 5 אדער 10 גראשן מען זאל קענען

צוקויפן עפעס קענדיס, צו וואס זאל נאר זיין. דאס איז געווען אונזער גאנצע אפיקומן, און מיר זענען געווען זייער צופרידען מיט דעם.

דורך אויס דעם גאנצען יום טוב האט מען געגעסן קארטאפל, אייער, בארשט. און קארטאפל, אייער און בארשט. פון די גאס האט מען גארנישט אריין געברענגט. מילך פלעג האט מען יא אריין געברענגט פון די גאס פאר פסח געגוג שוין פאר גאנץ יום טוב. דאס איז אלעס וואס מען האט געגעסן.

מקוה

די שטאטישע מקוה איז געווען אויף דער זעלבע גאס ווי איך האב געוואוינט. א מקוה אמאל איז נישט געווען אזוי ווי היינט, עס איז נישט געווען קיין שויער'ס, אנשטאט שויער'ס איז געווען אזעלכע פעסער מיט הייסע וואסער מיט קראנען, און יעדע האט גענומען א טעפיל, דאס אנגעפילט מיט וואסער פון די קראן און זיך אנגעגאסן. עס איז געווען דארט צווי גרויסע בורות וואס אין יעדע איינס איז אריין מענטשן 20 זיכער, איין בור איז געווען ווארים, און דער צווייטע בור איז געווען הייס וואס נאר די עלטערע אידן פלעגן דארט אריין גיין.

אלס אינגל פלעג איך גיין יעדע פרייטאג אין מקוה. און אלס בחור בין איך געגאנגען יעדן טאג. איך געדענק אלס אינגל גיין מיט מיין טאטע פרייטאג פארטאגס צו די שוויץ, וואס איז געווען אין דעם זעלבען בנין ווי די מקוה. דאס איז געווען פאר מיר א Treat אין די שוויץ איז געווען נאך צווי בורות, א קליינע וואס דאס איז געווען הייס, און א גרויסע וואס איז געווען קאלט, ווייל מען איז געווען אנגעשוויצט ווען מען איז ארויס פון די שוויץ איז מען גלייך אריין זיך אפקילן. די שוויץ איז געווען אין א שטיב ווי עס איז געווען שטיגן ארויף צו גיין אלס העכערע מען איז געגאנגען אלס הייסער איז עס געווארן, עס איז געווען אפגעטיילט מיט א טיר פון די אנדערע חלק פון דער שוויץ, וואס דארט איז געווען פון שטיין געמאכט אזעלכע בעטן ווי מען האט זיך ארויף געלייגט און מען האט דארט אויסמאסירט די מענטש עס איז געווען א פאכמאן וואס האט אויסמאסירט די

ביינער, אדער האט איינער אויסמאסירט דעם צווייטען, דער טאטע האט מיך אויסמאסירט און א צווייטע האט אים אויסמאסירט און ער האט יענעם אויסמאסירט, שפעטער איז מען אריין אין וואסער. דאס איז געווען פארטאגס שפעטער און נאכמיטאג בין איך געגאנגען אין מקוה.

מען פארט אויף אפרוה

מיינע עלטערן פלעגן ארויס פארן זומער מיט די משפחה צו א דארף זיך אפרוהן. מען פלעג פארן צו משאנע-דאלנע, און אידיש האט מען דאס גערופן אמסאנע, (עס האבן דארט געוואוינט אפאר באבובער חסידים). עס האט זיך געצויגן גרויסע בערג פון איטאליא ביז קראקא און דאס איז געווען און די בערג.

עס איז געווען צו פארן פון קראקא בערך 80 קילאמעטער, מיר זענען געפארן מיט א אפינע פערד און וואגן עטליכע שעה און מען האט גיט געשוויצט ווייַן עס איז געווען ביטער הייס אינדרויסן. מיר האבן געדינגען די הויז פון א גוי, ער האט אונז געגעבן זיין גאנצע הויז און דאס גאנצע צייט וואס מיר זענען דארט געווען האט ער געוואוינט אין די שטאהל.

צילא אסטרייכער׳ס טאטע האט געוואוינט אין אמסאנע, איך האב געהאט דארט אנדערע קאזינס אויך. מען האט דארט געוואוינט א חודש צו צוויי. דער טאטע פלעג א גאנצע וואך ארבעטן אין קראקא און ער פלעג קומען פאר שבת. עס איז געווען א שטאטישע באס וואס איז געפארן פון קראקא קיין אמסאנע.

אין דארף איז נישט געווען אזוי ווי אין שטאט וואס מען האט געקויפט האלץ, קוילן און שפענדליך צו הייצן די הויז אין דער ווינטער, די פויערן פלעגן אליין האקן האלץ, זוממער זענען זיי געווען פארנומען

האקן ביימער און מאכן דערפון קליינע שטיקליך אז עס זאל אריין אין אויבן, אויך האבן זיי געהאקט שפענדליך.

(איך האב געהערט פארציילן אז די באבובער רב ז"ל האט אמאל ביי א געוויסע שמעוס געפרעגט די בחורים, ווי אזוי הייצט מען אן אויוון? איינער האט געזאגט מיט קוילן א צווייטער האט געזאגט מיט האלץ א דריטער האט געזאגט מיט שוועבליך און די רב ז"ל האט געזאגט אויף יעדע זאך ניין, ניין, ניין! און ער האט געזאגט אז קיינער ווייסט נישט, וועל איך ענק זאגן. מען הייצט מיט שכל! אויב מען וועט נעמען האלץ און ארויף לייגן קוילן און עס אנצינדן וועט עס זיך אויסלעשן. נאר וואס דען, מען לייגט אריין דיקע האלץ אבער... מען לייגט אויך קליינע שפענדליך און עס איז דא פלאץ צווישען איינס און צווייטן אזוי אז עס איז דא ליפט און אזוי צינד מען אן די שפענדליך און עס הייבט אן ברענען און צעביסליך הייבט אן ברענען די דיקע האלץ אויך און שפעטער די קוילן צעביסליך.)

דארט ווי אונז זענען איינגעשטאנען האט דער גוי אויך געהאקט האלץ, ער האט געהאט א גרויסע קלאץ (Stump) וואס אויף דעם האט ער געהאקט האלץ און געמאכט שפענדליך, צו האקן שפענדליך דארף מען נישט האבן אזא גרויסע האק נאר מען האט געדארפט א קליינע האק און מיינסטינס האט מען געלאסט די האק אריין געהאקט דארט אינדרויסן אויפן פעניאק, אזוי האט עס געהייסן.

איינמאל האט מיין קליינע ברידער שמשון ע"ה זיך געשפילט מיט'ן האק אויפן פעניאק, און עס איז אונטער געלאפן א קליינע שוקסע א טאכטער פון דעם גוי, און אראפ געלייגט א האנט אויף די האלץ און מיין ברידער האט איר אפגעהאקט א פינגער.

ער איז דעמאלס אלט געווען אפשר 5 יאר, קען זיין אז ווייניגער. ער האט גארנישט געמיינט, ער האט זיך סך הכל געשפילט. וען מען

האט אים געפרעגט שמשון וואס האסטו געטוהן? האט ער געענטפערט: איך האב געמל׳ט א שוקסע! אזוי מיט׳ן גאנצע תמימות.

פאר מיין טאטע ע״ה איז עס גארנישט געווען אזוי פשוט ווי דער קליינע שמשון האט עס געמאכט. דאס ערשטער זאך, האבן מיר געפאקט פעק און אהיים געגאנגען, מיין טאטע האט אביסל פארהאנדלט מיט׳ן גוי, דאכט זיך מיר אז מיין טאטע האט געצאלט די דאקטער ביל׳ס, און אזוי אויך סתם חודש געלט אז דער גוי זאל אונז נישט באדערן.

נאך דער מעשה זענען מיר שוין דארט מער נישט צירוק געפארן, נאר מען איז געפארן קיין יארדאנוב. איינמאל האט זיך געמאכט אז דער קליינע וואסער וואס איז אדורך געלאפן יארדאנוב איז פארפלייצט געווארן און דער קליינע בריק מיט וואס מען פלעג גיין פון איין זייט צום צווייטן האט זיך צובראכן, טאנטע פאלא איז אויך געווען דעמאלס אויף אפרוה אין יארדאנוב מיט איר עלטערן און זי איז געווען אויפן צווייטן זייט, מען האט געקענט רעדן איינער צום צווייטן מען האט פשוט נישט געקענט אריבער גיין, איך געדענק אז זי האט דעמאלס געגאנגען קויפן ברויט און זי האט דאס אריבער געשיקט צו אונז מיט איינער וואס איז אריבער געפארן דער טייך מיט א שיפל, איך האב אים אפגעווארט און ער האט עס מיך דערלאנגט.

דאס לעבענס שטייגער פון א ישיבה בחור פארן קריג

אינדערהיים איז נישט געווען אזוי ווי היינט אז יעדע קליינע שטעטל האט א ישיבה, נאר מען איז געפארן צו די גרויסע שטעט ווי עס זענען געווען אויסגעריפינער ישיבות. די ארוגת הבושם האט געהאט א ישיבה, די חתם סופר, באבוב, צלם וכו׳. אדער איז מען געבליבען אינדערהיים און מען האט געלערנט אין א שטיבל.

מיינטס נישט אז ווען א בחור איז געקומען צו פארן לערנען אין א ישיבה האט מען אים צוגעשטעלט כיד המלך אזוי ווי היינט, איך ווייס

נישט זיכער אבער עס קען זיין אז זיי האבן צוגעשטעלט ווי צו שלאפן, אבער עסן האט מען זיכער נישט צוגעשטעלט (חוץ פון באבוב).

ווי אזוי עס האט געארבעט איז געווען אזוי: יעדע בעל הבית וואס האט געהאט געלט צו שפייזן נאך איינער חוץ פון זיין בני בית מיט די קינדער, האט אריין גענומען צו זיך א בחור, און אים געגעבן צו עסן, איינער וואס האט זיך געקענט ערלויבן אביסל מער האט אריין גענומען מער פון איין בחור. אפילו עס זענען געווען מענטשן וואס האבן זיך ערלויבט אריינגענומען א בחור, האבן זיי זיך אבער נישט געקענט ערלויבן צו שפייזן דעם בחור יעדן טאג, דעריבער האט עס געהייסן 'טעג'. טעג מיינט אז יעדע וואך זונטאג האט מען געגעסן ביי איינער, מאנטאג ביי צווייטע און אזוי יעדען טאג אין די וואך האט מען געגעסן ביי איינער אנדערש.

ביי אונז האט געגעסן דעם וויאליפאלע רבי'ס אן אייניקל ער האט געלערנט אין קראקא און ער האט געגעסן ביי אונז איין טאג זיכער אפשר אפילו מער, קען זיין אז עס איז געווען שבת איך געדענק נישט. ער הייסט נטע (ע"ה) ער וואוינט היינט אין פלעטבוש.

די בחורים האבן געהאט א ניגון אויף דעם ענין פון עסן טעג. זונטאג פעטעטעס מאנטאג לאקשן דינסטאג פאטעטעס וכו'. ווייל עס איז נישט געווען קיין אויסוואל פון עסן אזוי ווי היינט. און עס איז אויסגעקומען אז יעדע האט געקאכט דאס זעלבע, איין טאג האט מען געקאכט פעטעטעס און די נעקסטע טאג לאקשן און די נעקסטע טאג ווידער פעטעטעס און אזוי איז עס געגאנגען יעדן טאג. און אזוי זענען די בחורים געגאנגען פון איין שטיב צים צווייטן און עס האט געקענט אויסקומען אז דער זאל היינט קאכן לאקשן און דער צווייטע האט היינט געקאכט פעטעטעס און די נעקסטע טאג ווען די בחור איז געקומען האט ער נאך אמאל געהאט לאקשן און עס האט געקענט אויסקומען אז מען זאל עסן כמעט יעדען טאג די זעלבע זאך. אבער ווי לאנג מען האט געהאט וואס צו עסן איז מען געווען צופרידען, נישט

אזוי ווי היינט, וואס מען האט איז נישט גיט. (באבי: ביי אונז אינדערהיים פלעגן עסן צווייי בחורים טעג.)

פאר יום טוב פלעגן די בחורים אהיים גיין יעדע צו זיין שטאט, טייל זענען געגאנגען צו פיס אדער מיט א באן אדער מיט א פערד און וואגן, יעדע לויט ווי אזוי ער האט זיך געקענט ערלויבן. טייל בחורים האבן אויפן וועג אהיים געשאפן געלט אז מען זאל קענען קויפן א נייע אנצאג פאר יום טוב.

פרק ד׳

התדבקות בצדיקים

״בריגל- וויאליפאילע רבי״

מיין זיידע, שלמה שעכטער איז טאקע געווען א בעלזער חסיד, אבער מיין טאטע האט אנגעהויבן צו פארן קיין בריגל צום וויאליפאילע רבי'ן. לויט ווי איך פארשטיי איז מיין טאטע אויך געווען א בעלזער חסיד, איי ווי קימט ער אן קיין וויאליפאלע? פון ווישניצא אדער קראקא קיין בריגל איז אינגאנצען אפאר קילאמיטער אוועק, און קיין בעלזא איז אסך ווייטער, אבער כדי צו גיין בדרך ישראל סבא מיז מען זיין דביק אין א רבי, בעלזע איז געווען זייער ווייט צו פארן, און אין בריגל וואס איז געווען זייער נאנט, איז געווען אן ערליכע איד דעם וויאליפאלע רבי, ממילא האט מיין טאטע ע״ה זיך מדביק געווען צו אים. איך ווייס אז מיין פעטער זעליג וואס איז געווען א הייסע בעלזע חסיד, פלעג אויך פארן קיין בריגל פון צייט צו צייט, אבער נישט אויף יום טוב. איך געדענק נישט קיינמאל הערן אז מיין זיידע זאל פארן קיין בריגל. עס קען זיין אז מיין טאטע פלעג אלס בחור יא פארן קיין בעלזא, עס איז אים דעמאלס געווען גרינגער צו פארן ווייל ער האט נישט געדארפט איבערלאזן קיין משפחה אליין.

דער וויאליפאילע רבי האט געהייסן ר׳ איציק׳ל ליפשיץ זצוק״ל הי״ד, ער איז געווען אן אייניקל פונעם ארי׳ה דבי אלי׳הו. ער איז געווען אן אויסערגעווענטליכער ערליכע איד, און א גרויסע בעל מופת.

דער רבי האט בכלל נישט ליב געהאט און נישט מקרב געווען קיין פרעמדער מענטשן ער האט נישט געזיכט קיין חסידים, נישט נאר דאס, ער האט נאך פארטריבען און אוועק געיאגט אסך חסידים.

עס איז אונטערסאנט אבער אזוי איז עס געווען, ער האט אסך מענטשן פארטריבען, און פאר פרעמדער חסידים האט ער געזאגט די

גיי צו דיין רבי. אבער ער איז אויך געווען זייער צופריעדן וועז זיינע מענטשן פלעגן קומען, די היימישע וואס ער האט נישט פארטריבען האט ער זייער מקריב געווען. וועז מיין טאטע פלעג קומען האט דער רבי זייער הנאה געהאט, צו זעהן אז ער איז געקומען.

ר' יעקב שאיא ע"ה איז געווען א בריגלער. (ר' ניסן לעזער איז אויך א בריגלער.) ר' יעקב האט פארציילט אז זיין פאטער איז געווען א וויאליפאלע חסיד און ר' יעקב האט אויך געדאווינט אין שטיבל, און דער וויאליפאלע רבי האט אים געזאגט "די פאר קיין באבוב, די וועסט האבן א תכלית אין באבוב"! אזוי האט ער אליין פארציילט. נאך פארן קריג איז ער שוין געפארן קיין באבוב לערנען.

דער רבי האט נישט געזיכט חסידים און עס זאל הייסן אז ער איז א גרויסע רבי פון אסך חסידים. ער איז נישט גרעסער געווארן אויב ער האט געהאט מער חסידים און ער איז נישט קלענער געווארן אויב ער האט געהאט ווייניגער חסידים. ער פאר זיך איז געווען א גרויסע מענטש. ליידער איז היינט קיין סך נישט געבליבען וואס געדענקן דעם רבי'ן, עס איז שוין איבער 70 יאר וואס ער איז נישט בין החיים הי"ד, מען האט געמיסט זיין מער פון אפאר יאר אלט מען זאל אים קענען געדענקן. אבער מענטשן וואס האבן געהערט פון אים, וויסן צו פארציילן אז ער איז געווען זייער א גרויסע מענטש. און ער האט זיך זייער מכניע געווען פאר יעדע צדיק.

וועז דער רבי פלעג קומען קיין קראקא צאם נעמען געלט, איז ער געווען ביי זיין זין ר' הערש, און ער האט געפירט טיש פרייטאג צונאכטס. געווענטליך איז ער אריין געקומען צו טיש א שעה צוויי נאכן דאווינען וויל דער עולם האט געדארפט האבן צייט אהיים צו גיין עסן די סעודה. עס האט זיך געטראפן מער פון איין מאל וואס איך געדענק, וואס מען איז אהיים געגאנגען און שפעטער וועז מען איז צירוק געקומען האט מען געהערט אז עס איז נישט דא קיין טיש! וואס איז? דער רבי האט נישט געוואלט אז עס זאל קומען א פרעמדער עולם דעריבער האט ער באלד נאכן דאווינען וועז די עולם איז אהיים

געגאנגען, געמאכט קידוש, געגעסן די סעודה און ווען די עולם איז צירוק געקומען איז ער שוין געווען פארטיג און עס איז נישט געווען קיין טיש. ער האט נישט געוואלט מאכן קיין "יש" פון זיך. ער האט געוויסט אז עס גייען קומען פרעמדער מענטשן און ער האט דאס נישט געזיכט. אפאר מאל געדענק איך זיכער אז ער האט געזאגט באלד נאכן דאווינען אז מען זאל גרייטען דעם טיש און ער האט געמאכט קידוש און נישט געווארט פאר די עולם צו קומען.

ימי רחמים ורצון

איך פלעג פארן קיין בריגל צים וויאליפאילע רבי, פון פאר ראש השנה ביז נאך סוכות. מיין טאטע ע"ה פלעג קומען צופארן פאר די צווייטע טעג סוכות, שמיני עצרת און שמחת תורה. תרצ"ח און תרצ"ט בין איך זיכער געווען ביים רבי'ן. איך האב בר מצוה געהאט באלד פאר ר"ה תרצ"ז איך געדענק נישט אויב איך בין דעמאלס גלייך געפארן אדער איך בין הערשט געפארן שפעטער מיט'ן טאטע'ן פאר די צווייטע טעג סוכות אדער מיט מיין ברידער פון ערב יום הקדוש ביז נאך סוכות. מיין ברידער פנחס פלעג אויך קומען צום רבי'ן אבער איז נישט געווען דארט אזוי לאנג ווי מיך.

ווען איך בין געפארן צום רבי'ן אויף יום טוב איז געווען אויפן באן נאך חסידים, אינגעלייט אדער בחורים פון שטיבל. מסתם האט מיין טאטע ע"ה געבעטן איינער זאל אכטונג געבן אויף מיר ווייל איך בין געווען יונג. מיין אכסניא איז געווען ביים עק שטאט ביי א גביר אינדערהיים, געגעסן האב איך ביי די רעביצין, איך מיין אז אלע געסט (עס איז נישט געווען קיין סך) פלעגן עסן ביים רעביצין אן שטיב. יום טוב ווען עס איז געווען א גרויסע עולם האט מען געגעסן אין בית מדרש.

(בדרך אגב: רעדענדיג וועגן שבת און יום טוב ביים רבי'ן, אזוי ווי איך האב געזאגט אז די גע‌סט האבן געגעסן אין בית מדרש, האב איך זיך דערמאנט איינמאל ווען איך בין געווען א אינגל פון בערך 13, 14 האב איך געהאט א קינדער שטימע און ווען מען האט געזינגען זמורות האט זיך מיין דינע קינדער שטימע געהערט מער פון די עלטערע אידן,

בקיצור איך האב אזוי געקוויטשעט אז מיין קול האט מען געהערט מער ווי פון די אנדערע, האט מיר עמיצער געזאגט אז איך זאל נישט זינגען אזוי הויך. "אויב מען זינגט מיט הארץ איז אנדערש ווי וועט מען וואלט געזינגען סתם אזוי".)

עס זענען בכלל נישט געקומען קיין סך בחורים פון פאר ר"ה ביז נאך סוכות, ממש נאר געציילטע. איך געדענק טרעפן איינעם דארט א בחור אליעזר ווערטהיימער ע"ה, ער איז געווען עלטער פון מיר, זיין זיידע איז געווען דיין אין ווישניצא.

אויך פלעג איך דארט טרעפן ר׳ חיים הערבסט ע"ה ער איז אויך געקומען פון פאר ר"ה ביז נאך סוכות. ער האט געוואוינט אין צאנז, זיין פאטער איז געווען א שוחט אין צאנז, ער האט געהאט א שטארקע שטימע.

אנהייב מלחמה איז דער רבי געפארן קיין לעמבערג, דאס האט באלאנגט פאר די רוסן, (באמת פאר פולין, נאר רוסלאנד און דייטשלאנד האבן זיך צעטיילט (און דאס האט יעצט באלאנגט פאר רוסלאנד. שפעטער האט דייטשלאנד באפאלן רוסלאנד און אלעס געגומען פאר זיך, ביז זיי האבן געהאט א מפלה ימ"ש.) דער רבי איז געווען אויף די רוסישע זייט און ר׳ חיים הערבסט איז געווען אין סיביר (רוסלאנד) און ער איז קראנק געווארן, און פליצלינג האט ער באקומען א בריוו פון רבי'ן! ער האט נאך דעם בריוו איך האב געפרעגט דער זין ר׳ שמואל פאר א קאפי אבער איך האב עס נישט געקענט ליינען ווייל עס איז שוין זייער אלט.)

דער רבי פלעג דאווינען מוסף פאר'ן עמוד ימים נוראים, יו"כ האט ער אויך געדאווינט נעילה. דער רבי האט זייער ווארים געדאווינט.

ביים רבי'ן אין בריגל געדענק איך נישט אז מען זאל גיין ר"ה צו תשליך. עס קען זיין אז די עולם איז געגאנגען אן דעם רבי'ן ווייל ער איז שוין געווען אן עלטערע מענטש אין ער איז געגאנגען אינמיטן

די וואך. אדער יעדע איז געגאנגען אינמיטן די וואך איך געדענק שוין נישט. (אין קראקא איז מען יא געגאנגען ר"ה צים וואַרסל זאגן תשליך.)

שמחת תורה ביים רבי'ן איז געווען איינס אין דער וועלט עס איז געווען זייער א דער הויבינער זמן מען האט געקענט טאפען די קדושה אין דער ליפט און מען האט געפיהלט ממש א שמחת תורה. מען האט געטאנצט הקפות, עס איז געווען "דזעיר אנפין" ווי מען זאגט. עס איז טאקע נישט געווען אזא עולם ווי דא הוא, קיין עין הרע, ברוך השם! "אשרי דרי"! ברוך השם עס איז דא היינט, קיין עין הרע כן ירבו! אין באבוב איז געווען א גרעסערע עולם ווי אין וויאליפאלע.

אמונה פשיטא

די וואך צווישען ראש השנה און יום כיפור פלעג איך לערנען אין בית מדרש. איין טאג האב איך צוגעזעהן א מעשה און עס ליגט מיך נאך גיט אין דער ביינער, כסדר שווימט עס מיר ארויף פאר די אויגען.

אין בריגל איז געווען א בחור וואס האט געהייסן איטשע מאיר, איך מיין אז ער איז געווען א בעל תשובה, דאכט זיך מיר אז זיינע עלטערן זענען נישט געווען קיין פרימע. ער פלעג דאווינען ווי זייער א פארפרימטער בחור, 2, 3 נאכמיטאג פלעג ער נאך גיין אנגעטוהן אין תפילן. א גאנץ יאר פלעג ער אזוי דאווינען נישט נאר און די ימי תשובה, ער איז געווען אזא פרימער בחור אז ער פלעג טראגן רביני תם תפילן, אמאל האט מען נישט געהערט פון אזא זאך אז א בחור לייגן ר"ת תפילן, היינט איז שוין יא דא, אבער אמאל נאר א פארהייראטער מענטש האט דאס געטראגן.

איין נאכמיטאג בין איך געזעצן אין בית מדרש און אריין געקיקט אין א ספר, דער איטשע מאיר האט זיך געדרייט אהער און אהין אנגעטוהן און ר"ת תפילן. אינמיטן הער איך ווי ער געהט זיך א ריף אן "רבונו של

עולם איטשע מאיר איז הינגעריג"! מיטן גאנצן תמימית. ער האט נאך נישט געהאט געגעסן און עס איז שוין געווען 2, 3 נאכמיטאג.

בערך 2 מוניט שפעטער קומט אריין און בית מדרש א איד וואס פלעג נאר דאווינען שבת ביים רבי'ן אבער א גאנצע וואך האט ער נישט אריין געטרויטן און דעם בית מדרש. ער איז געווען א פארמעגליכער איד און ער האט געוואוינט ביים עק שטאט, דאכט זיך מיר אז ער האט געהאנדלט מיט פעל, ער איז געווען א פארנימינער איד א סוחר און א גאנצע וואך איז ער געווען פארנימען מיט זיינע געשעפטן, אבער פינקט היינט איז דער איד וואס קימט קיינמאל נישט אריין אין דעם בית מדרש א גאנצע וואך, אריין געקומען אין ב"מ און ער איז צוגעגאנגען און געפרעגט דעם בחור: איטשע מאיר האסט שוין עפעס געגעסן היינט? זעגט ער ניין. האט ער געזאגט אויב אזוי קים צו מיר אהיים עסן.

דעמאלס האב איך געזעהן וואס הייסט אמונה פשוטה. דער בחור האט געזאגט מיט'ן גאנצן תמימית רבונו של עולם איך בין הינגעריג, ער האט דאס געמיינט ערנסט, האט דער באשעפער צוגעשיקט דעם איד.

איך פלעג איינשטיין ביי דעם איד, וועו איך בין געקומען צום רבי'ן, ער איז געווען א פארמעגליכער איד און ער האט געהאט אפאר איבריגע שטיבן, מיין טאטע האט געדינגען פון אים א שטיב פאר מיך פאר דער גאנצע חודש. ער האט טאקע געוואוינט ביים עק שטאט און עס איז געווען גאנץ ווייט צו גיין, עס איז אבער געווען שווער צו טרעפן איינער אינמיטן שטאט וואס האט געהאט פלאץ אריין צו נעמען איינער פאר א גאנצע חודש. מיין טאטע פלעג נאר קומען פאר אפאר טאג און ער האט יא געטראפן ווי איינצושטיין פאר די פאר טאג, אינמיטן שטאט.

איינמאל צווישען ר"ה און סוכות איז געקומען איינער, א גראבע אינג, און ער האט זיך געקריגט מיט'ן פאטער א דארפס פויער, אזוי

האט מען עס געזופן אין דערהיים, זיי האבן זיך געקריגט אויף עפעס ממילא איז ער געקומען צום רבי'ן. האט מען אים געפרעגט ווי ער קימט אן דא. האט ער גע'ענטפערט, פארוואס פרעגסטו מיך וואס איך טוה דא,?! עטס ווייסט וואס דער רבי האט געטוהן פאר מיך? דער איד האט געהאט פעלדער מיט תבואה און עס זענען געקומען מייז און זיי האבן אים אויפגעגעסן דאס גאנצע תבואה, איז ער געקומען צים רבי'ן. איך געדענק נישט צו דער רבי האט זיך אויסגעבעטען געלט פון אים צו ער האט געגעבן. אבער דער רבי האט אים געזאגט, גיי אהיים זיי וועלן אלע אנטלויפן האט ער דערציילט אז וועז ער איז אהיים געקומען האט ער געזעהן גאנצע מחנות ארויס לויפן פונעם פעלד און מער האט ער נישט געהאט קיין פראבלעמען. איך בין געהאלפן געווארן מיט א צוזאג פון דער רבי, און איך זאל נישט קומען צו דעם רבי? ער איז געווען אן עכטע גראבע יונג א ריכטיגע דארפס פויער. מסתם האט ער געלייגט תפילין ווייל אזוי איז געווען אינדערהיים אפילו א דארפס פויער האט געלייגט תפילין אבער מיט קיין מנין האט ער נישט געדאווינט ווייל עס איז געווען א דארף אן מנין נעבן וויאליפאלע.

סוכות ביים רבי'ן

סוכות ביים רבי'ן איז געווען זייער שיין. די סוכה איז געווען נעבן דאס בית מדרש, עס איז נישט געווען קיין גרויסע סוכה, אבער ס'איז געווען ווי דער וועלט זאגט, אלס קלענער דער עולם אלס גרעסער דער שמחה! מען האט געשעפט אן עונג רחני.

ביים רבי'ן אינדערהיים איז געווען א **build in** סוכה מען האט אויפגעמאכט די דאך און עס איז געווען א כשרע סוכה. דארט האבן די גענט געגעסן, עס איז נישט געווען קיין גרויס געפארכטס ממילא האט די רעביצין אליין געקענט קאכן פארן עולם, פאר די צווייטע טעג

יום טוב איז געקומען צו פארן א גרעסערע עולם, און דעמאלס האט מען געגעסן אין בית מדרש.

אין וויאליפאלי האט מען נישט געהאט קיין אייגינע ניגונים, מען פלעג זינגען וועלטליכע ניגונים מיט די זמירות.

דער רבי האט קיינמאל נישט געזאגט קיין תורה ביי טיש. מען זאגט נאך אז דער רבי פלעג אמאל זאגן תורה, ביז איינמאל האט ער זיך אויסגעדריקט אז ער ווייסט אז מען הערט נישט צו, צו די תורות וואס ער זאגט, האט דער רבי געזאגט, "כשם שמצוה לומר דבר הנשמה כך מצוה שלא לומר דבר שלא נשמה". דעריבער האט ער אויפגעהערט זאגן תורה ביי טיש.

דער ערשטער נאכט סוכות האט דער רבי יא געזאגט תורה, אבער יעדע יאר דאס זעלבע. דער רבי פלעג אנהייבן אזוי: סוכות איז די עיקר מצוה די מחשבה, נישט די מעשה. עס שטייט 'ובסוכות תשבו שבעת ימים כל האזרח בישראל ישבי בסוכות'. האט ער געזאגט 'תשבו' מען זיצט, אבער אז די גוף זיצט דאס איז גארנישט, די מעשה איז גארנישט מען דארף די מחשבה.

האט דער רבי ווייטער געזאגט: ביי מיין זיידע די אריה דבי אילהו זצ"ל, וואס איז געווען רב אין ווישניצא, האט אמאל פאסירט א מעשה, אז א פארפאלק איז געהאלפן געווארן מיט א בן זכר און זיי האבן געדארפט האבן א סנדק ביים ברית, דער טאטע האט געוואלט אז דער אריה דבי אילהו זאל זיין סנדק און די מאמע האט געוואלט אז די רב פון איר שטאט אדער עפעס א צווייטע זאל זיין סנדק. דער פאטער איז געווען זייער צעבראכן און די מאמע האט בשום אופן נישט געוואלט געבן דאס קינד צים ברית אויב דער אריה דבי אליהו איז סנדק.

דער פאטער איז געגאנגען צום אריה דבי אליהו און געפרעגט וואס צו טוהן, האט ער געזאגט זארג דיך נישט איך וועל זיין סנדק. און עס איז געווען די ברית און מען האט אויפגערופן דער צווייטע צו זיין סנדק, דער פאטער האט זייער שלעכט געפילט אז מען האט באליידיגט

זיין רבי, דעם אריה דבי אליהו. האט ער זיך געגאנגען באקלאגען צים אריה דבי אליהו און אים איבערגעבעהטן. האט דער אריה דבי אליהו אים געזאגט איך ווייס נישט וואס די ווילסט פון מיך, איך בין געווען סנדק! האט יענער נישט פארשטאנען וואס קימט דא פאר, א צווייטע רבי איז געווען סנדק. האט דער אריה דבי אליהו אים געזאגט, גיי קיק יענעמס בעקישע פון אינטן איז פארצאדערט (צעקנייטשט), איך האב אים ארויף געלייגט אויפן פעקעליק!

האט דער אריה דבי אליהו ווייטער געזאגט, איך האב אים ארויף געזעצט אויפן פעקעליק (אויוועק) און איך בין געווען סנדק און געהאלטן דאס קינד! איי, וואס הייסט, ווי אזוי קען דאס זיין? ער האט דאך למעשה געהאלטן דאס קינד. איז די תירץ אזוי: נישט ווי די גוף זיצט איז די עיקר, נאר עס וועגט זיך ווי די מחשבה איז, און מיין מחשבה איז געווען אז יענער זיצט אויפן פעקעליק און איך בין סנדק! דער רבי'ס תורה סוכות איז געווען א קייגן דעם אז מען זיצט אין די סוכה. 'בסוכות תשבו' דער קאפ זאל זיין אז מען זיצט אין א סוכה 'בצילא דמהימניתא'. דער תורה, מעשה, האט דער רבי פארציילט יעדעס יאר קיין סך בין איך ליידער נישט געווען ביים רבי'ן סוכות אבער די צוויי, דריי מאל וואס איך בין דארט געווען האט ער געזאגט די תורה סוכות אין די ביי טיש.

דער רבי פלעג פירן טיש בייטאג און ביינאכט, סיי שבת און סיי יום טוב. די טיש האט געדוירט איינס מיט א האלב שעה אדער צוויי שעה מער פון דעם זיכער נישט. דער דרך ארץ און דער יראת הכבוד פון עולם איז געווען אויסערגעווענטליך, מען האט נישט גערעדט נאר מיט געהאלטן און מיט געזינגען, קיין סך האט מען דארט נישט געזינגען. מען האט טאקע נישט געהערט קיין תורה, אבער עס איז געווען א זעלטענע עונג רוחני וואס האט געהערשט דארט, מען האט

געקענט טאפען די קדושה אין דער לופט. איך וואלט זייער געוואלט אבער איך קען דאס נישט מסביר זיין.

פרייטאג צו נאכטס סוף טיש נאכן זינגען זמירות, האט מען געזינגען 'לא-ל אשר שבת מכל המעשים' און 'נשמת'. "נשמת כל חי תברך" האט געהאט א באזינדערע ווארימקייט, עס איז דעמאלס געווען זייער אן ערענסטע זמן. איך מיין איך קען זאגן אז דאס איז געווען דער וויך פונקט פון טיש. די תנואה וואס איך זינג אויף נשמת פסח ביי דער סדר, איז די תנואה וואס דער רבי האט געזינגען פרייטאג צו נאכטס.

קיין שמיסען, תורות, מעשות אדער ספיציאלע ברכות געדענק איך נישט חוץ די תורה וואס דער רבי האט געזאגט סוכות.

פסח ביים רבי'ן

פסח האט דער רבי קיינער נישט אריין געלאזט. עס איז אמאל געווען א בחור וואס האט געהייסן אליעזר וועטהיימער זיין פאטער האט געהייסן חיים וועטהיימער, זיין זיידע איז געווען דיין אין ווישניצא, ער איז געווען א פיינער בחור, ער איז אמאל געפארן ערב פסח קיין בריגל צים רבי'ן, ער האט געוואלט דארט זיין אויף פסח, אזוי ווי ער איז אנגעקומען איז דער רב געווואר געווארן, האט ער אים געלאסט רופן און געזאגט: "פאר שוין אהיים". ער האט קיינים נישט געוואלט האבן ביים סדר נאכט. איך האב געהערט זאגן אז נאר די רעביצין פלעג זיצן ביים סדר.

פסח תרצ"ט, דאס לעצטע יאר פארן קריג, איז עס יא געלינגען פאר מיין חבר ר' חיים הערבסט ע"ה זיך אריין צו כאפן ביים רבי'ן אויף פסח ביים סדר נאכט. (לכאורה איז ער אנגעקומען שפעט ערב יום טוב און עס איז שוין נישט געווען קיין צייט אים אהיים צו שיקן.)

אסרו חג איז דא אן ענין צו דאווינען פרי (צילוב דעם וואס מען האט שוין נישט געלייגט תפילן פאר א וואך צייט) און דער רבי פלעג טאקע נישט פארברענגן לאנג מיט די הכנות פארן דאווינען. אסרו חג פסח תרצ"ט האט מען געווארט פארן רבי'ן אבער ער איז נישט אראפ געקומען, דער

עולם איז געשטאנען און געווארט אינמיטן קומט אראפ דער גבאי און זאגט אז דער רבי רופט רבי שמעון זעליכאווער, חיים הערבסט האט פארשטאנען אז דער רבי רופט מוז דאך זיין עפעס אונטערסאנט, האט ער זיך מיט געכאפט מיט ר' שמעון און ער איז אויך אריין צום רבי'ן.

זיי קומען ארויף צום רבי'ן אין שטיב און זיי זעהן ווי דער רבי שטייט ביים פענסטער, עס איז געווען א הערליכע שיינע טאג און די ביימער האבן שוין אנגעהויבן צו בליען. דער רבי געהט זיך א רופ אן: געטס א קיק, דער רבונו של עולם האט באשאפן אזא שיינע וועלט, און ס'וויל קומען א רשע און אלס חרוב מאכן!... אויפן טיש איז געלעגן א פעקל tabako פאר דער פייקער-צאבך דאס פעקל האט געהאט אויף זיך א זיגל מיט'ן פוילישע אדלער, דער רבי האט דאס אנגעכאפט אראפ געריסן דעם זיגל און צעריסן די פוילישע אדלער אויף פיצליך, און געזאגט: דו פוילישע אדלער האט שוין לאנג געהאט זיין מפלה!... ווער ווייסט דען, וואס וועט זיין מיט'ן דייטשע רשע? זאל דער אויבערשטער העלפן... נו יעצט קען מען גיין דאווינען.

שבועות ביים רבי'ן

יעדעס יאר איז געקומען צופארן א גרויסע עולם צום רבי'ן לכבוד יום טוב שבועות, מער ווי די ימים נוראים מיט סוכות. איך בין אויך געפארן שבועות מקבל זיין דעם תורה ביים רבי'ן. תרצ"ח און תרצ"ט בין איך זיכער געווען ביים רבי'ן, תרצ"ז בין איך נישט זיכער אויב איך בין געווען. מיין טאטע פלעג דאכט זיך מיר פארן יעדעס יאר שבועות מקבל זיין דעם תורה ביים רבי'ן.

עס איז געווען א זקן אין קראקא וואס האט געהייסן ר' שאול שטערן, ער איז געווען מיין באבע'ס קאזין. ער איז געווען א קבלה איד, א גרויסע תלמיד חכם און א גרויסע זקן. ער האט געהאט א קליין גראסערי געשעפט און ער פלעג אליין שטיין דארט אין געשעפט, ער איז געווען אן אויזערגעווענטליכע מענטש. ער איז נאך געווען ביים צאנזער רב ז"ל. פארשטייסטו דאך אליין אז ער איז נישט געווען קיין

אינגערמאן ווייל דער צאנזער רב איז נפטר געווארן אין יאר תרל״ו און דאס איז שוין געווען תרצ״ח.

(מיין מאמע האט דערציילט: איר מאמע האט איר אמאל געשיקט צום פעטער׳ס געשעפט איז זי אריין געקומען און זי האט אים נישט געזעהן, האט זי אים גערופן ביים נאמען פעטער שאול און ער האט ג׳ענטפערט יא, פרעגט אים די מאמע, ווי ביסטו? זאגט ער איך בין אין דער בעק, גייט זי אריין און זי זעהט ווי ער שטייט אויפן לייטער און שלעפט ארויף 50 פונט׳יגע זעק פון צוקער און מעהל! (אמאל ווען מען האט געקויפט צוקער אדער מעהל האט מען נישט געקויפט א קליין פעקל אזוי ווי היינט קען מען קויפן 5 פונט׳יגע בעג׳ז, נאר מען איז געגאנגען אין געשעפט מיט א קליין פושקע, און אין די געשעפט איז געווען א 50 פונט׳יגע בעג און מען האט ענומען וויפיל מען וויל.) פרעגט זי אים, שואל ביסט דאך שוין א זקן 70, 80 יאר פארוואס דארפסטו דאס שלעפן? ווי האסטו כח פארדעם? ענטפערט ר׳ שאול איך האב אלס בחור געגעסן אן 8׳טיל ברויט (אזוי ווי עס איז היינט דא איין פונט ברויט און צוויי פונט ברויט, איז דעמאלס געווען א 2׳טיל 4׳טיל און א 8׳טיל ברויט), ס׳שטייט אין שלחן ערוך אז מען דארף איבערלאזן א טראפ ברויט פאר בענטשן, כדי די ברכה זאל האבן אויף וואס חל צו זיין, איך פלעג עסן אן 8׳טיל ברויט אין איך האב נאך אלס געהאט א נסיון איבער צו לאזן א קליין שטיקל, ווי קען איך נישט האבן קיין כח ביי די 75 יאר צו שלעפן די זעק?!)

ר׳ שאול איז געווען א וויאליפאלי חסיד, ער פלעג יעדע יאר שבועות פארן קיין בריגל צום רבי׳ן. (ער פלעג זינגען אזי בשלישי ביים טיש). פון קראקא קיין בריגל איז מען געפארן מיט דער באן, און דער באן האט זיך אפגעשטעלט און אונז אראפגעלאזט ביים עק שטאט אפאר קילאמעטער אוועק פונעם בנין פון בית מדרש און ווי דער רבי האט געוואוינט (דער רבי האט געוואוינט העכער דאס בית מדרש).

געווענטליך ווען די חסידים אינגעלייט אדער בחורים פלעגן קומען האט מען געגומען 5, 10 מענטשן און געדינגען א וואגן פאר אפאר

זלאטעס און אריין געפארן אין שטאט. אבער וועז ר' שאול פלעג קומען אויף שבועות האט ער נישט געוואלט פארן מיט קיין וועגעלע אריין אין שטאט. ער פלעג אונז זאגן אזוי: "וועז איך בין געווען אינגער (א בחור) בין איך געגאנגען פון קראקא קיין צאנז, צום צאנזער רב זצ"ל, צו פיס"! יעצט האב איך טאקע נישט קיין כח צו גיין פון קראקא קיין בריגל צי פיס אבער וועז איך קים קיין בריגל "וועל איך דען אוועק געבן די שכר הליכה פאר א פערד"! מיך אריין צו טראגן אין שטאט. "דאס שוין נישט"! און ער פלעג גיין פון די באן אריין אין שטאט צו פיס, זעלבספארשטענדליך אז דער עולם וואס איז דעמאלס געווען אין די באן סטאנציא, האט נישט געדינגען קיין וועגעליך אריין צו גיין אין שטאט, נאר מען איז געגאנגען ציפיס צוזאמען מיט ר' שואל.

דער וויאליפאלע רבי פלעג קומען קיין קראקא נאך געלט. ער האט אסך עוסק געווען אין הכנסת כלה און פדוין שביום. דער רבי האט צוזאם געגומען זייער אסך געלט פאר אזעלכע צוועקן.

מען דערציילט נאך אסך מופתים פון רבי'ן. איינס פון זיי האט פאסירט מיט מיין קאזין ר' שמואל ב"ר שאול שטערן. וועז דער רבי איז געקומען קיין קראקא שאפן געלט פלעג דער רבי ארום גיין מיט ר' שאול שטערן צו די גבירים.

מען דערציילט אז איינמאל וועז דער רבי איז געקומען קיין קראקא שאפן געלט, האט ר' שאול געזאגט פארן רבי'ן אז ער וועט נישט גיין מיט'ן רבי'ן נאך געלט, נאר אויב דער רבי וועט צוזאגן א קינד פאר זיין זין שמואל וואס ווארט שוין א לענגערע צייט פארן קינדער! ר' שאול האט זיך געהאלטן ביי זיינס אין נישט געלאזט דער רבי זיך ארויס דרייען, און דער רבי האט צוגעזאגט א קינד! עס איז נישט אדורך קיין יאר צייט און דער ר' שמואל האט זוכה געווען צו א בן זכר, דער קינד האט געהייסן יוסף ער איז געווען א בן יחיד.

אין קראקא האט געוואוינט א איד ר' איטשע טייכטאל, ער איז געווען א וויאליפאלע חסיד און א גרויסע עושר. ר' איטשע האט

לכתחלה געוואוינט אין בריגל און ער האט געארבעט אין א שניט געשעפט און מען האט אים חושד געווען אז ער האט געגאנב׳ט געלט פונעם געשעפט, ער איז נעבעך נישט געווען שילדיג, אבער מען האט אים אפגעזאגט פון די ארבעט. ער האט נישט געהאט קיין פרנסה איז ער געגאנגען צים רבי, האט דער רבי אים געזאגט, ער זאל זיך אריבער ציען קיין קראקא און ער זאל אפענען א גרויסע שניט-סחורה (fabric) געשעפט. וכך הוה, ער האט אזוי געטוהן ער האט גע׳עפענט א גרויס געשעפט און ער האט זייער מצליח געווען, ער איז געווארן א גרויסע עושר, און ער האט געהאלטן אז דאס איז א ברכה פון רבי׳ן.

ער האט געהאט א געוואלדיגע לאגער פון סחורה אזוי ווייט אז אין די קריג ווען די דייטשן ימ״ש האבן אויסגעליידיגט די סחורה וואס ער האט געהאט אין געשעפט און אין קעלער האט עס זיי געדוירט אפאר טאג און זיי האבן אוועק געפירט פון דארט אסך טראקס מיט סחורה, אזוי גרויס איז זיין געשעפט געווען, ער האט געהאט א גרויסע לאנגע געשעפט. ווען איך פלעג גיין נאך געלט פלעג איך אריין גיין צי אים אין געשעפט.

אין די קריג האט ער געצאלט אסך געלט פאר מעהל און ער האט געצאלט א בעקער צו באקן ברויט און ער האט געהאט מענטשן וואס מיין טאטע ע״ה איז געווען איינע פון זיי, ער האט זיי געשיקט מיט די ברויט וואס ער האט געלאסט באקן, צו מענטשן וואס האבן נישט געהאט וואס צו עסן. יעדע מענטש האט באקומען אפאר ברויטן און ער האט דאס אויסגעטיילט צו מענטשן. ר׳ איטשע האט געזאגט ״די זלאטע איז טאקע גארנישט ווערט אבער עולם הבא קען מען זיך קויפן מיט דעם״. אזוי האט ער געשפייזט אידן.

דער רבי פלעג אויך אריין גיין צי אים נאך געלט, און ער האט געוואלט מכבד זיין דער רבי צו מאכן א ברכה, האט דער רבי אים געזאגט, אויב די וועסט מיך געבן כך וכך געלט וועל איך מאכן א ברכה. אויב נישט, נישט. דער רבי פלעג זיך ביי אים אויסביטן (נישט בעהטן) א

גרויסע סכום און דער רבי האט טאקע באקומען דער סכום וואס ער האט פארלאנגט.

איינמאל וועז מען איז אריין צו דער רבי מיט א קוויטל דאכט זיך מיר אז עס איז געווען וועז דער רבי איז געווען אין קראקא. וועז אונז זענען ארויס האט דער רבי געזאגט אז ער וויל רעדן מיט פנחס אלעזר אליין. נאכן רעדן מיט'ן רבי'ן פריוואט פאר א לענגערע צייט איז פנחס אלעזר ארויס געקומען און ער האט זייער שטארק געווויינט. וועז מען האט אים געפרעגט וואס עס האט פאסירט אז ער וויינט אזוי, האט ער געזאגט אז דער רבי האט אים אויסגערעכענט אלע זיינע "מעשים טובים" [עבירות] וואס ער האט געטוהן פון קינד וויז אן פון וועז ער איז געקומען צים שכל, איינס נאכן אנדערן כסדרן, כאילו עס וואלט עס ארויס געליינט פון א פאפיר! דאס היינט, דאס נעכטן וכו'. אזוי האט מיין ברידער פארציילט. מסתם האט אים דער רבי געזאגט מוסר און אפשר געגעבן א דרך תשובה.

שבת, יום טוב און אזוי אויך א גאנצע וואך, פלעג דער רבי שטיין ביים שלחן אנהייב דאווינען און אדורך לערנען איזהו מקומן, ער האט דאס געלערנט אזוי ווי א יונגל אין חדר, ער האט עס פארטייטשט אין אידיש, געזונגען און געזאגט אביסל שטילער אביסל העכער יעדעס וואכט. דער רבי האט געהייסן דעם עולם דאווינען און נישט וואכטן פאר אים.

וועז דער עולם האט שוין געהאלטן בערך ביי אז ישיר אדער נשמת, איז דער רבי צוגעגאנגען צו זיין פלאץ נעבן די בעל תפלה און ארון קודש און אנגעהויבן צו דאווינען. דער רבי האט געדאווינט שנעל און ביי קריאת שמע האט ער שוין געהאלטן מיטן עולם. ספיציאל שבת און יום טוב וועז מען פלעג זינגען אביסל.

דער רבי פלעג זייער אסך אריין ארבעטן אין קדשים (במהרה יבנה את בית המקדש האט ער געוואלט וויסן די זאכן) וועז ר' שואל שטערן איז געווען

ביים רבי׳ן האבן זיי געלערנט איזהו מקומן קדשים צוזאמען. זעהט אויס אז ער האט געהאט עפעס אזא ספיציאלע זאך דאס צו לערנען.

"א שמייכל האט דער רבי אלעמאל געהאט"! דער רבי האט געהאט א קוויטל שטיב ביי זיך אינדערהיים אויבן, איך געדענק זעהן דער רעביצין ארויף קומען צו אים אין קוויטל שטיב צו זעהן אויב ער ווייל עפעס עסן אדער טרינקן א טיי, און מיט א שמייכל (פארשטייט זיך אליין נישט מיט א פיל מויל) האט ער געזאגט, רעביצן נישט יעצט אביסל שפעטער. אה! דאס געדענק איך זיין שמייכל!

אוי, איז דאס געווען גיטע צייטן, איך האב זיך דעמאלס אנגעשעפט מיט יראת שמים און א דרך אין עבודת השם. "חבל על דאבדין ולא משתכחין", הלוואוי איך זאל היינט קענען זיין אויף די מדריגה וואס איך בין דעמאלס געווען.

טראכטענדיג דערמאן איך זיך די גיטע צייטן אין קראקא, ווען איך בין געווען א קליין בחור׳ל, האב איך געפילט אין זיך מער יראת שמים, דאווינען האב איך אוואדי און אוואדי געדאווינט ווארימער פון היינט, אפילו דעם אלגעמיינעם פיראונג פינעם טאג טעגליכען לעבן האב איך געפילט מער קדושה אין זיך. אוי, ווי אמת איז דאס וואס דער וועלט זאגט, "וועז מען ווערט עלטער, ווערט מען קעלטער".

איך דערמאן זיך היינט, ווי איך בין געשטאנען ביים אויבן אין בית מדרש און געדאווינט, אדער ווי איך בין געווען אויף דאנערשטאג נאכט (ליל שישי) אין בעלזא שטיבל אדער אין טשארטקיווער שטיבל אדער אין וויאליפאלע שטיבל.

ווען איך בין אויף געווען א ליל שישי אדער נאך א געשמאקען דאווינען האב איך זייער גיט געפיהלט ביי מיך, איך האב געפיהלט א חוית אין לערנען און אין אלעמען, דעם אלגעמיינעם פירונג פון מיין

לעבן איז געווען אינגאנצען אנדערש, כ'האב געוויסט דעם התחייבות אז איך מיז אויף שטיין פארטאגס.

דער וויאליפאלע האט געהאט אפאר ברידער, 4 זין און 2 טעכטער. דער עלטסטע זין הרה"צ ר' יהודה זונדל האט געפירט דאס בית מדרש אין וויאליפאלע, ר' זונדל האט געהאט א זין נטע וואס האט געלערנט אין ישיבת בית מאיר אין קראקא, ער איז געווען פון די אויסגעריפינע בחורים דארט. ער פלעג עסן 'טעג' ביי אונז צוויי מאל א וואך. ער האט איבער געלעבט די קריג און ער האט אויפגעבויט דאס וויאליפאלע ישיבה און בית מדרש דא אין פלעטבוש.

דער רבי'ס צווייטע זין הרה"צ ר' שלמה האט געוואוינט אין בריגל ביים טאטע'ן אין הויז, ער איז נעבעך נישט געווען אזוי געלינגען, מען האט געזאגט אז ער האט געהאט עפעס אן אויסערגעווענטליכען קאפ וואס קען זיין אז פון דעם איז ער געווען אביסל... איך געדענק אים האבן א קליין מיידל וואס איז געווען אויסערגעווענטלעך קליג, זי האט געהייסן חיה. וועז איך בין געווען ביים רבי'ן האט זי זיך דארט ארום געדרייט, זי איז אלט געווען אפשר 6, 7 יאר. איך בין דעמאלטס געווען א יונגל פון 12, 13 יאר. איך געדענק אים נישט האבן א ווייב, וואס עס איז געווען מיט איר ווייס איך נישט.

דער רבי'ס דריטע זין האט געהייסן הרה"צ ר' ארי' לייבוש.

דער רבי'ס פערדע זין הרה"צ ר' שמאול צבי האט געוואוינט אין געפירט דאס שטיבל אין קראקא. ר' הערש'ס שטובל איז געווען אויף די מאסטאוווע גאס נומער 3, דארט האט מיין טאטע געדאוינט שבת און יום טוב. (מאסטא מיינט א בריק, אויפן מאסטאווע גאס איז געווען א בריק וואס האט געפירט איבערן וואלסל פון קראקא קיין פודגורזש, דערפאר הייסט דער גאס אזוי.)

דער רבי'ס עלטערע טאכטער האט געהייסן לאה, זי האט געוואוינט אין באכניא, איר מאן האט געהייסן הרה"צ ר' בן ציון מיללער. ער איז

געווען פון די גאר חשובע מענטשן אין באכניא, ער איז געווען א מוהל מומחה און א תלמיד חכם מופלג.

דער רבי׳ס אינגערע טאכטער האט געהייסן חנה איר מאן האט געהייסן הרה״צ ר׳ אברהם יוסף אייכנשטיין.

איינער פון די וויאליפאלע׳ס ברידער האט געהייסן ר׳ יעקב ער האט געהאט א בית מדרש אין קראקא אויף די אויגיסטיאנסקי גאס. מען האט אים גערופן ר׳ יענק׳ל וויאליפאלע. און א צווייטע ברידער איז געווען די לאפינאווע רב פון ווישניצא.

בעלזער רבי

אין תרפ״ז האט דער הייליגע צדיק הרה״ק ר׳ ישכר דוב פון בעלזע אויסגעהויכט זיין הייליגע נשמה. און בנו הקדוש ר׳ אהרן האט איבער גענומען דער מלוכה.

יעדע צדיק האט זיך זיין דרך ה׳. הרה״ק ר׳ ישכר דוב זצוק״ל האט זיך געפירט מער בעל הבית׳שע אלס מיט א זייגער און מען האט נישט אזוי געיאגט דאס דאווינען וכו׳, אזוי ווי מען פירט זיך היינט אין בעלזע. אבער הרה״ק ר׳ אהרן זצוק״ל האט זיך בכלל נישט אזוי געפירט.

דער בעלזע רבי האט געהאט צוויי גבאים. איינס האט געהייסן ר׳ אהרן יהושע, ר׳ אהרן יהושע איז געווען א קליינטשיגע שטילע און גאר א דערהויבינער איד, א צדיק. און דער צווייטע גבאי האט געהייסן ר׳ דוד געצל׳ס. דוד געצל׳ס איז געווען א געבויטער איד, עס איז נישט געווען וואס צו מאכן מיט אים אויב האט מען געכאפט א שטיפ פון אים איז מען געפלויגן א מייל, ער איז געווען א גיבור חיל, מען פלעג אים רופן דער קריג׳ס מיניסטער.

אין קראקא איז געווען א גרויסע פראפעסער דר. ראזענהאך, ער איז אויך געווען אין אמעריקא נאכן קריג. דער רבי פלעג קומען צו אים זיך היילן אויף די אויגן. וועז די רבי איז געקומען איז ער איינגעשטאנען ביי א איד ר׳ דוד לאנדא ער איז געווען א גרויסע

עושר ער האט געהאט א גרויסע הויז 3, 4 שטאק הויך און ברייט, ער האט געהאט א גרויסע שטיב, און ווען די רבי פלעג קומען איז די עולם ארויף געגאנגען, און מען האט זיך אזוי געשטיפט אז עס איז געווען געפערליך, מען האט דארט צעבראכן אסך זאכן אבער יענער איז געווען א חסיד און ער האט עס זייער גערן געטוהן ער איז געווען אן עושר און עס האט אים נישט געשפילט א ראלע און ער האט געקענט ערלויבן זיך צו פיקסן די אלע זאכן.

איך האב עטליכע מאל געדאווינט ביים בעלזע רבי אין די באכניא געטא, לאמיך ענק שילדערן אביסל ווי אזוי עס האט אויס געזהען א מנחה ביים בעלזער רבי. קודם כל, דער רבי האט געדאווינט אין א צווייטע שטיב נעבן די בית מדרש און די גבאי דוד געצל'ס איז געשטאנען ביים טיר, דער בעל תפלה איז געשטאנען אביסל אוועק פון דעם טיר.

דוד געצל'ס איז געשטאנען צווישען דער רבי מיט'ן בעל תפלה, און ער האט א גאנצע צייט געזאגט דעם בעל תפלה ווי דער רבי האלט. דער גבאי האט געגעבן א זאג 'וידבר' און דער בעל תפלה האט געזאגט 'וידבר' און דער גבאי האט נאכאמאל געזאגט 'וידבר' און דער בעל תפלה האט געזאגט דעם צווייטען 'וידבר' נישט קיין חילוק אויב ער האט שוין גע'ענדיקט די ערשטער 'וידבר', און דער גבאי האט ווייטער געזאגט, 'ואחד עשר סמנים היו בה ואלו הן', 'אשרי יושבי ביתך', 'יתגדל', ממש אזוי איז געגאנגען דאס דאווינען. איך האב נישט געקענט מיט האלטן און די בעל תפלה האט אויך נישט געקענט מיט האלטן אבער אזוי איז עס געווען. ביי שמונה עשרה האט די גבאי געזאגט 'ברוך' און דער בעל תפלה האט באלד אנגעהויבן דער הויכע שמונה עשרה, נישט קיין חילוק ווי ער האט געהאלטן אינמיטן די שטילע שמונה עשרה אנהייב אדער צים סוף ער האט באלד אנגעהויבן 'ברוך'. דער בעל תפלה האט מסתם געדארפט קענען זייער שנעל דאווינען כדי ער זאל קענען ענדיגען שנעל דאווינען נאך פאר די רב. כהרף עין אלף פיפות האט ער געהאט. ווי אזוי דער רבי האט אזוי געדאווינט ווייס

איך נישט אבער ער האט זיכער גיט געדאווינט, ער איז געוועהן אן איש פלה עד מאוד, דאס איז געוועהן זיין דרך. מנחה האט געדוירט א שיביש, ממש גארנישט. "נו האסטו געזעהן, שרפים עומדים למעלה".

אויך איז ביים רבי'ן נישט געוועהן קיין זייגער, עס איז נישט געוועהן קיין טאג, און נישט קיין נאכט. עס האט זיך געקענט מאכן אז מען זאל דאווינען מנחה נאכדעם וואס עס איז שוין לאנג געוועהן טינקל אינדרויסן. וועו ער איז געווארן פארטיג מיט'ן טאג, האט מען צו געמאכט די לאדינעס אויף די פענסטער (shutters) און עס איז געווארן נאכט, וועו ער איז געווארן פארטיג מיט'ן נאכט איז געווארן טאג. (אמאל האט מען געהאט לאדינעס אויף די פענסטער (shutters) אין א"י ניצט מען עס נאך היינט צו טאגס. אויב מאכט מען דאס צו אינמיט'ן טאג ווערט די שטיב אזוי טינקל ווי עס וואלט וועו געוועהן אינמיט'ן נאכט.) דער רבי איז געוועהן למעלה מן הזמן און למעלה מן השכל. מען האט נישט געקענט פארשטיין ווי אזוי זיין הנהגה קען זיין אמת.

מען האט אויך דערציילט אויפן בעלזער רבי מופתים, מיין שכן משה פנחס גאדינער האט מיר אמאל פארציילט אז וועו ער איז געוועהן אין ארץ ישראל איז ער געגאנגען צו די בעלזער רבי ז"ל זיך מזכיר זיין אויף עפעס אז ער פילט נישט גיט. און דער בעלזער רבי איז געוועהן א קאלטע מענטש (ווייל ער איז געוועהן ממש נאר הויט און ביין) דעריבער האט ער אלעמאל געהאט שטיין אין דער זייט אזא עלעקטריק אייוועלע וואס האט געווארימט די שטיב. האט אים דער בעלזער רבי ז"ל געזאגט: משה פנחס, דאס אייוועלע אוי איז דאס גיט, קויף דיר אזא אייוועלע עס איז דאך אזוי גיט, ער האט זיך געקויפט אן אייוועלע און ער איז געזינט געווארן! אזוי האט ער מיך פארציילט. (ער האט געהאט א לונגען ענצינדינג, אדער עפעס אזוי.)

איך האב אמאל געהערט דערציילן אן אונטערסאנטע זאך וואס האט זיך אפגעשפילט וועו דער בעלזער רבי זצ"ל איז אנגעקומען קיין ראצפערט אינמיטן דער קריג, האט ער געהייסן מען זאל אים אנגרייטן

א בית מדרש ווי צו דאווינען. מען האט אנגעגרייט א קליין שטאל ווי מען זאל זיך קענען שטעלן דאווינען. וועז דער רבי איז אריינגעקומען אין דעם שטאל האט ער ארום געקיקט און גלייך געפרעגט ווי איז דער ווייבערשוהל??? די גבאים האבן זיך געווינדערט, פארוואס דארף דער רבי א בית מדרש מיט א ווייבערשוהל, ווייסט ער דען נישט אז עס איז מלחמה צייטן? האט דער רבי געזאגט אזוי: יא, מען דארף א ווייבערשוהל, אין אזעלכע צייטן דארף מען זייער תפלות.

פרק ה'

ימי הנעירים

יתגבר כארי

איך דערמאן זיך ווי אלס קליין אינגעל פון אפשר 5, 6 אדער 7 יאר אלט, פלעג דער טאטע מיך אויפוועקן מיט מיין ברידער פנחס יעדן אינדערפרי בערך 6, 7 אזייגער, איידער ער איז געגאנגען דאווינען, און מיין טאטע האט געלערנט מיט אונז חו"ק! חומש, רש"י, נבאים, כתבים, משנות, גמרא, זוהר, מוסר און הלכה, די טאטע האט אונז דאס פארטיישט אז מיר זאלן עס קענען פארשטיין. חו"ק איז איינגעטיילט לויט די טעג פון די וואך יעדן טאג אביסל פון אלס, און מיר האבן דאס געלערנט יעדן טאג פארן דאווינען, דערנאך בין איך געגאנגען דאווינען מיט מיין טאטע, און מיין ברידער איז געגאנגען דאווינען אין ישיבה, וועו איך בין עלטער געווארן בין איך אויך געגאנגען אין ישיבה דאווינען.

עס איז געווען אין קראקא צוויי חסידישע חדרים, יוסדי תורה און תלמוד תורה. יוסדי תורה איז געווען א פריוואטע חדר, און תלמוד תורה איז געווען די שטעטישע חדר, און עס האט אויך געהאט א ישיבה. (היינט רופט מען שוין א אינגל וואס לערנט חומש אז ער גייט אין ישיבה אמאל האט דאס געהייסן חדר, און נאך די בר מצוה איז מען אריין אין ישיבה.)

זייענדיג די שטעטישע ישיבה איז אלעס פונעם תלמוד תורה געווען אונטערן רשות פונעם קראקאווע קהלה.

דער תלמוד תורה איז געווען אויף די עסטערא גאס נומער 8. (אויך די טשארטקובער שטיבל, דזיקאווע שטיבל און גור'ער שטיבל זענען געווען אויף דער גאס.)

אין חדר האב איך געלערנט ביי ר' בעריש לאופער (כתה א'), ר' ישראל אלי' קרימלובסקי און דער יאר פאר איך בין ארויס פון יסודי

תורה האב איך געלערנט ביי ר' שמואל שטערן (מיינס א קאזין). שפעטער בין איך אריין אין תלמוד תורה.

דער סדר הלימידים איז געווען אזוי: פארמיטאג האט מען געלערנט למודי קודש, דערנאך איז מען אהיים געגאנגען עסן מיטאג (מיט די גאנצע משפחה). נאכמיטאג פון 2:30 ביז 4:00 האט מען געלענרט למודי חול און דערנאך האט מען ווייטער געלערנט למודי קודש. די למודי חול איז פארגעלערנט געווארן דורך פרייע אידן.

איינמאל אין צוויי וואכן פרייטאג פלעג מען גיין צו די public school זיך לערנען science. איין פרייטאג האט מען געלערנט ווי הייס, וואסער דארף זיין אז עס זאל אנהייבן צו קאכן, מען האט געמאכט אן experment און דאס טעפל וואסער איז געשטאנען אויף א tripod און עס איז געווען אביסל לעבעדיג אין קלאס און איינער פון די פיס פונען tripod האט זיך אראפ געליטשט פון טיש און ווי פארשטייט האט זיך דער טעפל איבערגעקערט און עס האט געלאנדעט אויף מיין פיס! איך האב זיך דעמאלס שטארק פארברענט מיין קני אין איך בין געלעגען אין בעט אפאר וואכן מיט שטארקע יסורים, עס איז נישט געווען אזוי ווי היינט אז מען שמירט ארויף פארשידינע זאלבן און דער פיס היילט זיך אויס שנעל און שיין, עס האט געדויערט א לאנגע צייט ארויס צו קריכן פון דעם.

אין תלמוד תורה האב איך געלערנט ביי ר' שמואל זילבערשטיין. דאס איז געווען א יאר פאר מיין בר מצוה, (און די פוילישע למודים איז דאס נאר געווען דער 5 קלאס) מיין טאטע ז"ל האט געוואלט, געקלערט, פארשטאנען, אדער געוויסט אז איך דארף גיין אין א העכערע קלאס וואס דארט האט פארגעלערנט ר' חיים'ל גאלדקלאנג. ר' חיים'ל האט פארגעלערנט פאר כתה ט', דאס איז דער לעצטע שיעור אין די תלמוד תורה און ער האט זיך געבעהטן אז מען זאל מיך ארויף ריקן א כתה.

די תלמוד תורה האט אבער נישט באלד מסכים געווען צו מיין טאטע, האבן זיי געזאגט אזוי, קודם מיז איך גיין לערנען ביי ר' שמואל זילבערשטיין, און דארט איז געווען איינגעפירט אז יעדע דריי וואכן

האט מען פארהערט אויף דאס וואס מען האט געלערנט. האבן זיי געזאגט אז איך זאל קודם גיין צוויי בחינות צו ר' שמואל זילבערשטיין און אויב איך וועל גיט קענען, וועל איך קענען גיין לערנען ביי ר' חיים'ל, וכך הוה.

ווען איך בין אריין לערנען ביי ר' חיים'ל זענען צווישן מיינע חברים געווען ר' חיים'לס זון, איטשע גאלדקלאנג, און צוויי אבסטפעלד'ס קאזין'ס וואס ביידע האבן געהייסן הערש דוד. איינער האט מען גערופן דער ווייסע הערש דוד ווייל ער האט געהאט בלאנדע האר, און דער צווייטע האט מען גערופן דער שווארצע הערש דוד ווייל ער האט געהאט טינקעלע האר, דאס איז געווען דער איינציגער אונטערשיט צווישן זיי. זיי זענען געווען מיינע גיטע חברים. ביי ר' חיים'ל האב איך געלערנט מסכת קדושין. דא איז אויך געווען איינגעפירט אז יעדע דריי וואכן איז געווען א בחינה, אלס איז פארצייכענט געווארן אזוי אז ווען מען איז ארויף צים נעקסטן קלאס האט מען געקענט צירוק קיקען און זעהן וואס פאר א מין בחור דאס איז.

נאך דער זמן פון ר' חיים'ל זענען די צוויי אבסטפעלד'ס געגאנגען לערנען אין באבובער שטיבל, דער ווייסע הערש דוד איז געגאנגען אין הויכע (שעראקא) גאס שטיבל, און דער שווארצע הערש דוד איז געגאנגען לערנען מיט איטשע גאלדקלאנג אין דער שטיבל אויף אויגוסטיאנסקי גאס. איך בין געבליבן אין תלמוד תורה ביי ר' חיים'ל פאר נאך איין זמן, דאס איז געווען דער זמן וואס איך האב בר מצוה געהאט. חוץ פון דעם וואס ר' חיים'ל איז געווען מיין מגיד שיעור, האט מיין טאטע אים געצאלט ער זאל מיט מיך לערנען הלכות תפילן און מיין פשעטיל.

בר מצוה

דער טאג פון מיין בר מצוה האט מיין טאטע מיך געלייגט תפלין אין וויאלעפאלע בית מדרש אין קראקא. (איך געדענק נישט בכלל אז עס זאל אזא זאך אז מען זאל פארן צים רבי'ן לייגן תפלין.) נאכן דאווינען האט מען געגעבן לחיים א קליין פלעשל ברוינפן און אביסל לקח, און איך האב געזאגט דאס פשטיל פארן רב און פארן עולם וואס האט דארט געדאווינט,

דאכט זיך מיר אז מען האט נישט אריין געזינגען, נאר ביי א חתן פלעג מען אריין זינגען. דער עולם האט געווינטשן מזל טוב און דאס איז געווען מיין גאנצע בר מצוה! שבת האב איך עולה געווען אין בית מדרש און נאכן דאווינען האבן מיינע פעטער'ס געקומען צו מיך אהיים (איך געדענק אפילו נישט אויב זייער קינדער זענען אויך געקומען) מען האט קידש געמאכט און געגעסן אביסל טשלענט און געווינטשן מזל טוב, דאס איז געווען מיין גאנצע סעודת בר מצוה!! עס האט נישט געקאסט קיין טויזינטער אזוי ווי היינט.

מיין שבת לבוש איז געווען א בעקישע מיט א גארטל א קאשקעטל מיט קורצע הויזן. אינדערוואכן האב איך געטראגן א קאשקעטל א לאנגע רעקל מיט קורצע הויזן, אזוי האט מען געטראגן דעמאלס, די זאקן זענען געווען ביז ארויף.

איינמאל האט זיך געמאכט אז איך האב פארברענט מיין בעקישע מוציא שבת און עס האט געהאט א לאך איך האב זיך געשעמט אזוי אהיים צו גיין, א חבר מיינע האט מיך דעמאלס אנגעכאפט אינטערן אראם און אהיים באגלייט אזוי אז מען זאל נישט קענען זעהן דעם לאך.

פון קויפן א נייע בעקישע איז נישט געווען אפילו א קלער, מיין פעטער ברוך קלאמקע איז געווען א גיטע שניידער און ער האט עס מיר פארראכטן. אמאל איז נישט געווען אזא זאך פון קויפן נייע בעקישעס, עס איז געווען געמאכט פון עכט זייד און וועט איין זייט איז געווארן אויסגעריבען האט מען עס באדרייט אויפן צווייטען זייט און אזוי געטארגן!

מען וויל מיך פארכאפן קיין באבוב

נאך מיין בר מצוה האב איך שוין געהאלטן נאך צווי זמנים ביי ר' חיים'ל און יעצט האב איך געדארפט אריין צו גיין אין ישיבת בית מאיר. די צווי הערש דוד'ס האבן מיך געוואלט איבער רעדן צו גיין לערנען אין באבובער שטיבל. די ווייסע הערש דוד האט מיך געוואלט

האבן אין די הויכע גאס שטיבל, און די שווארצע הערש דוד האט מיך געוואלט אין די אויגוסטיאנסקי גאס שטיבל.

לאמיך ענק אביסל מסביר זיין ווי אזוי עס איז צוגעגאנגען דאס לערנען אין א שטיבל. אין שטיבל האבן געלערנט בחורים פון אלע יאר-גאנגען, געוועטליך די אינגערע בחורים האבן געלערנט ביי א אינגערמאן וואס איז געווען א מגיד שיעור פאר אפאר בחורים. נאכן לערנען א שטיק צייט מיט א אינגערמאן האט מען אנגעהויבן לערנען מיט אן עלטערע בחור, יעדע עלטערע בחור האט געלערנט מיט אפאר בחורים און פארשטייט זיך אז עס איז געווען איינגעטיילט און מען האט מיט יעדען געלערנט לויט זיינע כשרונות. אזוי אויך האט מען געלערנט מיט די בחורים ספרי חסידות וספרי מסור, און מען האט אריין געקנעט אין זיי מדות טובות און חסידות. שבת האט מען אויסגענוצט די צייט צו לערנען חסידות און זינגען שירות ותשבחות און געהערט תורה מיט ספרי צדיקים. און מוציא שבת האט מען געפראווען מלוה דמלכה. (און די ישיבות האט מען אין דער צייט געלערנט נאך א שטיקל גמרא)

איינטאג בין הזמנים, זייענדיג ביי מיין טאטע אין געשעפט, האב איך באמערקט אז אינדרויסן דרייט זיך די שווארצע הערש דוד, בין איך ארויס געגאנגען מיט אים רעדן. אזוי רעדנדיג האבן מיר שפאצירט אהין און צוריק, און בין איך צוריק אריין אין געשעפט. די נעקסטע טאג זאגט מיך די גויטע וואס האט געארבעט ביי אונז אינדערהיים אז איינער וואלט אינדרויסן און ווייל מיט דיר רעדן. איך קים ארויס אינדרויסן און דארט שטייט נאכאמאל די שווארצע הערש דוד, דאסמאל האבן מיר געלעדט וועגן ישיבות, ער האט מיך געזאגט איך האלט אז די דארפסט לערנען אין די באבובער שטיבל אויף אויגיסיאנסקי גאס, און נישט אין בית מאיר, אימיטן שמיסן זאגט ער מיך, קום גיין דאוונען מנחה ומעריב, נאכן דאווינען אין א בית מדרש אין דער געגענט בין איך אהיים געגאנגען.

די נעקסטע אינדערפרי איז ער מיך געקומען זיכן אינדערהיים, די גויטע האט מיך געזאגט אז איינער וואלט פאר מיך אינדרויסן, וועז

איך בין ארויס געקומען האט ער מיך געזאגט אז ער וויל איך זאל גיין דאווינען מיט אים אין די באבובער שטיבל אויף אויגיסטיאנסקי גאס, דאס איז געווען ראש חודש ניסן, מיר איז נישט געווען קיין נפקה מינה ווי איך גיי דאווענען, און איך בין געגאנגען. דארט איז געווען די שווארצע הערש דוד'ס א ברידער ער האט געהייסן שלום, נאך שחרית האט ער גערעדט מיט מיך און געזאגט תורה, שפעטער האט מען מיך געזאגט אז דער וואס רעדט מיט שלום האט א זכיה! ווייל ער רעדט נישט צו קיינעם, ער איז געווען אן אויסערגעווענטליכער גיטער בחור. און איך האב געהאט די זכיה צו רעדן מיט אים.

צומארגנס אינדערפרי וועקט מיך אויף די גויטע און ברענגט מיך נעגל וואסער צום בעט. (דעמאלס איז נישט געווען אזוי ווי היינט וואס יעדע האט אן אייגינער נעגל וואסער שיסל.) די גויטע זאגט מיך אז איינער וואלט אינדרויסן פאר דיר, האב איך געזאגט ער זאל ווייטן אביסל איך וועל זיך אנטוהן זאגן ברכת התורה און ארויס גיין צו אים. איך קום ארויס אינדרויסן און דארט שטייט די ווייסע הערש דוד, און פרעגט מיך אויב איך ויל קומען דאווינען מיט אים אין דער הויכע גאס שטיבל, אזוי גייענדיג זאגט ער מיך, אז ער האלט אז איך וואלט מער מצליח געווען אין די באבובער שטיבל אויף הויכע גאס.

ווי אזוי, ווייס איך נישט, אבער דער ראש הישיבה פון בית מאיר האט אויסגעפינען אז מען ויל מיך פארכאפן קיין באבוב. קען זיין אז טייל פון מיינע אנדערע חברים וואס איך האב געדארפט צו גיין מיט קיין בית מאיר האבן מיך פארמסר'ט צום ר"י.

בית מאיר איז געווען די שטעטישע ישיבה, עס איז געווען אין די זעלבע בנין ווי די תלמוד תורה, לכתחלה איז מען פון תלמוד תורה

אריין אין די ישיבה (בית מאיר) לערנען. עס זענען געווען אין ישיבה אימגעפער 60 70 בחורים.

דער ראש הישיבה פון בית מאיר האט געהייסן ר׳ מענדל ווקסלר ער איז געווען א גור׳ער חסיד פון ווארשע ער האט געלערנט ביי דער אבני נזר און דו אבני נזר איז א סאכאטשאווער תלמיד.

זעהט אויס אז דער ר״י האט מיך געוואלט האבן אין זיין ישיבה, און ער האט געשיקט איינער מיך רופן, און ער האט מיך געפרעגט פארוואס ווילסטו גיין לערנען אין א שטיבל, ווי איידער לערנען אין ישיבות בית מאיר? האב איך געזאגט אז איך ווייס אליין נישט וואס איך וויל טוהן, נאר מען רעדט מיך איבער צו גיין אין שטיבל. ער איז געווען א גור׳ער חסיד פון ווארשא און ער האט געדעדט מיט א ״ר״, און ער האט זיך אנגערופן און געזאגט, ״פושאים מוכרים, זיי רייסן ארויס בחורים בידים פון לערנען, א בחור ביז צו די חתונה דארף גארנישט האבן מיט חסידית נאר לערנען, ווען מען האט חתונה דעמאלס קען מען ווערן א חסיד״. דערנאך האט ער מיך געזאגט קום צו מיך, ״איך וועל דיר אריין נעמען אין ישיבה אן א פארהער״! דאס איז געווען מיין רויח, נאר פארן מיך וועלן פארכאפן קיין באבוב.

באמת איז עס געווען אוטימאטיש אז פון ר׳ חיים׳ל גייט מען אריין צו ישיבה, (חוץ אויב מען איז געגאנגען לערנען אין שטיבל) אבער מען האט זיך קודם געדארפט פארהערן, כאטש עס איז געווען אויף יעדן בחור א ריפארט ווי ער האלט, פינדעסענטוועגן האט דער ר״י פארהערט.

דער פארהער האט געארבעט אזוי: מען איז געקומען צו דער ר״י און דער ר״י האט געזאגט פאר דעם בחור, לערען אדורך דעם עמוד גמרא, דער בחור איז אריין אין א זייטיגען שטיב און אדורך געלערט דער עמוד גמרא, אליין, פאר בערך א האלבע שעה, נאך דעם האט דער ראש הישיבה פארהערט דעם בחור צו זעהן ווי ווייט דער בחור קען אליין פארשטיין א שטיקל גמרא. דער ר״י איז געווען א גרויסע תלמיד חכמים און ער האט באלד געזעהן ווי יענער האלט אויפן וועלט. און דער וואס האט נישט געקענט דעם פארהער איז צירוק געגאנגען אין

ישיבה פאר נאך א זמן לערנען ביי ר׳ חיים׳ל גאלדקלאנג, אדער זענען זיי געגאנגען לערנען אין בתי מדרשים.

אין בית מאיר האב איך געלערנט מסכת עירובין, דער ר״י האט פארגעלערנט א קנאקע׳דיגע שיעור. איך האב דארט געלערנט איין זמן פון פסח ביז פאר ראש השנה, ווען דער ביטערע ״קריג״ האט אויסגעבראכן.

חלק ב׳

שאל אביך ויגדך

אריינפיר

אויסברוך פונעם צווייטן וועלט-קריג

די נושא פון די צווייטע וועלט-מלחמה, איז א נושא וואס ווען אימער אין די היסטאריע איז נישט געווען אזא זאך, וואס איז אזויפיל געשריבן, געדרוקט און דערציילט געווארן. עס איז גאר א פארצווייגטע נושא אין אלע ענינים, צו איז עס אין דעם חלק פון די מלחמה, אדער אינעם חלק פון דאס וואס זיי האבן געטוהן פאר אונז אידן, צו איז עס דער חלק פון טעכנאלאגיע.

עס איז זעהר א בריייטער נושא. מען קען פון דעם רעדן שעות, טעג, וואכן, און אפילו יאהרן. מען האלט שוין איבער 70 יאר נאכ'ן מלחמה, און עס האלט אין איין ארויסקומען פרישע באריכטן, וואס ווערט אלס אנטדעקט פון יענע יאהרן. דאס איז געווען די גרעסטע מלחמה אין היסטאריע!

דער נאצי פארטיי שטעלט זיך אויף די פיס

מיט צען יאר איידער היטלער ימ"ש איז געקומען צו די מאכט, ווען ער איז געזעצן אין טורמע, יאר **תרפ"ג-1923**, האט ער געשריבן

דעם גיפטיגן בוך, 'מיין קאמפף', וואס איז געווארן א דוגמא פאר זיין נאציאנאליסטישן טרוים.

עס איז געווען קלאר מיט דעם, וואס זיין פלאן איז, וואס דאס איז געווען, צו מאכן די וועלט "יודן-ריין". וואס, וען, און ווי אזוי, דאס האבן מיר נאך נישט געוואוסט.

אין **יאנואר תרצ"ג-1933**, נאכ'ן געווינען א מערהייט שטימען, האט אים דער דייטשער פרעזידענט 'פאול וואן הינדענבורג' באשטימט אלס קאנצעלער. באלד דערנאך, האט ער אנגעהויבן מיט פארפאלגונגען און רציחות אויף אידן. ער האט געטייטלט אויף די געבילדעטע אידן, ווי אדוואקאטן און דאקטוירים, און זיי פארבאטן צו פראקטיצירן.

אין **אפריל תרצ"ג-1933**, האבן זיי דערקלערט א נאציאנאלן באיקאט (boycott) קעגן אלע אידישע געשעפטן. זיי האבן ארויפגעשמירט דאס ווארט "JUDE", און גרויסע מגן דוד'ס, אויף די פענסטער פון די געשעפטן, און ארויסגעשטעלט מיטגלידער פון די נאצי יוגנט, צו ווארענען דייטשע קליענטן אז דער באטרעפנדער אייגנטימער איז א איד.

אין **תרצ"ה-1935**, נאך זיין צוויי יאר ביי די מאכט, האט היטלער ימ"ש אויסגעברייטערט די אנטיסעמיטישע געזעצן. די טרויעריג-בארימטע 'נורעמבורג' געזעצן זענען אריין אין קראפט. אויסער דעם, זענען איינגעפירט געווארן נאך געזעצן, וואס האבן גענצליך אפגעטיילט די אידן פון די דייטשע געזעלשאפט.

אין **תשרי תרצ"ט - אקטאובער 1938**, אין דעם פינף און צוואנציגסטן טאג אין אקטאובער (October 25), האט די דייטשע רעגירונג צוזאמען-גענומען און ארעסטירט אלע פוילישע אידן וואס האבן געווואוינט אין דייטשלאנד. ארום 17,000 אידן, מענער, פרויען, קינדער, יונג און אלט. און מען האט זיי צוגעפירט צום פוילישן גרעניץ.

וואו עס האט נאר געווואוינט א פוילישע-אפשטאמיגע משפחה, דהיינו: אפילו די וואס האבן שוין געווואוינט אין דייטשלאנד מער

ווי צוואנציג יאר, און זייערע קינדער זענען געבוירן און אויפגעצויגן געווארן אין דייטשלאנד, האבן די פאליציי געקלאפט אויפ'ן טיר אינמיטן די נאכט, און גהעייסן יעדער זיך שנעל אנטוהן, מיטנעמען דעם פאספארט, און מיטקומען מיט זיי. וועו די אידן האבן געזהען אז מען האט דא צאמגענומען הונדערטע אידן, האבן זיי אנגעהויבן צו פארשטיין וואס דא גייט פאר, און זיי האבן פארשטאנען אז גרויסע צרות ווארט זיי דא אפ.

מען האט זיי אלע אריינגעשליידערט אין גרויסע לאסט-אויטאס, זיי צוגעפירט צום באן-הויף, און פון דארט האט מען זיי צוגעפירט צום נענטסטן פוילישע גרענץ. רוב אידן זענען אנגעקומען צו די שטאט 'זבאנזשין', וואו עס איז געווען די לעצטע דייטשע באן-סטאנציע. דארט האט מען זיי אראפגעיאגט פון די וואגאנען, און זיי דארט איבערגעלאזט אונטער דעם פרייען הימל, צווישן צווי לענדער, צווישן די ליידיגע פעלדער, אזוי ווי מען לאזט איבער א וועדלאזע חפץ.

אזוי האבן די דייטשן, מיט זייער סיסטעמאטישע פונקטליכקייט, פארטריבן, אין איין איינציגע נאכט, בערך 17,000 פוילישע אפשטאמיגע אידן, און איבערגעלאזט אויף אזא שרעקליכן אופן, בעירום ובחוסר כל.

די אידן זענען ליידער נאך נישט געווהען גענוג פאר'צער'ט, האבן זיי נאך גהאט פראבלעמען מיט די פוילישע גרענץ-וועכטער, וועלכע האבן נישט געוואלט אריינלאזן יעדן איינעם, ווייל זיי האבן נישט גהאט קיין פאפירן. דעריבער האבן די אידן זיך ליידער אזוי ארומגעוואלגערט, נישט עסנדיג און נישט שלאפנדיג, פארשטויסן פון ביידע מדינות, ביז עס איז געלונגען פאר די עסקנים אין פולין, אויסצובעטן ביי די רעגירונג אז מען זאל זיי אריינלאזן קיין פולין, ווייל סוף כל סוף זענען זיי פוילישע בירגער.

די וואס האבן גהאט משפחה אין פולין, האבן גהאט וואו צו גיין און ווער עס זאל זיי העלפן. עס זענען אבער געווהען אסאך, וואס האבן נישט גהאט וואו צו גיין און ווער ס'זאל זיי העלפן. אבער, ווי

יעדער ווייסט, אז ביי אונז אידן לאזט מען קיינעם נישט אליין, האבן אסאך קהילות ארגאניזירט א געוואלדיגע הילף-אקציע צו העלפן די באטריבטע אידן וואס האבן אלעס פארלוירן אין איין אייניציג נאכט, ה"י. מען האט נישט נאר ערלעדיגט עסן און וואו צו שלאפן, נאר אסאך אידן האבן אויך געדארפט מעדיצינישע הילף, פאר דעם וואס זיי האבן זיך אזוי געוואלגערט אינדרויסן, און פון דעם גרויסן שאק וואס האט זיי קראנק געמאכט, רח"ל.

דאס איז נאר געווען די 'הקדמה' פון דייטשלאנד, וואס איז ארויס אין מלחמה קעגן די **"אידן"**. ווי עס האט זיך ארויסגעשטעלט, האט די וועלט נישט גערודערט דערווען, וואס דאס האט גורם געווען אז זיי זאלן קענען ווייטער אנגיין מיט זייערע רציחות.

קריסטאל נאכט

אין **חשון תרצ"ט - נאוועמבער 1938**, זענען די אנטיסעמיטישע פארפאלגונגען אויסגעדרייט געווארן אויף א קאלאסאלן פארנעם. די נאציס ימ"ש האבן דורכגעפירט איינס פון די גרעסטע 'פאגראמען' אין היסטאריע, די טרויעריג-באקאנטע **"קריסטאל-נאכט"**. די פאגראם איז בארעכטיגט געווארן אלס א נקמה-אקט איבער אן אינצידענט וואס האט זיך אפגעשפילט א פאר טאג פריער.

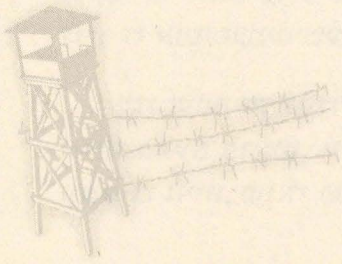
צווישן די אידן וואס זענען יענע נאכט פארטריבן געווארן פון דייטשלאנד, אויף אזא פיינפולן אופן, זענען געווען די עלטערן פון א געוואוסן איד מיט'ן נאמען 'הערשל גרינשפאן', א אידישער סטודענט אין פאריז. וועז דער גרינשפאן האט זיך דערוואוסט פון דעם שרעקליכן אקט, האט ער זיך געקויפט א רעוואלווער, און ער איז אריין צום דייטשן אמבאסאדע. ער איז צוגעגאנגען צום סעקרעטאר, און אים געזאגט אז ער האט א וויכטיגן מעסעדזש איבערצוגעבן פאר'ן אמבאסאדאר. וועז ער האט אים אנטזאגט פון אריינלאזן, האט דער

גרינשפאן ארויסגענומען זיין רעוואלווער און אים דערשאסן צום טויט. דאס האט פאסירט נאוועמבער 7.

די נאציס האבן זיך געכאפט אויף די געלעגנהייט, צו בארעכטיגן רציחות אויף אידן. זיי האבן געשריבן מיט ריזיגע קעפלעך אין אלע צייטונגען, **'די אידן האבן נקמה גענומען'**. צוויי טעג שפעטער, נאוועמבער 9, האבן די דייטשן דורכגעפירט דעם פאגראם, וואס איז באוואוסט מיט דעם נאמען **"קריסטאל נאכט"**. דער נאמען קומט פון דעם, וואס די גאסן האבן יענע נאכט געשיינט אין געלאכטן פון אלע צעשאסענע גלאז וואס האבן זיך געוואלגערט אויף די ערד.

קריסטאל-נאכט, האט מען אין דייטשלאנד און אין עסטרייך וואנדאליזירט און פארניכטעט און באראבעוועט אלע בתי כנסיות, בתי מדרשות, און אלע אידישע פירמעס און געשעפטן. אזוי אויך, זענען 91 אידן דעמאלטס אומגעקומען, הי"ד, און 30,000 זענען ארעסטירט געווארן. און מען האט דעמאלטס אנגעהויבן פארשיקן דייטשע אידן צו די קאנצענטראציע-לאגערן ווי 'בוכנוואלד' און 'דאכאו'. די דייטשן ימ"ש זענען נאך אלץ נישט געווען צופריידן מיט די רציחות און גניבות, נאר זיי האבן אויך ארויפגעלייגט א שטראף פון א **"ביליאן"** דייטשע מארק, אויף די דייטשע אידן.

"דאס אלעס איז נאר געווען די הקדמה פון די נאצי'ס ימש"ו."

פרק ו׳

התחלת ימי הזעם

אויסברוך פון די צווייטע וועלטס-קריג

כאטש מען האט שוין פון פריער זיך געראכטן אויף א מלחמה, און דאס הארץ האט יעדן טאג געציטערט פאר אט די שרעקליכע מינוט, אבער דאך, כל זמן עס איז נאך נישט געשען, האט מען געהאפט אז עס וועט אין די לעצטע מינוט געשען א נס, און דער רשע ימ״ש וועט נישט קענען אויספירן זיין פינסטערן פלאן. דער נס איז אבער נישט געשען, און די מלחמה איז געווארן א ביטערער פאקט.

פרייטאג פרשת כי-תבוא, י״ז אלול תרצ״ט (למספרם סעפטעמבער 1, 1939), האט אויסגעבראכן די צווייטע וועלט-מלחמה, מיט׳ן אריינמארש פון דעם דייטשן מיליטער קיין פולין.

דער פאקט אז דייטשלאנד איז אין מלחמה מיט פולין, האט מער ווי אלע, באאומרוהיגט די אידישע געמיינדע, ווייל זיי האבן גוט געווואוסט, אז איינס פון די הויפט צילן פון די נאצישע רשעים, איז חלילה ״להשמיד להרוג ולאבד את כל היהודים, מנער ועד זקן טף ונשים״, פאר וועלכע זיי האבן זיך גוט אויסגעשולט אין די פארשידענע S.S. לאגערן אין דייטשלאנד, לויט דעם וואונטש פון דעם ״פיהרער״ היטלער ימ״ש, וועלכע האט קלאר אויסגעלייגט זיינע פינסטערע פלענער אין זיין בוך ״מיין קאמפף״, און עס איז שוין געווען איבער זעקס יאר וואס ער פיטערט זיינע אונטערטאנען מיט גיפטיגע האס, דורך די אנטיסעמיטישע רעדעס צום פאלק.

אידן זענען זיך כסדר צונויפגעקומען אין גרופן, און געוואלט הערן נייעס פונעם פראנט, ווייל אונזער שטאט, קראקא, איז ווייט, אבער נישט צו ווייט, פון די פוילישע-דייטשע גרענץ. אויב וועט עס פאר די

דייטשן טאקע געלונגען אריינצוקומען אין פולין, קענען מיר זיין פון די ערשטע גרויסע שטעט צו זיין אויסגעשטעלט צו א געוואלדיגע סכנה.

במשך דעם פרייטאג׳דיגן טאג, און אזוי אויך גאנץ שבת, האבן מיר נישט געהאט קיין קלארע ידיעה איבער דעם מצב. און דאס לייענען די תוכחה שבת (פרשת כי תבא), האט נישט צוגעגעבן צו בארוהיגן דעם עולם. מען האט כסדר געזעהן און געהערט דייטשע עראפלאנען פליען איבער די הימלען, מיט גרויס געוויש. זיי האבן געווארפן באמבעס אויף די גרויסע פאבריקן, וואס זענען באלד דערויף איינגעהילט געווארן אין העלישע פלאמען, און דער געדעכטער רויך האט זיך געטראגן איבער גאנצע שטעט. לויט ווי מיר האבן געהערט, זענען געפאלן מענטשליכע קרבנות פון די באמבעס, אבער קיינער האט נישט געוואוסט צו זיי זענען טאקע אריבער די פולישע גרענץ, אדער איז די "שטאלצע" פולישע ארמיי יא געלונגען דערווייל צוריקצוהאלטן דעם דייטשן אריינמארש.

זונטאג, איז אבער שוין אלעס קלאר געווארן. מיר האבן געזעהן ווי די פולישע זעלנער לויפן אין גרויס בהלה. דאס איז געווען דער ריק-צוג פון די ארמיי, וואו זיי זענען געלאפן טיפער אין לאנד אריין.

אט די זעלבע גרויס-האלטנדע "גבורים", וועלכע האבן, נאר מיט א וואך צוריק, אזוי פייערליך פארשפראכן צו באשיצן דאס לאנד, געבנדיג זיך שטאלצע קאמפלימענטן, ווי מעכטיג און שטארק דאס פולישע מיליטער איז, ווי קאמפפס-פעהיג עס זענען זיינע סאלדאטן, און ווי איבערגעגעבן מיט לייב און לעבן זיינע אפיצירן קעמפפן, אט די אלע זענען יעצט, מיט בושות און חרפות, אנטלאפן פון שרעק, טיפער אין לאנד אריין, זוכנדיג א פאסיגער פלאץ און געלעגנהייט, וואו צו שאפן א נייעם מויער קעגן דעם שונא.

אין זייער צוריק-מארש, האבן די פולישע אנטיסעמיטן פארשפרייט פאלשע קלאנגען, אז וואו נאר די דייטשן קומען אריין אין א שטאט, הרג׳ענען זיי אויס אלע אידישע מענער. זיי האבן דאס געטוהן מיט אן אויסרעכענונג, צו מאכן א פאניק צווישן די אידן, אז די יונגע מענער

זאלן מיטלויפן מיט זיי, און אזוי ארום וועלן זיי האבן מער קעמפער אין פאל עס וועט זיי געלונגען זיך ווידעראמאל צו באפעסטיגן און מאכן א נייער שוץ-ליניע.

די קלאנג האט זעהר דערשראקן די אידישע מענער, און טויזנטער איידן האבן פארלאזט זייערע היימען, און געלאפן טיפער אריין צו מזרח, וואס נענטער צו די פוילישׁ-רוסישער גרענץ. קיינער האט נישט געהאט קיין ענד-ציל, קיין באשטימטן ארט, וואו ער וויל אנקומען וויסנדיג אז דארט וועט ער זיין פארזיכערט. מען האט נאר געוואלט אנטלויפן פון דא, און זיין וואס ווייטער פון דעם דייטשן אריינדרינגער.

אינעם זעלבן טאג, זונטאג, האבן אידן זיך צוזאמען-געפאקט וואס זיי האבן נאר געקענט, אנגעלאדנט די וועגענער, איינגעשפאנט די פערד, און זיך גרייט-געמאכט צום וועג. צומארגנס, מאנטאג, וועלכע מען האט א נאמען געגעבן "דער שווארצער מאנטאג", זענען די אלע וועגן פול געווען פון הונדערטע וועגענער, און מאסן פיס-גייער, וועלכע האבן פארלאזט די בארימטע אידישע שטאט, קראקא, מיט פארקלעמטע הערצער און ארומגענומען מיט שרעק, נישט וואוסנדיג וואס דער מארגן וועט ברענגען.

אין די זעלבע צייט וואס מיר, אין קראקא, זענען געווען פארנומען פאקן פעק און אנטלויפן, האבן די מענטשן פון די שטעט וועלכע זענען געווען נענטער צו די דייטשע גרענץ, אויך געפאקט פעק און אנטלאפן 'קיין קראקא', טראכטנדיג אז קיין קראקא וועלן די דייטשן נישט אנקומען אזוי שנעל. דערווייל, זענען די דייטשן ליידער שנעלער אנגעקומען קיין קראקא, ווי די פליטים.

די וועגן זענען געווען פול מיט סכנות, ווייל איבער די קעפ זענען געפלויגן עראפלאנען פונעם שונא, וואס האבן כסדר אראפגעלאזט באמבעס אויף די גאסן, כדי צו צושטערן דעם פארקער. אויך האבן די איידן געהאט גרויסע צרות פון די פוילישע מיליטער-לייט, וועלכע האבן אוועק-געגרויבט פון זיי, די פערד וואס זיי האבן געהאט מיט זיך, און זיי

איבערגעלאזט שטיין אינמיטן וועג, ביז עס איז פאר זיי געלונגען זיך מיטצוכאפן מיט א צווייטן.

מיין משפחה איז נישט אנטלאפן, אבער מיין עלטערער ברודער, ׳פנחס אלעזר׳, האט יא אנגעהויבן צו לויפן. זעהענדיג אז די וועגן זענען פול מיט סכנות, און נישט וואוסנדיג וואו אהין צו לויפן, האט ער זיך ארומגעדרייט און צוריק אהיים געקומען.

אסאך מענטשן וואס האבן געוואוינט נענטער צו די רוסישע זייט, נענטער צו לעמבערג, זענען אנטלאפן קיין לעמבערג, ווייל די דייטשן און די רוסן האבן געמאכט אן אפמאך אז ביז לעמבערג קענען די דייטשן און רוסן גיין. די סיבה איז, ווייל די דייטשן האבן נישט געוואלט אז די רוסן זאלן נעמען פולין פאר זיך, האבן זיי דעריבער געמאכט א יד אחת מיט רוסלאנד, און צוטיילט פולין אין האלב, חצי שלי וחצי שלך, האלב פאר דייטשלאנד און האלב פאר רוסלאנד, און לעמבערג איז געווען אינדערמיט. שפעטער, ווען די דייטשן האבן שוין דארט געהאלטן, האבן זיי באפאלן רוסלאנד, און ווייטער געגאנגען ביז טיף אריין אין רוסלאנד, ביז די דייטשן האבן געהאט זייער מפלה, ימש״ו.

ווי באקאנט, איז דא דריי סיבות ווי אזוי די דייטשן האבן געקענט אזוי שנעל איינעמען פולין. ערשטנס, צוליב דעם וואס די מערב זייט פון פולין האט זיך געגרעניצט מיט דייטשלאנד, וואס דאס האט זיך געצויגן אויף א לענג פון זיבעצן הונדערט מייל, און כדי צו באוואכן אזא לאנגע שטרעקע, האט מען געדארפט האבן זעהר אסאך זעלנער. כאטש פולין האט טאקע געהאט אומגעפער א מיליאן זעלנער, האבן זיי דאך נישט געקענט שיקן אלע זעלנער צו דעם מערב פראנט, ווייל אויף מזרח זייט האבן זיי זיך געגרעניצט מיט רוסלאנד, וואס איז געווען א פיינט פון פולין, און מען האט דארט אויך געמוזט גוט באוואכן. ממילא, איז נישט געווען גענוג מיליטער-לייט זיך אנטקעגן-צו-שטעלן

די דייטשן, וועלכע האבן פארמאגט אסאך א גרעסערע מיליטער, פון בערך צוויי מיליאן זעלנער.

צווייטנס, דייטשלאנד איז געווען גרייט ביי די גרעניץ מיט פולין, מיט צוויי טויזנט עראפלאנען, אכצן הונדערט טאנקען, טויזנטער לאסט-אויטאס, מאטאר-ביציקלעך, און איינס-מיט-א-האלב מיליאן אויסגעשולטע און דיסציפלינירטע זעלנער, וועלכע זענען געווען גרייט צו גיין אין פייער אריין, און אומצוקומען פאר זייער לאנד און זייער פיהרער. דערקעגן, פולין, האט געהאט ביי די גרעניץ מיט דייטשלאנד, צווישן פינף און זעקס הונדערט טויזנט 'נישט'-דיסציפלינירטע זעלנער, אויך האבן זיי סך הכל נאר פארמאגט ניין הונדערט און דרייסיג עראפלאנען און פינף הונדערט טאנקען, וועלכע, א חלק פון זיי, זענען געווען אלט-מאדיש און בכלל נישט גרייט צום באנוץ.

דריטנס, איז געווען דער פעלער פון די פוילישע שפיאנאזש סיסטעם, וואס איז, ווי באקאנט, איינס פון די וויכטיגסטע זאכן בשעת א מלחמה, צו וויסן וואס עס טוט זיך ביים שונא, און אויף דעם געביט איז פולין געווען זעהר אונטערשטעליג. זיי האבן נישט געווואוסט וואו גרויס עס זענען די כוחות פונעם שונא, און דעם פלאץ וואו דער שונא האט קאנצענטרירט זייערע שטערקסטע און בעסטע סאלדאטן. אזוי אויך, האבן זיי נישט געווואוסט וואו די דייטשן וועלן זיך ערשט אנהייבן צו שלאגן. דערקעגן, די דייטשן, האבן געהאט זעהר א גוטע שפיאנאזש סיסטעם. זיי האבן געווואוסט גענוי, אויף וועלכע שטיקל גרעניץ עס זענען דא שטארקע כוחות פון די פוילישע ארמיי, און וואו זייערע כוחות זענען וויניג און שוואך, און טאקע דווקא דארט האבן זיי אנגעפאנגען צום ערשט.

אין צוגאב צו דעם, האבן זיי געגוי געווואוסט וואו עס געפונען זיך די לאגערן פון גאזאלין, און דאס האבן זיי באמבאדירט און פארניכטעט באלד פון אנהייב. אויך די לופט-פעלדער, האבן זיי באלד

צושטערט, אזוי, אז די פוילישע עראפלאנען האבן זיך אפילו נישט געקענט אויפהייבן צום פליען.

אט די שטארקע קראפט, מיט וואס דייטשלאנד איז אקייגן-געקומען פולין, האט אזוי צומישט די גענעראלן מיט די מיליטער-לייט, און דערפאר האבן זיי באלד געדארפט מאכן א ריק-צוג.

די דייטשן קומען אריין אין קראקא

עס האט טאקע נישט געדויערט מער ווי עטליכע טעג, ביז די דייטשע רשעים האבן אריינמאשירט קיין קראקא. געווען איז דאס מיטוואך, כ״ב אלול תרצ״ט, ולמספרם September 6, 1939.

ווי זייער שטייגער איז געווען, האבן זיי פארנומען די שטאט מיט א מעכטיגער שטורעם, מיט א באוואכט פון פליענדע מיליטערישע עראפלאנען איבער די קעפ, און מיט דאס אריינמארשן פון א מעכטיגע מיליטער כאילו זיי גייען איינעמען א גאנצע מדינה, און באלד הינטער זיי האבן זיך באוויזן די טרויעריג-בארימטע געסטאפא און S.S. אפיצירן, וועמען מען האט געקענט דערקענען לויט זייערע באזונדערע יוניפארמען. א טויט-שרעק האט אונז אנגעכאפט, זעהענדיג די מלאכי חבלה, און יעדער האט אויסגעמיטן זיך צו טרעפן מיט זיי פנים אל פנים.

וועו די דייטשן זענען אריינגעקומען און איבערגענומען קראקא, האט מען זיך איבערהויפט נישט געשלאגן. מען האט אפילו נישט באמבאדירט. סך הכל, איז איין באמבע געפאלן אין קראקא, נעבן די באן-הויף, וואס דאס איז געווען נאך איידער זיי זענען אפילו אריינגעקומען. קראקא איז איבערהויפט נישט חרוב געווארן. דורכאויס די גאנצע מלחמה, איז קיין איין שוהל נישט חרוב געווארן.

עס האט געמומען אפאר טעג, ביז די דייטשן האבן איבערגענומען אינגאנצן קאנטראל פון קראקא. קודם, האבן זיי איבערגענומען די פאסט-אפיס און די באן-סטאנציע, און ביז אפאר טעג, זענען זיי שוין געווען אין קאנטראל פון אלע אפיציעלע פוילישע אפיסעס. ווי

פארשטענדליך, האבן זיי געגוצט אידן צו העלפן אויסריניגן און מסדר זיין די אפיסעס פאר זייערע סאלדאטן.

כאטש באלד פון אנהויב זענען זיי נאך געווען, 'אויב מען מעג אזוי זאגן', "גאנץ איידל", און נישט געשאסן סתם אזוי, אבער צו כאפן אויף טאגס-ארבעט, עבודת הפרך מיט בזיונות, דאס האבן זיי שוין פראקטיצירט זינט דעם ערשטן טאג, און אך-און-ווי איז געווען צו איינער וואס איז אריינגעפאלן אין זייערע הענט. טייל מאל, וען יענער איז אהיימגעקומען ביינאכט, האט מען אים גארנישט דערקענט, זייענדיג צובויילט און צובלוטיגט, אדער אינגאנצן שמוציג פון די שוועדע און נידריגע ארבעט.

מען האט געכאפט מענטשן צו גראבן בונקערס, צו שלעפן גלייזן, סתם צו ריניגן די גאסן, און אפילו וואשן די גאסן, קריכנדיג אויף די הענט און פיס! בונקערס, האבן זיי געדארפט, אז אויב וועט זיך אמאל מאכן, אז זיי וועלן דארפן מאכן א ריק-צוג, זאלן זיי האבן וואו צו לויפן אדער זיך באהאלטן. די גלייזן, האבן זיי געדארפט פאר די באנען וואס זיי וועלן נוצן. און וואשן די גאסן, איז סתם געווען פאר רשעות.

איך בין דעמאלס קוים אלט געווען 15 יאר, און מען האט מיך אפאר מאל געכאפט צו די ארבעט. מען האט געארבעט א גאנצן טאג, און ביינאכט איז מען אהיים-געגאנגען. מען האט נישט געדארפט צוריק קומען דעם נעקסטן טאג, ווייל די דייטשן האבן נישט פארשריבן ווער עס איז דא. זיי האבן נישט געהאלטן חשבון, נאר זיי האבן געכאפט, און מען האט געארבעט בערך אכט שעה, און דערנאך אהיים-געגאנגען.

אויך, האבן זיי געכאפט אידן אין די גאסן, און זיך מיט זיי אמוזירט. מען האט געמאכט מיט זיי, כל-ערליי גימנאסטיק. מען האט זיי געריסן און געברענט די בערד. כסדר, האבן זיי געכאפט אידן און געהייסן איין איד רייטן אויף א צווייטן, און נאך אזעלכע שרעקליכע שגעונות. בשעת

דעם, זענען די רשעים געשטאנען ארום און געפלאצט פון געלעכטער, אויסגייענדיג פון גרויס הנאה.

צום ביישפיל, איין פאל, וואו מען האט זיך אמוזירט מיט גאר א חשוב׳ער איד, אויף א שרעקליכן אופן. דאס איז געווען ערב ראש השנה, ווען מען האט געכאפט א חשוב׳ן רב, איינער פון די זיבן חברי הבי״ד פון קראקא, הגאון רבי שבתי ראפאפורט ז״ל הי״ד. מען האט אים נעבעך איינגעטונקען אין א פאס פון אפפאל (צואה), ארויסגענומען און ווידער איינגעטונקען, אזוי א גאנצער טאג. הערשט פארנאכט, איז ער באפרייט געוואָרן, צום ״תכלה שנה וקללותיה״...

איינמאל זיי זענען שוין געווען אינגאנצן ארגאניזירט, האבן זיי אנגעהויבן מאכן גזרות, און אוועקגענומען די געשעפטן פון די אידן, און אזוי צוביסלעך, אנגעהויבן איבערצונעמען די גאנצע געמיינדע. דורך די וואך פון פרשת האזינו, האבן די דייטשן אויפגעהאנגען גרויסע געלע פלאקאטן, אז יעדער דארף מעלדן זיין נאמען ביי די געסטאפא.

אגב, אלע מעלדונגען וואס זיי האבן צו-וויסן געטוהן פאר די אידן, זענען געווען געשריבן אויף גרויסע געלע פלאקאטן.

אין די קריג, האב איך געלערנט מיט מיין ראש ישיבה, פון בית מאיר, ביי אים אינדערהיים. אונז האבן געוואוינט בשכנות. ער האט געוואוינט ארום די גאס פון אונז. מיין טאטע ע״ה האט אים געצאהלט, ער זאל לערנען מיט מיך, כאטש עס איז קריג׳ס-צייטן. איך האב געלערנט מיט מיין ראש ישיבה, מסכת זבחים. עס ליגט מיר אין קאפ, אז נאך א בחור האט דארט געלערנט מיט מיך. איך געדענק שוין נישט. מיין ראש ישיבה האט געוואוינט אויף די ground floor. פון זיין פענסטער, האט מען געקענט גראד ארויסזעהן אויפ׳ן גאס, אזוי, אז אויך פון די גאס האט מען געקענט גלייך אריינקוקן אדער הערן אז עס איז דא מענטשן. טייל מאל, ווען די חברה זענען ארומגעגאנגען אין די גאס כאפן מענטשן, האבן זיי געקענט אריינקומען אין א דירה וואו זיי האבן געהערט מענטשן. ווען מיר האבן געהערט אז די כאפערס כאפן מענטשן, האבן מיר זיך באהאלטן אונטער׳ן בעט, אדער אונטער׳ן טיש,

און געווארט 'עד שיעבור הזעם'. איך האב געלערנט ביי מיין ראש ישיבה אינדערהיים, ביז מען האט אונז ארויסגעשיקט פון קראקא.

דאס ערשטע ראש השנה

די צווייטע וואך פון דעם דייטשן אריינמארש, איז אויסגעפאלן ראש השנה. פון דאוונען אין בית המדרש, איז געווען אפגערעדט. אלע שוהלן זענען זאפארט פארשלאסן געווארן דורך די דייטשן ימ"ש. אפילו דאס עצם צוזאמענקומען, איז געווען א סכנה. עס איז נישט געווען קיין אפיציעלע גזירה, אבער מען האט מורא געהאט צו גיין אויף די גאס און זיך צוזאמנעמען. דעריבער האבן אידן געמאכט באהאלטענע מנינים אין די הייזער, און וועו עס האט געקענט האט אהיימגענומען צו זיך א ספר תורה, אז מען זאל קענען לייענען, שבת און יום טוב. ביי יעדער מנין, איז געשטעלט געווארן א 'שומר', צו זעהן טאמער עס קומט נישט קיין אומגעוואונטשענער גאסט.

מיין טאטע האט אהיים געגומען א ספר תורה פון בית המדרש, און אזוי איז געגרינדעט געווארן א מנין ביי מיין טאטע אין שטוב, שבת, יום טוב, און אויך איבער די וואך. (מיין פעטער, אלי' שטערן, האט געהאט גאנץ א גרויסע דירה, און ער האט געהאט א גרויסער מנין ביי זיך אינדערהיים.)

מיין שוועסטער ע"ה, מיט נאך א מיידל, איך געדענק נישט ווער, זענען געשטאנען אלס 'שמירה' אונטן אויף די גאס, צו זעהן טאמער עס קומט נישט קיין אומגעוואונטשענער גאסט.

די מנין איז באשטאנען פון אפשר 15-20 מענטשן. די מענטשן זענען געווען שכנים פונעם הויז. עס איז געווען אין מיין הויז, ווייל מיר האבן געוואוינט אין די בעק, און מען האט נישט געוואלט אז מען זאל קענען הערן ווי מען דאוונט. אבער ווי עס זעהט אויס, האט א פאלאק גע'מסר'ט אז עס איז דא א צוזאמקום פון אידן. די פאלאקן זענען געווען גרויסע רשעים, נאך גרעסער פון די דייטשן, ימ"ש.

אינמיטן דאוונען, קומט מיין שוועסטער אריין צו לויפן, אז זי האט געזעהן ווי עס קומען דייטשן פון די 'אויגוסטיאנסקי' גאס, אריין

צו אונזער גאס. דער עולם איז זיך צולאפן. טייל זענען געלאפן צו אנדערע דירות, און טייל מענטשן זענען ארויפגעלאפן אויפ'ן בוידעם. ביי אונז אין שטוב איז איבערגעבליבן 3 אדער 4 מענטשן - מיין טאטע, אן עלטערער איד, איך און אפשר נאך איינער. איך געדענק נאך ווי היינט; איך בין געגאנגען מיט מיין בעקישע, און די גארטל האב איך שנעל אויסגעטוהן און אריינגעלייגט אין טאש, און עס איז מיר ארויסגעהאנגען פון טאש אביסל. דאס בילד ליגט מיר פאר די אויגן, כאילו עס איז געווען נעכטן.

די דייטשן זענען טאקע געקומען צו מיין הויז, און זיי האבן אונז געכאפט. מען האט אונז דעמאלס געפירט פון אונזער הויז ביז צום סוף בלאק. דארט, האט מען זיך אראפ-געדרייט אויף די אויגוסטיאנסקי גאס, און אויף ביידע זייטן פון די גאס זענען געשטאנען פאלאקן. מען האט אונז געשטעלט אין די ברייט פון די גאס, בשעת די דייטשן זענען געשטאנען הינטער אונז. מיר זענען נישט געווען די איינציגע דארט. עס איז ליידער געווען דארט נאך אידן, וואס זיי האבן געכאפט פון אנדערע פלעצער.

אונז זענען געשטאנען דארט, נישט וואוסנדיג וואס די נעקסטע מינוט וועט אונז ברענגען, און די פאלאקן זענען געשטאנען דארט און געלאכט הויך אויפ'ן קול. מען האט דעמאלטס אפגעשוירן אידן די בערד, מיט שערלעך. אנדערע אידן, האט מען נעבעך גאריסן די בערד, מיט א שרעקליכע רציחה.

אויב איך געדענק גוט, האט מען דעמאלס אויך אפגעשניטן די בארד פון מיין טאטע ע"ה און פון דער עלטערער איד. (לכאורה האט מיין טאטע צוריק געלאזט זיין בארד אריינוואקסן, ווייל איך געדענק אים שערן זיין בארד נאר סוכות, ווייל דעמאלס איז שוין די גזירה געווען אפיציעל.)

די גזירה אז א איד טאר נישט האבן קיין בארד, איז דעמאלטס נאך נישט געווען אפיציעל, ווייל עס איז נאך געווען באלד אנפאנג פון די קריג. די אלע גזירות האבן אנגעהויבן ארויסקומען שפעטער.

א פאלאק איז דעמאלס צוגעקומען צו מיך, און מיט א שרעקליכע רציחה, האט ער אויסגעריסן איינע פון מיינע פיאות. דאס וואס מען

האט מיך ארויסגעריסן איין פיאה, איז סתם געווען א רשעות. מען האט געגעבן פאר די פאלאקן, זיי זאלן האבן אביסל לעקיך, א **good time**. איך האב דעמאלטס געהאט לאנגע פיאות. (נישט צו לאנג, ווייל מיין רבי האט נישט געלאזט טראגן לאנגע פיאות.) (א צווייטע מאל, האט מען מיך געמאכט קערצער די פיאות, און א דריטע מאל, האט מען עס אפגעשניטן אינגאנצן.)

דערנאך האבן די דייטשן אונז געהייסן זיך אראפלייגן אויף דער ערד, אינמיטן פון די גאס, און זיי זענען געשטאנען איבער אונז מיט אויסגעשטרעקטע ביקסן. יעצט, האבן מיר זיך שוין טאקע געגרייט אויפ'ן ערגסטן וואס נאר שייך, אבער למעשה, האט זיך עס אויסגעשטעלט אנדערש. זיי האבן אונז געהייסן אויפשטיין און לויפן, און דער וואס וועט נישט לויפן גענוג שנעל, וועט מען שיסן. בחסדי השם, האבן זיי אונז גארנישט געטוהן, און באלד נאכ'ן לויפן זענען מיר איינציגווייז אהיים-געגאנגען. נאך דעם וואס מיר זענען אהיים-געגאנגען, האבן מיר שוין נישט געדאוונט צוזאמען יענעם ראש השנה.

"יום כיפור", קען איך נישט זאגן זיכער אז עס איז געווען א מנין, אבער איך מיין אז יא, און מן הסתם יא.

די ערשטע גזירות וואס די דייטשן האבן געמאכט אויף אידן, איז געווען צו בארירן זייער אמונה און זייער געשטאלט. און דאס איז געווען די גזירה, אז מען מוז אראפנעמען די בארד און פיאות. דאס איז געווען, ממש באלד פאר סוכות. עס איז גרינג זיך פארצושטעלן, וואס עס האט געמיינט פאר אונז אידן, אראפצונעמען די דיוקנא קדישא. מען האט אבער נישט געהאט קיין ברירה, ווייל דעמאלטס האבן מיר שוין געווואוסט וואס געשעהט אויב פאלגט מען נישט אויס די גזירה. מען שפילט זיך מיט'ן לעבן. עס האט געכאפט א ציטער צו

זעהן ווי אידן שניידן זיך די בערד, בשעת עס זענען געריבן פון די אויגן הייסע טערען.

עס זענען געווען אידן וואס האבן זיך ארומגעבינדן די בארד מיט א שאליק, מען זאל עס נישט קענען זעהן, און זיי האבן פרובירט וואס ווייניגער צו גיין אין די גאס.

מיין טאטע ע״ה האט אראפגענומען זיין בארד און פיאות, נאך סוכות. אבער יעצט, אז זיין בארד איז שוין געווען אראפ, האט ער געטוהן מצוות, ער האט געטיילט ברויט, בשם ׳ר׳ איטשע טייכטאל׳.

ר׳ איטשע האט, אין די קריג, געצאהלט אסאך געלט פאר מעהל, און ער האט געצאהלט א בעקער צו באקן ברויט. דאן, האט ער געהאט מענטשן, וואס ער האט זיי געשיקט מיט די ברויט, צו מענטשן וואס האבן נישט געהאט וואס צו עסן. יעדער מענטש האט באקומען אפאר ברויטן, און ער האט דאס אויסגעטיילט פאר די פאר מענטשן צו וועם מען האט אים געשיקט. ר׳ איטשע האט דעמאלס געזאגט: ״די זלאטע איז טאקע גארנישט ווערט, אבער עולם הבא קען מען זיך קויפן מיט דעם״. אזוי האט ער געשפייזט אידן. מיין טאטע ע״ה האט געהאט די זכיה צו זיין איינער פון די שלוחים וואס פלעגן ארומגיין.

צווישן די ערשטע גזירות, איז געווען דאס מוזן אפגעבן אלע פוטערס. וועו עס האט געהאט א פעלץ, וכדומה, האט עס געמוזט איבערגעבן צו די דייטשן.

אויך האבן זיי געמאכט א ׳קורפיו׳ ביינאכט. דאס מיינט, אז קיין שום מענטש טאר זיך נישט געפונען אין די גאס, נאך א געוויסע צייט. אך-און-ווי איז געווען פאר דער וואס איז געווען אין די גאס נאכ׳ן ׳קורפיו׳. אהן קיין שום שאלות, האט ער באקומען ״טויט שטראף״.

״סוכות״, זענען מיר נאך געווען אינדערהיים, אבער איך געדענק נישט וואס עס איז געווען מיט א סוכה. קען זיין, אז מען האט עס געמאכט אין הויף. איך געדענק נישט. יענע צייטן, איז נאך נישט געווען אזוי שטרענג, אפיציעל. יעדע פאר טעג, האט מען געזהן

נייע פלאקאטן אויף די גאסן: מען דארף דאס טוהן, און אידן טארן יענץ נישט טוהן, וכו'.

אן אתרוג און לולב איז נאך געווען צו באקומען. נישט קיין סאך, אבער עס איז געווען. קען זיין, אז עס איז אפילו געווען איינס ביי אונז אין הויז (בילדינג). (שפעטער, ווען איך בין געווען אין ווישניצא, איז אויך געווען אפאר אתרוגים. מען האט עס געברענגט פון איטאליא.)

צוביסלעך, האבן די דייטשן געלאזט עפענען א טייל וויכטיגע געשעפטן, ווי בעקערייען, עסן געשעפטן, א.ד.ג., און זיי האבן ערלויבט אז די אידן זאלן עס ווייטער פירן.

די הייליגע טעג, ראש השנה, יום כיפור, און סוכות, זענען אדורך, אבער די "ימים נוראים" זענען געבליבן מיט אונז. די סיטואציע איז געווען זעהר אנגעצויגן. מען האט געלעבט אין אן אטמאספערע פון ציטער. אבער יעדער האט פרובירט אנצוגיין מיט זייערע געשעפטן, און ווייטער אנגיין אין לעבן, ווי ווייט מעגליך. אבער מען האט זעהר אכטונג געגעבן, און קיינער האט נישט פארגעסן פון דעם, אז מיט א דייטש, פנים אל פנים, זאל מען זיך נישט טרעפן. אך-און-ווי פאר דער וואס איז אריינגעפאלן אין די הענט פון די רשעים ימ"ש. זיי האבן אנגעכאפט דעם איד, און אים געשלאגן מיט אזא רציחה, ביז עס האט ממש געפלאסן בלוט, ה"י. און ווער רעדט נאך, אויב זיי האבן געכאפט א איד מיט בארד און פיאות... זיי האבן אפגעשניטן די בארד מיט א שערל. אויב האבן זיי נישט געהאט קיין שערל, האבן זיי געריסן די בארד און פיאות מיט די הענט, מיט א שרעקליכע רציחה, כאילו עס וואלט ווען געווען פעדערן פון א הינדל, בשעת די אנדערע רשעים זענען דארט געשטאנען און געפלאצט פאר געלעכטער, און געגומען בילדער פון די פארשעמטע אידן רח"ל. אויך האבן זיי געהאט א ספעציעלע הנאה פון נעמען בילדער פון אידן, איינגעהילט אין טלית און תפילין, ליגן אויף דער ערד, אדער רייטן אויף איינעם.

ערגעצוואו נאך סוכות, האבן די דייטשן אויפגעשטעלט און ארגאנאזירט, אין אלע שטעט, אן ארגאניזאציע וואס האט געהייסן די

׳יודנראט׳, און זיי האבן געהאט אונטער זיך אידישע פאליציי. מען האט זיי גערופן ׳ארדנונגס-דינסט׳. זיי זענען געווען אנגעטוהן מיט ברוינע מונדירן, און זיי האבן געהאט גומינע שטעקענעס.

די ארגאניזאציע איז געווען, און ווען אייביג געדענקט ווערן אלס, א בושה פאר׳ן אידישן פאלק, ווייל זייער ארבעט איז געווען אויסצופירן די באפעלן פון די געסטאפא. די בושה איז, אז זיי האבן זיך אליין אנגעטראגן צו זיין א חלק פון די חבורה. דאס איז זעהר שווער צו פארשטיין, ווייל יעדער האט דאך געזוכט, נישט צו העלפן די דייטשן, און זיי האבן מסכים געווען צו העלפן, און נישט נאר דאס, נאר אריינצודרייען זייערע אייגענע בריידער אין די הענט פון בלוט-דארשטיגע רשעים.

עס איז דא כמה סיבות, פאר וואס איינער וואלט געוואלט וואלונטירן צו ארבעטן פאר די יודנראט אדער ארדנונגס-דינסט. די שטערקסטע סיבה איז, זיי האבן געגלייבט אין דעם דייטשן צוזאג, אז זיי וועלן נישט טשעפען דעם וואלונטיר מיט זיין גאנצע משפחה. אנהייב מלחמה, האבן די יודנראט געלעבט, על פי רוב, א פריי לעבן, און זיי האבן געמיינט אז עס וועט אזוי אנגיין ביז סוף קריג. די דייטשן האבן אבער געהאט אנדערע פלענער. זיי האבן געוואלט אויסראטן "יעדן איד". וען עס איז געקומען צו אן אויסזידלונג, איז יעדער געגאנגען, אפילו די וואס האבן זיי געהאלפן דאס אויספירן. די דייטשן האבן אפשר אפילו זיכער געמאכט אז זיי זאלן אומקומען, כדי, אויב וועלן זיי אמאל פארלירן די מלחמה, זאלן די מענטשן נישט קענען עדות זאגן, ווי שלעכט די דייטשן ימ"ש זענען טאקע געווען.

עס זענען דא וואס זאגן, אז די דייטשן וואלטן קיינמאל נישט געקענט פטור ווערן פון אזוי פיל אידן אזוי שנעל, ווען נישט די יודנראט. די יודנראט האט גע׳מסר׳ט וואו עס זענען געווען אידן באהאלטן אין בונקערס. זיי האבן געהאלפן כאפן אידן צו די ארבעט. זיי האבן געזאגט וואו און ווער עס זענען די עשירים, רבנים, דיינים, און כלל טוהערס

מיט עסקנים. אליין, וואלטן די דייטשן נישט געקענט אויסגעפונען פונקטליכע פרטים, און אסאך מענטשן וואלטן זיך געקענט ראטעוון.

די יודנראט זענען אויך ארומגעגאנגען מיט א געלע לאטע, אז מען זאל וואוסן אז זיי זענען אידן, אבער זיי האבן זיך געפילט אנדערש, ווייל זיי זענען געווען אנגעטוהן אביסל ווי די פאליציי. מיט זייער 'גומי' שטעקן, האבן זיי ליידער געשלאגן זייערע אייגענע בלוט-ברידער. זיי זענען געווען ממש גלייך ווי די דייטשן, ה"י, און ביי זיי האט א איד אויך נישט געהאט קיין חשיבות. אפילו די דייטשן זענען געווען שאקירט צו זעהן ווי זיי פירן זיך אויף. רוב פון זיי זענען טאקע געווען פון די נידריגסטע אידן פון כלל ישראל.

מיין חבר, ר' חנה פאלגער ע"ה, האט דערציילט, אז עס איז געווען א איד, שמואל בראדמאן, וואס פאר'ן קריג האט ער 'אויסגעזעהן' ווי א חסיד'ישער יונגערמאן, מיט א שטריימל און 'ווייסע זאקן'. מען האט אים שוין דעמאלטס חושד געווען, אז ער מסר'ט זיינע חברים פאר די שטייער באאמטע. אין די קריג האט מען אויסגעפונען, אז מען האט אים ליידער נישט חושד געווען [בחנם]. ער האט ארויסגעוויזן דעמאלטס זיין קאנפידענץ, און ער האט ליידער איבערגעגעבן אסאך אידן אין די הענט פון די רשעים ימ"ש. וען מען האט אויסגעזידעלט קראקא, אדר תש"ג, האט ער זיך פרובירט צו ראטעוון מיט זיין משפחה. ער האט געמיינט אז מען וועט אים אדורכלאזן מיט 'פראטעקציע', אבער די דייטשן האבן געהאט אנדערע חשבונות. זיי האבן אים געכאפט, און זיי האבן אים אונטערגעצינדן מיט פייער. ר' חנה זאגט, ער האט אליין געזעהן ווי די פייער ברענט אדורך זיין גוף!

איך מוז מודה זיין, אז עס זענען אויך געווען גוטע געטרייע יודנראט. דאס איז געווען ממש א מיעוט, אבער זיי האבן געטוהן דאס מערסטע וואס זיי האבן געקענט. זיי האבן שטילערהייט ארויסגעלאזט שמועות, און איבערגעגעבן וען די דייטשן פלאנען עפעס צו טוהן, און אזוי איז עס ארומגעפאהרן, און אונז, אידן, האבן געטוהן וואס מען קען, זיך אכטונג צו געבן.

גניבה אין טאטע׳ס געשעפט

איין נאכט, אפאר וואכן נאך סוכות, הערט מען קלאפן אויפ׳ן טיר. דער טאטע עפנט די טיר, און דארט שטייט אן S.S. אפיציר, בערך אין די 30 יארן. ער פרעגט מיין טאטע, "דו ביסט דער בעל הבית פון דעם קאווע געשעפט?", "יא". "איך וויל דיר מודיע זיין, אז די טיר פון דיין געשעפט איז אויפגעבראכן. פארשטייט זיך, אז יעצט ביינאכט קענסטו דאס נישט פאררעכטן (ווייל עס איז געווען א קורפיו). דארפסט זיך אבער נישט זארגן. איך וועל אכטונג געבן אויפ׳ן געשעפט ביינאכט". דער טאטע איז אים געווען זעהר דאנקבאר, און ער האט אים שיין באדאנקט.

באלד אינדערפרי, איז דער טאטע געגאנגען צום געשעפט, פאררעכטן דאס וואס איז געווען צובראכן. איך געדענק נישט הערן אויב עס איז געווען א גניבה דעמאלס אין געשעפט, אדער איינער האט דאס סתם אזוי אויפגעבראכן.

א טאג-צוויי נאכ׳ן אריינברעכן, איז דער דייטש געקומען צום טאטן אין געשעפט, און דער טאטע האט אים געגעבן א גלעזל ברוינע קאווע. דאס איז געווען די עכטע קאווע. דאס האט דער דייטש שוין נישט געזעהן א לאנגע צייט, און ער איז געווען אין זיבעטן הימל.

אין דייטשלאנד, איז קאווע געווען א יקר המציאות. עס איז נישט געווען צום געפונען דארט קיין עכטע קאווע, נאר פאלשע קאווע. עס קען זיין, אז זייט 1938, ווען די וועלט האט אנגעהויבן איינזעהן ווער און וואס דייטשלאנד איז, האט מען אויפגעהערט האנדלען מיט זיי, דעריבער האבן זיי נישט געהאט קיין קאווע (קאווע קומט פון בראזיל).

זינט דער מעשה, פלעג ער כסדר קומען באזוכן אין געשעפט. ער פלעג אריינקומען און אראפליגן זיין רעוואלווער אויפ׳ן טיש, ווי איינער זאגט, "זעה, איך קען דיך הרג׳ענען". איינמאל, בין איך געווען אין געשעפט ווען ער איז אריינגעקומען. ווען ער האט אראפגעלייגט זיין רעוואלווער, האב איך דאס באטאפט. חס ושלום נישט אויפגעהויבן, נאר באטאפט. איך האב זיך דעמאלס געפיהלט גוט, אז איך האב געקענט

אנרירן א רעוואלוועד. דאס איז געווען מיין ערשטע און לעצטע מאל וואס איך האב אנגערירט געווער. יעדעס מאל ער פלעג קומען, האט דער טאטע אים געגעבן קאווע, און ער האט זיך געפרייַדט. דאכט זיך מיר, אז ער פלעג אויך אהיימשיקן קיין דייטשלאנד אביסל קאווע, פאר זיינע עלטערן אדער פרוי.

ווען ווינטער איז אנגעקומען, האבן זיי געכאפט מענטשן צו די ארבעט. מען האט זיי געגוצט צו פוצן די שניי פון די ראוד'ס, און אויך האט מען גענוצט צו בויען נייע שאסייען.

איין טאג, אינמיטן ווינטער 1940, זענען אנגעקומען אין קראקא, אפאר דייטשע טראקס, און די דייטשן זענען ארומגעגאנגען צו די עשירים, און צו געשעפטן און אפילו צו סתם הייזער. זיי האבן גענומען גאלט מיט ווערדפולע זאכן און אנגעלאדנט אויף די טראקס. יענע צוויי טעג, איז נישט געווען קיין נברא צו געפונען אין די גאס. די גאסן זענען געווען טויט שטיל. מען האט נאר געזען שטארק-געפאנצערטע סאלדאטן, און מען האט נאר געהערט, פון צייט צו צייט, א שאס פון א ביקס. עס זענען ליידער דעמאלטס אומגעקומען אסאך אידן.

דעמאלטס, האבן די דייטשן געכאפט דער איבערגעבליבענער 'גלאזמאן' ברודער, אויף די 'עסטערע' גאס. מען האט אים געפירט צו 'פלאץ נאבע'. דארט, האט א דייטש אויפגעמאכט א ספר תורה, עס געווארפן אויף דער ערד, ה"י, און אים געהייסן טאנצן אויף די ספר תורה. דאס פינטעלע איד האט זיך אנגעצונדן אין אים, און ער האט נישט געוואלט טאנצן אויפ'ן ספר תורה. האבן די דייטשן ימ"ש אים געשאסן אויפ'ן פלאץ, און אזוי איז ער אומגעקומען אויף קידוש השם, הי"ד. 'יש קונה עולמו בשעה אחת'.

שתדלנות צו פארלייכטערן די צרות

אין דעם ערשטן ווינטער יאר, שנת ת"ש, האבן די קראקאווער רבנים, הג"ר שבתי ראפאפארט, הג"ר שמעלקא קארניצער, און דער עסקן ר' מאיר פרידריך, זיך געוואנדן צום קארדינאל פון קראקא,

׳סאפיהא׳, ער זאל פועל׳ן ביי דעם דייטשער גובערנאטאר פון קראקא, ׳פראנק׳, מען זאל נישט אזוי פיל רודפ׳ן די אידן. אלס ראש המדברים, איז געגאנגען דער בחור אהרן מארקוס, אן אייניקעל פון דעם באקאנטן אהרן מארקוס, דער מחבר פון ספר החסידות. ער איז געווען א געבילדעטער בחור, מיט א שארף צינגל. ער האט געטראגן דעם טיטל ׳מאגיסטער׳ (אדוואקאט).

די דעלעגאציע איז העפטליך אויפגענומען געווארן דורך דעם קארדינאל. ער האט זיי פארשפראכן צו טוהן אלעס מעגליך לטובת די פארפלאגטע אידן. עס האט אבער נישט געדויערט קיין דריי טעג, ביז מ׳האט די רבנים מיט אהרן מארקוס געגומען קיין ׳מאנטילופיך׳. דאס איז געווען א פלאץ, פון וואו כמעט קיינער איז נישט ארויסגעקומען א לעבעדיגער. דארט האט מען זיי געהאלטן אפאר טאג, און דערנאך האט מען זיי געשיקט קיין אוישוויץ, וואו דער פארניכטונגס-לאגער איז שוין פארבריים געווארן. נאך אפאר חדשים, האט מען צוריקגעשיקט פאר די משפחות, קעסטלעך אש, און אויף יעדן קעסטל איז געווען אויפגעשריבן דער נאמען פון דעם נשרף, הי״ד.

אין לויף פונעם יאר ת״ש, איז דער פחד פון דעם דייטשן רוצח שוין געווען איינגעגלידערט אין די הערצער. אידן האבן שוין אנגעהויבן שפירן אויף די אייגענע הויט די טייוולאנישע רציחות. דער אלגעמיינער עולם איז געווען זעהר פעסימיסטיש. אבער כולי האי, וואס איז געווען שפעטער, דאס האט דער גרעסטער פעסימיסט נישט געקענט פאראויסזעהן. די חסידי׳שע אידן זענען געווען מלא בטחון, און האבן מקיים געווען דעם ״צפית לישועה״, אבער דער בעל בתי׳שער עולם איז געווען זעהר פארצווייפלט.

בערך פסח צייט, שנת ת״ש, האבן די דייטשן מודיע געווען, אז אידן קענען מער נישט פארמאגן קיין גרויסע געשעפטן און פאבריקן. למשל, וואו מען האט פארקויפט בראנפן און ציגארעטן, סחורות, אייזן, א.ד.ג., דארף מען עס איבערגעבן צו א גוי. זיי האבן אריינגעשטעלט א קאמיסאר, דאס איז געווען א פאלקס-דייטש, וואס איז פון דעמאלטס

און ווייטער געווען דער בעל הבית פון די געשעפט, און די אמת'ע אידישע אייגנטימער זענען געווארן פראסטע ארבייטער אין זייער אייגן געשעפט, און זיי האבן געדארפט אויספאלגן אלע באפעלן פון די דייטשע גוים, און אים אויסלערנען פונקטליך ווי אזוי דער ביזנעס פירט זיך. ווי פארשטענדליך, האבן די אידן באקומען א קליינע געהאלט, און די דייטשן האבן אוועקגענומען דעם גאנצן ריווח.

די דייטשן וועלכע מען האט אריינגעשטעלט אין די געשעפטן, זענען נישט געווען מיליטער-לייט אדער פאליציאנטן, נאר אלגעמיינע ציווילע דייטשע גוים. טייל פון זיי זענען געווען גאנץ ארנטליך, און אויב דער סוחר האט געטוהן עפעס קעגן זייערע פארשריפטן, האבן זיי אוועקגעקוקט און זיך נישט וואוסנדיג געמאכט דערפון. אבער עס זענען געווען אזעלכע, וועלכע זענען געווען גרויסע רשעים, און נאך א שטיק צייט זיין בעל הבית אין געשעפט, האבן זיי געוואלט אינגאנצן פטור ווערן פון די אידישע אמת'ע בעלי בתים. דעריבער, האבן זיי אויסגעטראכט פארשידענע בייזוויליגע בלבולים, וואס פאר דעם האט מען זיי צוגענומען די ארבעט, און איינגעזעצט אין תפיסה, און א טייל מאל האט מען זיי אפילו אומגעברענגט רח"ל, הי"ד.

מיין טאטע האט דעמאלס נישט געדארפט איבערגעבן זיין געשעפט, און ער האט ווייטער געפירט זיין געשעפט געהעריג.

קראקא דארף ווערן יודן-ריין

עס איז שוין אדורך איבער צען חדשים זינט דעם אויסברוך פון דעם ביטערן קריג, און מיר האבן געהאפט און געווארט פאר א ישועה. אבער איין טאג, אינמיטן זומער (פון ת"ש (June 1940)), האבן מיר זיך דערוועקט אינדערפרי, מיט שאקירנדע פלאקאטן הענגען אויפ'ן וואנט, וואס אויף דעם איז געווען אויפגעשריבן אז קראקא מוז ווערן יודן-ריין. מען האט אונז אויך צו-ווייסן געטוהן, אז עס וועט אויפגעשטעלט ווערן אין קראקא, א 'געטא', דאס הייסט אן אפגעזונדערטער טייל פון שטאט, וואס נאר דארט וועלן די אידן זיך מעגן געפונען. די רשעים האבן פאר דעם צווענק אויסגעקליבן דעם טייל פון קראקא וואס האט

זיך געפונען 'פאדגורזש'. אבער דארט וועט מען נאר אריינלאזן דער וואס וועט באקומען א 'קען קארט' (דאס מיינט אן ערלויבענים צעטיל) פון די דייטשע געסטאפא. און דער וואס האט דאס נישט באקומען, האט געדארפט פארלאזן די שטאט קראקא.

די דייטשן ימ"ש האבן נישט געגעבן מיינע עלטערן א קען-קארט, און מיר האבן געדארפט פארלאזן די שטאט, און אלעס אויפגעבן, די הויז, די ביזנעס, און אלע באקוועמליכקייטן. אבער היות מיין טאטע איז געווען א געשעפט-אייגנטומער, האבן זיי אים געגעבן ערלויבעניש צו בלייבן אביסל לענגער, צו קענען אלעס ליקווידירן.

אין קראקא האבן געוואוינט בערך 70,000 אידן. זיי האבן נאר געגעבן 'קען-קארטן' פאר בערך 10 אדער 12 טויזנט מענטשן. (למעשה זענען דארט אריין נאך עטליכע טויזנט, דורך דעם וואס זיי האבן אונטערגעשמירט די יודנראט.)

מיר האבן זעהר שווער אויפגענומען די בשורה, פאר אפאר טעמים. איינס, ווייל קראקא איז געווען אן עיר ואם בישראל, וואו עס האבן געוואוינט הונדערטע יאהרן, רבנים און גאונים, און אזא שטאט וועט יעצט מוזן ווערן יודן-ריין.

צווייטנס, קראקא איז געווען א שטאט פון בערך 70,000 אידן, און נאר 10 - 12 טויזנט אידן האבן זיך געקענט אריינציהען אין געטא; דאס מיינט, אז בערך 60,000 אידן וועלן מוזן גיין זוכן א נייע פלאץ וואו צו וואוינען, וואס דאס האט אויך געמיינט איבערלאזן די פרנסה און כמעט אלע באקוועמליכקייטן וואס מען האט נאר געהאט.

פאר דער וואס ס'איז אים שוין יא געלונגען צו זיין אין געטא, איז דאס אויך נישט געווען באקוועם, ווייל מען איז געווען אפגעזונדערט פון די וועלט, וואס דאס מיינט, אז מען קען דארט האבן פראבלעמען

מיט הונגער, און מען האט אויך געוואוינט גאנץ צעקוועטשט, וואס דאס האט געקענט ברענגען געפערליכע קרענק.

קיין סאך מענטשן האבן יענעם זומער נישט פארלאזט קראקא, ווייל עס איז נישט געווען קיין באשטימטן טאג ווען מען מוז זיין ארויס, דעריבער האט מען געווארט ווי וויט מעגליך, און געהאפט אויף דאס בעסטע. עס האט געדויערט ביז בערך אדר תש"א - March 1941, ביז דער אידישער חלק פון קראקא - 'קוזמירוש' - איז געווארן יודן-ריין.

מיינע עלטערן האבן זיך אויסגעקליבן, זיך אריבערצוציהען צו די שטאט ווישניצא, וואס דארט איז מיין טאטע געבוירן און אויפגעוויגן געווארן. מיין טאטע האט דארט געהאט א ברודער, זעליג הי"ד. מיין פעטער, זעליג, האט געוואוינט אינמיטן שטאט, אויף די 'באכניא' גאס. דאס איז געווען די הויפט גאס. דאס איז געווען די אדורכגאנג גאס; פון די גאס האט מען געקענט גיין פון קראקא קיין ווישניצא און קיין באכניא און קיין בריגל. דאס איז געווען א road (main street).

מיין פעטער האט אונז ערלעדיגט א וואוינונג (אין יענע צייטן האט א וואוינונג געמיינט א שטוב), אז מיר זאלן זיך קענען אריבערציהען קיין ווישניצא. ער האט דאס געדונגען ביי איינער וואס האט געהייסן 'ר' יענק'ל שטיין'. ער איז געווען א באבוב'ער חסיד. ער איז געווען א שניידער, און ער האט געוואוינט אביסל שיעף קעגן-איבער די גאס פון מיין פעטער. עס איז געווען אויף די זעלבע זייט וואו דער ווישניצא רב האט געוואוינט, ממש אפאר הייזער אפגערוקט. דער ווישניצא רב האט געהייסן ראבין.

פרק ז'

ווישניצא

פאר ראש השנה תש"א, האבן מיינע עלטערן מחליט געווען צו שיקן פנחס אליעזר און מיך קיין ווישניצא. געשלאפן זענען מיר, אין דעם וואוינונג וואס דער פעטער האט אונז ערלעדיגט, און געגעסן האבן מיר ביים פעטער. די וואוינונג וואס אונז האבן געהאט, איז געווען איין גרויסער צימער. וועו מיינע עלטערן און אנדערע געשוויסטער זענען געקומען, האבן מיר דורכגעטיילט א וועגטל, און אונז קינדער זענען געשלאפן אויף איין זייט, און זיי אויפ'ן צווייטן זייט.

דו ביסט א שלעכטער מענטש...

האבנדיג א גרויסער צימער, האבן מיר אריינגענומען צו אונז 2 חברים, בחורים פון קראקא. זיי האבן געהייסן 'גונצוג'. זיי זענען געווען אין דעם זעלבן צרה, און זיי האבן געזוכט א פלאץ וואו איינצושטיין. זיי האבן געשטאמט פון בריגל, אבער די עלטערן האבן זיך געצויגן און געוואוינט אין קראקא. זייערע עלטערן האבן אויך נישט באקומען קיין קען-קארט. צום סוף, זענען זייערע עלטערן נישט געקומען קיין ווישניצא.

די בחורים האבן מיך כסדר געבעהטן, צו גיין צום בעל הבית, בארגן א פאפיר מיט א פעדער, אז זיי זאלן קענען שרייבן און שיקן בריוו. איינמאל האב איך זיי געזאגט, "איך שעם זיך צו גיין אזויפיל מאל בעהטן. איך פיל ווי א שנארער". האט איינער מיך געענטפערט, "דאס איז א סימן, אז דו ביסט א שלעכטער מענטש!", "פארוואס?", "וויל דאס ווייזט, וואס דו טראכטסט וועו מען קומט דיר בעהטן עפעס אסאך מאל. דו טראכטסט צו דיר, 'יענער איז אזא פגע. ווי קען איך פטור ווערן פון אים?!'. א מענטש דארף זיין פונקט פארקערט. מען טאר זיך נישט שעמען. אדרבה, מען דארף גיין בארגן און בעהטן ביי

יענעם, אזוי וועט ער זעהן, אז דו האלטסט אז דאס איז א גוטע זאך, וועט ער פיהלן באקוועם צו קומען דיר בעהטן א טובה!". אויב אזוי, פארוואס זענען זיי נישט אליין געגאנגען בעהטן??? א קשיא אויף א מעשה. (קען זיין, אז זיי האבן אונז געבעהטן, ווייל אונז האבן געדינגען די דירה.) נאך אלע מעשיות, האבן זיי מיך געלערנט א גרויסער לימוד!

דער בעלזער רבי מיט'ן בילגורייער רב קומען קיין ווישניצא

זאת חנוכה תש"א - דאס איז געווען ענדע 1940, איז דער בעלזער רבי, מיט זיין ברודער דער בילגורייער רב, געקומען פון פרימישלאן קיין ווישניצא.

מיין פעטער, זעליג, האט אוועק געגעבן זיין גאנצע דירה פאר'ן בעלזער רבי'ן מיט זיינע צוויי גבאים, און פאר זיך האט ער געדונגען א צווייטע דירה, וואס דארט האט ער אויך אריינגענומען זיינע צוויי עלנדע שוועסטערס מיט זייערע קינדער.

מיין פעטער, זעליג, האט נישט געהאט קיין פלאץ פאר'ן בילגורייער רב. צוליב דעם, האט ער געשיקט דעם בילגורייער רב שלאפן ביי אונז. מיר האבן געהאט די זכיה צו שלאפן צוזאמען מיט'ן בילגורייער רב אין איין שטוב. דעמאלס, האבן די צוויי בחורים זיך אוועקגעצויגן פון אונזער דירה.

צו לאנג, איז דער רב נישט געווען ביי אונז, ווייל פסח צייט זענען מיינע עלטערן געקומען קיין ווישניצא. דעמאלס, איז דער רב געגאנגען וואוינען ביי א צווייטן. דאכט זיך מיר, אז ער איז דעמאלטס איינגעשטאנען ביי שמעון הירש. ער האט געוואוינט די צווייטע הויז פון מיין פעטער.

אנקומענדיג קיין ווישניצא, האט דער טאטע אונז געזאגט, אז ער האט פארקויפט דאס געשעפט פאר ממש א שיבוש. אבער ער האט כאטש געמאכט עפעס געלט אויף דעם. עפעס איז אלעמאל בעסער ווי גארנישט.

סך הכל: די קריג האט אויסגעבראכן סוף תרצ"ט, באלד פאר ר"ה ת"ש. איך בין געפארן קיין ווישניצא פאר ראש השנה תש"א, דאס מיינט

א יאר נאכ׳ן אויסברוך פונעם קריג. דער בעלזער רבי איז געקומען פאר חנוכה, און מיינע עלטערן זענען געקומען פאר פסח, בערך א יאר און א האלב נאכ׳ן אויסברוך פון דעם קריג.

בעלזער רבי אין ווישניצא

דער בעלזער רבי איז איבערהויפט נישט ארויסגעגאנגען פון שטוב. ער האט געפירט די תפילות און די טישן, אלעס אין מיין פעטער׳ס הויז. דער רבי האט בכלל נישט געזוכט קיין פרסום. ער האט מורא געהאט, אז עס וועט ווערן א מצב, וועלן די דייטשן קומען אויף זיינע שפורן. דער רבי האט אלעמאל געהאט זיינע צוויי באקאנטע גבאים מיט זיך, אבער די חסידים האט מען נישט אלעמאל אריינגעלאזט.

אין ווישניצא האבן געוואוינט גאר אסאך בעלזער חסידים. און בפרט ווען דער בעלזער רבי איז געקומען קיין ווישניצא, האט יעדער זיך צוגעטשעפעט צו דעם צדיק.

דער בעלזער רבי איז געווען אויסגעמאגערט, און ווען דער רבי האט געגעסן, האט מען געקענט זען ווי די עסן גייט אראפ זיין האלז. אזוי דין איז ער געווען, ממש הויט און ביין. ווען ער האט געטרינקען, האט ער געהאט דריי גלעזלעך; איין גלעזל האט געהאט וואסער, די צווייטע האט געהאט מילך, און די דריטע איז געווען ליידיג. ער האט געמישט און געדרייט, אהין און אהער. צו דאס וואסער האט געהאט א טעם, ווייס איך נישט. ווי איך פארשטיי, האט נישט די וואסער און נישט די מילך געהאט א טעם, און דאס איז געווען זיין טרינקען. זיין עסן האט מען געמוזט באקן אויפ׳ן אויוון, ווייל ער האט נישט געקענט פארטראגן קיין אויל אדער שמאלץ. עס איז געווען א בעקעריי אקעגן-איבער מיין פעטער זעליג׳ס הויז, (די רעביצין איז נישט געווען אין ווישניצא,) און מיין מומע פלעג דארט גיין יעדן טאג באקן אויף זיין אויוון. מער וויפיל ער האט געגעסן איז איבערגעבליבן! עס איז נישט צום פארשטיין פון וואס דער מענטש האט געלעבט.

וויעליפאלער רבי אין ווישניצא

דער וויעליפאלער רבי איז אויך געקומען פון פרימישלאן קיין ווישניצא. דאכט זיך מיר, אז ער איז געקומען פריער ווי דער בעלזער רבי.

דער רבי איז אנגעקומען קיין ווישניצא, אהן קיין משפחה, נאר מיט איין גבאי. פון זיינע זון, האבן שוין ליידער קיין איינס נישט געלעבט, הי"ד. די רעביצין, געדענק איך נישט אויב זי האט נאך געלעבט דעמאלטס אדער נישט.

דער רבי איז איינגעשטאנען ביים עק פון שטאט, אויפ'ן וועג צום גרעסטן קרימינאל פון פולין. איך געדענק נישט ווער דער בעל אכסניא איז געווען.

אויפ'ן וועג פון פרימישלאן קיין ווישניצא, האט זיך דער וואגן (קאר) פונעם בעלזער רבי'ן איבערגעדרייט, און דער רבי האט זיך צוקלאפט אלע ביינער. אנקומענדיג קיין ווישניצא, האט מען באלד גערופן א אידישער דאקטער, אז ער זאל אונטערזוכן דעם רבי'ן, און דער דאקטער האט שטארק אנגעזאגט דעם רבי'ן, אז ער זאל זיך נישט רוקן פון ארט, נאר ליגן אין בעט און גארנישט טוהן.

עס פלעגן קומען מענטשן צום רבי'ן, אבער דער רבי האט געטוהן וואס דער דאקטער האט געהייסן, און ער האט זיך נישט אויפגעשטעלט אדער געגעבן א האנט פאר קיינעם. אבער וען דער וויעליפאלער רבי איז אריינגעקומען באזוכן דעם בעלזער רבי'ן, האט זיך דער בעלזער רבי באלד אויפגעזעצט אין בעט לכבודו פונעם רבי'ן. דער גבאי האט זיך באלד צוגעבויגן צום רבי'ן, זאגן אז דער דאקטער האט שטארק אנגעזאגט, זיך נישט צו ריקן. דער רבי האט אים אוועקגעמאכט, און זיך ווייטער אויפגעזעצט. וען דער וויעליפאלער רבי איז ארויס פון שטוב, האט דער בעלזער רבי געזאגט פארן גבאי, "פאר אים דארף מען דרך ארץ האבן"!

איך האב זיך געדרייט אסאך ביים וויעליפאלער רבי'ן. דער וויעליפאלער רבי האט אויך געהאט א מנין ביי זיך אינדערהיים, און

עס איז מיר אסאך אויסגעקומען צו פארברענגען דארט. איך האב זיך אויך געדרייט ביים בעלזער רבי׳ן, אבער נישט אזויפיהל ווי ביים וויעליפאלער. עס האט זיך געקענט מאכן אז איך זאל קענען מיטהאלטן ביי ביידע רבי׳ס דער זעלבער טיש. עס איז בכלל נישט געווען קיין סתירה, ווייל ווען ביי אונז (אין וויעליפאלע) איז שוין געווען אינמיטן טאג, איז ביים בעלזער רבי׳ן נאך געווען נאכט, אדער שוין געווען די נעקסטע נאכט. ממילא, האב איך אסאך מאהל געקענט אריינכאפן ביידע.

דער וויעליפאלער רבי פלעגט זיך זעהר מכניע זיין פאר׳ן בעלזער רבי׳ן, כאטש אפילו ער איז געווען יונגער פון אים. דער וויעליפאלער רבי איז איינגעשטאנען גענוג ווייט פון דעם בעלזער רבי׳ן, און איך געדענק ווי ער איז אמאל געקומען שבת אינדערפרי דאווענען ביים בעלזער רבי׳ן. ער איז אויך אמאל געקומען פרייטאג צונאכטס, צום בעלזער רבי׳נס טיש. איין מאל, געדענק איך זיכער, ממש ווי היינט. עס קען זיין אז ער איז געווען ביים טיש מער ווי איין מאל.

(איך האב אמאל געהערט שמועסן, אז דער וויעליפאלער רבי האט געגעבן א קוויטל פאר׳ן בעלזער רבי׳ן! איך קען גלייבן אזא זאך, אבער איך ווייס נישט זיכער, און א זאך וואס איך ווייס נישט זיכער, קען איך נישט זאגן. עס קען גאר זיין, אז דער בעלזער רבי האט אים אויך געגעבן א קוויטל!)

אין ווישניצא, האט זיך אמאל געמאכט, אז דער וויעליפאלער רבי׳ס גבאי האט געדארפט אהיימפארן קיין בריגל, און פאר דאס שטיקל צייט בין איך געווארן דעם וויעליפאלער רבי׳ס גבאי! איך געדענק נישט, אויב דאס האט אנגעהאלטן פאר איין וואך, אפשר גאר צוויי וואכן. דער רבי איז שוין געווען אן עלטערער איד, א זקן בן שמונים, און עס איז אים געווען שווער צו גיין. ממילא, האב איך געדארפט דארט זיין טאג און נאכט, אים משמש צו זיין, מיט וואס עס זאל נאר זיין. איך בין געשלאפן מיט אים אין איין שטוב. ווען איך בין אויפגעשטאנען

אינמיטן די נאכט, איז ער נאך אויף געווען. וואס ער האט געטוהן, ווייס איך נישט. קיין סאך ספרים האט ער נישט געהאט מיטגעברענגט.

די צייט וואס איך בין דארט געווען, האט דער רבי מיך כסדר געזאגט מוסר. איך בין דעמאלטס געווען א בחור פון 18 יאר. די צוויי וואכן, האב איך זיך געפיהלט אינגאנצן אנדערש. מיין לעבן האט זיך געטוישט. איך האב געפיהלט ווי איך בין געווען בחצרות הקודש.

דער וויעליפאלער רבי האט געהאט א ברודער אין ווישניצא, וואס האט זיך גערופן לאפינאווער רב. כאטש מיין פעטער איז געווען א בעלזער חסיד, פלעג ער דאוונען אין די 'לאפינאווער' שטיבל. וועז מיר זענען געקומען קיין ווישניצא, פלעגן מיר אויך דאוונען דארט.

דאכט זיך מיר, אז מיין פעטער האט געהאט חזקה צו דאוונען ראש השנה און יום כיפור, פסוקי דזמרה, אין די לאפינאווער שטיבל. (על כל פנים, וועז איך בין דארט געווען, ר"ה תש"א, האט ער זיכער געדאוונט.) ער האט געדאוונט זעהר ווארים. וועז ער האט געזאגט די הודו'ס, איז עס ווי א פייער געווען. ער האט געפלאקערט די ערשטע דריי הודו'ס הויך, הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו, וכו'. ער איז בכלל געווען א פייערדיגער איד.

נאך דעם וואס דער בעלזער רבי איז געקומען קיין ווישניצא, האט מיין פעטער נאך אלץ געדאוונט א גאנצע וואך אינעם לאפינאווער שטיבל, ווייל ער האט געדארפט גיין ארבעטן, אבער שבת מיין איך אז ער האט יא געדאוונט ביים רבי'ן.

אפאר טעג פאר ראש השנה תש"ב, איז מיין פעטער 'אלי' שטערן (פאלא שאלקונד'ס טאטע), זעהר קראנק געווארן. ער האט באקומען א לונגען-ענצינדונג. דעמאלטס, האט מען נישט געהאט קיין וועג צו היילן די קראנקייט. עס איז נישט געווען קיין אנטיביאטיק אזוי ווי היינט. און צו די אלע צרות, האט ער נאך געהאט שוואכע לונגען, ווייל וועז ער איז געווען יונג, האט ער געדינט אלץ א סאלדאט אין די פוילישע ארמיי, און ער האט דארט געכאפט עפעס א קרענק, און דאס

האט אים שוואך געמאכט די לונגען. ראש השנה, האט מען געבלאזן שופר ביי זיין בעט, און זונטאג, ז׳ תשרי, האט ער אויסגעהויכט זיין נשמה, אין בלויזן עלטער פון 49.

ווען מיין פעטער איז אוועק, האט מיין מומע נישט געווואוסט פון גארנישט. זי איז געלעגן אין א דערנעבנדיגע בעט, חרוב קראנק, אין א coma, אין אן ערגערע מצב ווי איר מאן. אביסל שפעטער, איז זי געזונט געווארן און ארויסגעקראכן פון די קרענק, ממש חוץ לדרך הטבע. זי איז צוריק געווארן געזונט און פריש, כאילו לא היה. "גיי פארשטיי דעם באשעפער׳ס וועג!", ער איז נישט געווען אזוי קראנק, און ער איז אוועק, און זי, וואס איז געווען חרוב קראנק, איז אויפגעשטאנען געזונט און פריש.

בשעת דאס האט זיך אפגעשפילט, האט מען צוטיילט די קינדער. מיינע עלטערן האבן געוואוינט אין ווישניצא, מיט נאך א פעטער, ׳אפרים גאלדשטאף׳. מיינע עלטערן האבן אריינגענומען די צוויי יונגערע מיידלעך, פייגל און לאה. פאלא איז איינגעשטאנען ביי מיין פעטער גאלדשטאף, און שאול איז געבליבן מיט זיין מאמע. למעשה, זענען פאלא און אפרים גאלדשטאף אויך קראנק געווארן מיט דאס וואס די מומע האט געהאט, אבער זיי זענען אויך בס"ד ארויסגעקראכן פון דעם.

שישים גיבורים

איין טאג, זייענדיג אין ווישניצא, האב איך געטראפן מיין חבר, משה יהושע צאנגער. שמועסנדיג מיט אים, האט ער מיר דערציילט, אז זיין שוואגער, ר׳ ברוכ׳ל קאנענגיסער, לערנט מיט א קבוצה בחורים אין די לאפינאוועך שטיבל, און ער האט מיך געזאגט, "אפשר וואלט געווען כדאי, זאלסט אויך דארט קומען לערנען". איך האב זיך אויסטערליש געפריידט צו הערן, אז עס איז דא א חבורה בחורים אין ווישניצא וואס לערנען מיט א מגיד שיעור. פון יענעם טאג אהן, האב איך זיך

אנגעשלאסן אין די חבורה, און איך בין יעדן טאג געגאנגען דארט אהין לערנען, ביי ר' ברוכ'ל קאנענגיסער.

ר' ברוכ'ל איז אויך געקומען פון קראקא קיין ווישניצא. ער איז געווען פון די שענסטע יונגעלייט אין באבוב. ער איז געווען ראש ישיבה אין די בארימטע באבוב'ער ישיבה "עץ חיים", אין קראקא. ער איז געווען א זעלטענער ירא שמים און בעל מידות טובות, א איד א צדיק, אן איש תמים, אן ערליכער איד, א יונגערמאן א תלמיד חכם, און אן אויסגעארבעטער חסיד, ווי מען זאגט - אן אויסגעארבעטער מענטש. עס איז נישט מעגליך מסביר צו זיין, זיין כאראקטער, פאר איינער וואס האט אים נישט געקענט פערזענליך, און מען קען דאס אוודאי נישט שרייבן אויף פאפיר. אנצו-וויזן היינט אויף אזא מענטש, וואלט איך געטייטלט אויף מיין רבי, הרה"ג ר' משה זאבערמאן שליט"א! זיי זענען נישט אייניג, אבער זיי זענען זעהר עהנדליך. (זייענדיג א קיילעכיגער יתום, איז ר' ברוכ'ל אויפגעצויגן געווארן ביים קדושת ציון אינדערהיים. דער קדושת ציון האט אים זעהר ליב געהאט.)

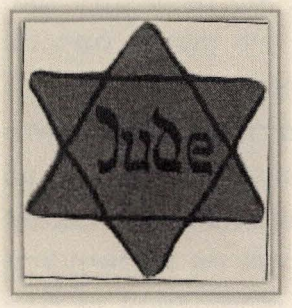
ידידי היקר ר' משה יהושע צאנגער ע"ה האט מיר דערציילט, אז זיין שוואגער, ר' ברוכ'ל, האט נישט געוואלט פארלערנען, ווייל ער האט געהאט א שטוב מיט 8 קינדער צו שפייזן. אבער זיין ווייב איז געווען א גרויסע צדיקת, גאר א חשוב'ע פרוי, און זי האט זיך אונטערגענומען צו שפייזן די משפחה. זי האט זיך אויך אויסגענומען פון פריער, אז בשום אופן וועט זי נישט נעמען קיין שכר לימוד פון קיינעם. דער וויעליפאלער רבי זצ"ל האט זיך אמאל אויסגעדרוקט אויף איר (לגבי א צווייטן ענין), "אויך אינ'ם רבי'ן ר' אלימלך'ס צייטן וואלט זי געווען געערכנט פאר א צדיקת". און נאר צוליב איר, האבן מיר געקענט לערנען און פארברענגען גוטע שעות. און אזוי האט ער אנגעפירט א ישיבה פון איבער 60 בחורים, וואס האבן געלערנט ביי אים. איך דאנק דעם רבונו של עולם, אז איך האב געהאט די זכיה צו זיין איינער פון די בחורים!

איך געדענק נאך היינט די גוטע צייטן, די גוטע שעה'ן וואס מיר האבן פארברענגט. אוי, ווי עס בענקט זיך מיר. א גאנצע וואך, פלעגן

מיר לערנען מיט ר' ברוכ'ל צוזאמען. פרייטאג צונאכטס, פלעגן מיר זיך צוזאמען קומען ביי אים אין שטוב, נאך די סעודה, און ער האט דערציילט סיפורי צדיקים און געזאגט תורות, און מען האט געזינגען און געטאנצט 'תנו שבח ושירה', און די בחורים האבן געהאט אן עונג רוחני. אזוי איז די ישיבה אנגעגאנגען קרוב צו צוויי יאר.

איך האב נישט געהאט די זכיה צו לערנען דארט ביז צום סוף, ווייל איך בין געשיקט געווארן ארבעטן אין יו-לאג, פלאשוב.

די ישיבה האט געהאט א ברייטן אפקלאנג, ביז מען האט דאן א נאמען געגעבן די שטאט ווישניצא, "ירושלים דגאליציע". ווישניצא איז דאך דאס ארט, וואו עס איז, בערך אין יאר תר"מ, געשאפן געווארן די ערשטע ישיבה אין גאליציע, דורך הרה"ק מרן מהר"ש מבאבוב זצוק"ל, וועלכע איז דאן דארט געווען דער רב, און געשאפן די בארימטע ווישניצא ישיבה, פון וועלכע עס זענען ארויסגעקומען די רבנים און דיינים פון פיל שטעט אין מערב גאליציע. יעצט, האט די שטאט ווישניצא אויך זוכה געווען, צו האבן די לעצטע אפענע ישיבה אין גאליציע.

חוץ פון מיינע אלטע חברים פון קראקא, וועלכע זענען געווען מיט מיר יעצט אין ווישניצא, און אויך געלערנט מיט מיר ביי ר' ברוכ'ל, למשל ר' חנה פאלגער ע"ה פון קראקא, וואס איך האב אים זעהר גוט געקענט, האב איך דארט אויך געמאכט אסאך נייע חברים. מיט טייל פון זיי, בין איך געווען צוזאמען ביז אינמיטן - אדער ביז צום סוף - קריג, און מיר האבן זיך כסדר מחזק געווען איינער דעם אנדערן.

דאס לעבן אין ווישניצא, איז אנגעגאנגען ווי נארמאל. עס איז נישט געווען קיין שום צייכן פון מלחמה, חוץ פון דעם וואס מען האט געטראגן די געלע לאטע מיט א מגן דוד אויף די האנט. קיין דייטשן האבן מיר נישט געזעהן פאר די אויגן. מען פלעגט גיין דאוונען,

לערנען, און ארבעטן, און זיך ארומדרייען מיט בארד און פיאות און שטריימל, כאילו ווי די דייטשן ימ"ש האבן ווי פארגעסן פון אונז. אזוי איז דאס לעבן אנגעגאנגען, מער-ווייניגער, פאר קרוב צו צוויי יאר, ביז אלול תש"ב. מיר האבן אליין נישט געקענט פארשטיין, ווי אזוי אונז קענען לעבן אזוי רוהיג, בשעת אין אלע שטעט ארום גיסט זיך אידיש בלוט ווי וואסער, בתי מדרשים און ספרי קודש גייען ארויף אין פלאמען, הי"ד.

עס איז מן הסתם שווער צו פארשטיין, ווי אזוי מיר האבן געקענט לעבן אין אזעלכע אומשטענדן, לגבי אונזער מצב הפרנסה. דער אמת איז, אז איך ווייס טאקע נישט, פון וואו מיינע עלטערן האבן געהאט פרנסה, ווי אזוי מען האט געהאט צו עסן, און ווי אזוי מען האט בכלל געלעבט. כאטש מיינע עלטערן זענען געווען בעל-בתיש - איך זאג נישט אז זיי זענען געווען גבירים, אבער בעל-בתיש זיכער; קיין מותרות האט מען קיינמאל נישט געהאט - און עס קען גאר זיין אז זיי האבן געהאט אוועקגעלייגט געלט פון פארן קריג.

וועז איך בין געווען אין ווישניצא, איז שוין געווען די גזירה וועגן נישט טראגן קיין בארד און פיאות, אבער אין ווישניצא אליין איז נישט געווען קיין דייטשן, ממילא האט מען זיך ארומגעדרייט פריי, מיט בארד אין פיאות. (דאכט זיך מיר, אז מיין טאטע האט נישט נאכאמאל געלאזט וואקסן די בארד.) די פאליציי אין ווישניצא, איז סך הכל באשטאנען פון צווי פולישע מענטשן. זיי זענען געווען די פאליציי פון גאנצן שטאט. די ווישניצא מענטשן, זענען געווען גוט באקאנטע מיט זיי, ווייל ווישניצא איז נישט געווען אזוי גרויס. קען זיין, אז דעריבער האבן זיי אוועקגעקוקט, און נישט געמאכט קיין פראבלעמען פאר'ן גיין א בארד, אדער קען זיין, אז עס איז בכלל נישט געווען זייערע געשעפטן אויב איינער גייט א בארד.

איינמאל בין איך געגאנגען אין די גאס, פון מיין הויז צום בית המדרש, אדער פון בית המדרש אהיים, און איך האב געזעהן פונדערווייטנס א פולישער פאליס-מאן, און ער האט מיך געהייסן שטיין בלייבן. איך האב געהאט מיינע פיאות, און איך האב מורא

געהאט פאר מיינע פיאות, ווייל פארוואס דען הייסט ער מיך שטיין בלייבן, דעריבער האב איך געהויבן פיס און אנטלאפן. פארשטייט זיך, אז ער איז מיך נאכגעלאפן. נישט וואוסנדיג וואס צו טוהן, בין איך אריין געלאפן צו ר׳ יענק׳ל צעהנווירטה. ער איז געווען באקאנט אין ווישניצא מיט׳ן נאמען ׳פעטער יענק׳ל׳, אזוי האט יעדער אים גערופן. איך האב זיך באהאלטן ביי אים אונטער׳ן בעט. דער פאליס-מאן איז מיך נאכגעלאפן, און ער האט געזעהן צו וועם איך גיי אריין. ער איז מיך נאכגעקומען, און געטראפן ליגן אונטער דעם בעט. ער האט מיך ארויסגעשלעפט פון דארט, און גענומען צו די פאליציי סטאנציע. דארט, האט ער מיך געגעבן מכות רצח, נישט פאר די פיאות, נאר פאר׳ן אנטלויפן.

איך געדענק, אז מען האט מיך ארויסגענומען פון דארט מיט פראטעקציע. עס איז געווען א איד, א שניידער, אין ווישניצא, וואס האט געהייסן ׳קיכלער׳. זיין ערשטער נאמען געדענק איך נישט. ער האט געהאנדלט מיט סחורה און סוטס. ער איז געווען זייער גוט מיט די פאליס. זיי פלעגן קומען צו אים, און ער האט זיי געגעבן עפעס צו עסן, און געשמועסט מיט זיי. ער האט געהאט פראטעקציע ביי די פאליציי, און ער פלעג זיי אונטערקויפן, אז זיי זאלן ארויסלאזן מענטשן.

וען די פאליציי האט מיך געכאפט, זענען מיינע עלטערן שוין געווען אין ווישניצא, און מיינע עלטערן האבן געזוכט איינער וואס איז באקאנט מיט די פאליציי. מען האט געהערט אז דער שניידער איז גוט מיט זיי, האבן זיי אים געבעטן, אז ער זאל זיי העלפן. ער איז אנגעקומען, און אונטערגעקויפט די פאליציי, אז זיי זאלן מיך ארויסלאזן, און זיי האבן מיך טאקע ארויסגעלאזט.

דאס איז געווען א פוילישער פאליס, נישט קיין דייטשער פאליס. דער רשע ימ״ש האט מיך געשלאגן מיט אזא רשעות, ערגער ווי א דייטש. איך האב געכאפט אזעלכע שלעק, אז וען איך בין ארויס פון דארט, האב איך געפיהלט אלע מיינע רמ״ח אברים און שס״ה גידים!

פאר עטליכע טעג און וואכן שפעטער, האב איך נאך אלץ נישט געקענט זיצן, צוליב די געשווילעכצער פון די שלעק וואס איך האב געכאפט פון אים.

יו-לאג - פלאשוב

באלד נאך פסח תש"ב, האט דער יודנראט אין ווישניצא באקומען א באפעל פון די דייטשע אויבערהערן, אז זיי מוזן צושטעלן א גרופע פון הונדערט יוגנטליכע ארבייטער. דאס איז געווען מוצאי שבת קודש פרשת שמיני, כ"ה ניסן, למספרם - אפריל 11, 1942.

מען האט דעמאלס געזאגט דעם עולם, אז מען גייט אונז נעמען צו אן ארבעטס-לאגער. משום איזה סיבה, האט מיין טאטע מיך געוואלט שיקן ארבעטן. איך טראכט, אז מיין טאטע האט מיך געוואלט שיקן ארבעטן, ווייל אזוי ווייסט ער אז איך בין מסודר אויף איין פלאץ, און איך דארף נישט שווערצן קיין גרעניצן און אנטלויפן וכו'. מען האט כסדר געהערט וואס עס קומט פאר אויפ'ן וועלט; דא איז געווען אן אויסזידלונג, אין א צווייטע פלאץ האט מען געמאכט א געטא, וכו'. איך געדענק מיין טאטע אפילו אונטערקויפן, מיט אביסל בעט-געוואנד, דעם דייטש וואס האט געפיהרט דעם טראק, אז ער זאל מיך מיטנעמען מיט'ן טראק קיין יו-לאג.

אויב געדענק איך גוט, האט מען לכתחלה אלעמאל געבעהטן דעם עולם אז מען זאל שיקן קינדער; למשל, די יודנראט האט געזאגט פאר איינעם, "געב איינער פון דיינע קינדער". אויב אבער האט מען נאר צוגעשטעלט 80, וואס טוט מען? זיי מוזן האבן 100... דעריבער זענען זיי געגאנגען כאפן נאך 20, אפילו עס איז אויסגעקומען איינער וואס האט שוין געגעבן איין קינד. דער וואס מען האט געכאפט, איז אריין אין טראנספארט. דאס הייסט, אז לכתחלה האבן זיי נישט געכאפט, נאר שפעטער, אויב עס האט אויסגעפעהלט.

יענע מוצאי שבת, איז אויך פארגעקומען א כאפונג. איך געדענק, ווי די דייטשן ימ"ש, מיט דער הילף פון די פוילישע פאליציי און די אידישע ארדנונגס-דינסט, האבן זיך א לאז געטוהן איבער דעם אידישן

געגנט, און געכאפט יונגע מענטשן פון די גאס, און פון הייזער, און געשלעפט ארבעט-פעהיגע מענטשן צו די שטעטישע שוהל. די גרופע איז באשטאנען פון אלע מיני מענטשן, נישט נאר חסיד׳ישע בחורים. עס זענען אפילו געווען דארט פרייע יונגען.

אין שטאט איז געווען א בהלה, ווייל פאר די ווישניצא איידן איז דאס געווען דאס ערשטע מאל זיי באגעגענען זיך מיט די נאצישע רוצחים. אונז האבן דאס שוין געזען אין קראקא, און אויפ׳ן וועג קיין ווישניצא. אבער פאר זיי, איז דאס געווען דאס ערשטע מאל. עס איז געווען קולות פון די פרויען. זיי האבן זיך זעהר געזארגט, וואו פירט מען זייערע קינדער און וואס וועט זיין מיט זיי דארט. זיי זענען געשטאנען אינדרויסן פון שוהל, און געווארט ביז מען האט אונז אוועקגעפירט.

שפעט ביינאכט, מוצאי שבת, האט מען אונז ארויסגעפירט פון שוהל, ארויפגעשטופט אויף טראקס, און אוועקגעפירט צום לאגער - פלאשוב. מען האט דאס געפונען ׳יו-לאג׳ (יודן-לאגער). מען האט אונז געברענגט דארט, אז מיר זאלן העלפן אויפבויען דעם לאגער. דער מייסטער פון יו-לאג האט געהייסן מיללער. ער איז געווען א דייטשע SS מאן, און ער איז נישט געווען שטרענג צו אונז, ב״ה.

יו-לאג איז געווען אויפ׳ן בארג, ביים עק פון פאדגורזש-קראקא, ביי יעראזאלימסקא גאס, אויפ׳ן באדן פונעם נייעם בית החיים. די דייטשן ימ״ש האבן געצווינגען די אידן אוועקצופירן פון דארט אלע מצבות, און אויפרוימען דעם פלאץ, אז מען זאל קענען אויפשטעלן דארט בראקן. ווען דאס איז געווען גרייט, בערך פסח תש״ג, האט מען דארט אריינגעשיקט די אידן פון דעם קראקאווער געטא (פאדגורזש). פלאשוב איז פאר זיי געווען אן אמת׳ער גיהנם אויף דער וועלט, ווייל ווען זיי זענען אנגעקומען דארט, איז דער לאגער אנגעפירט געווארן דורך א רוצח ׳עריץ אמאן געטה׳ ימ״ש. מיר זענען ליידער געווען

פון די וועלכע האבן אנגעגרייט און אויפגעבויעט דעם גיהנם, פאר אונזערע ברידער.

חוץ פון אוועקנעמען מצבות, איז אונזער ארבעט אויך געווען, צו שלעפן גרויסע ברעטער, און זיי אויפשטעלן און בויען בארקן. עס איז געווען פאר אונז א באזונדערע שווערע ארבעט, ווייל עס האט געוואויגן גאר אסאך, און מיר זענען נישט געווען צוגעוואוינט צו שלעפן. אויך, ווייל מיר זענען נישט געווען קיין בוי-מייסטערס. יעדע בארקן וואס מיר האבן אויפגעשטעלט, האט געקענט אריינגיין דארט, 500 אדער 1000 מענטשן.

עס איז דארט אויך געווען נאך אן עבודה קשה, וואס דאס איז געווען, צו שלעפן גלייזן (שינעס), און דאס צאמשטעלן, אז באנען זאלן קענען דארט פאהרן. דאס איז געווען אן עבודת הפרך, און מיר האבן עס געמוזט טוהן. דער וואס האט זיך נישט צוגעשטעלט און געארבעט גענוג שנעל, אזוי ווי די דייטשן האבן פארלאנגט, האט געכאפט מכות רצח, אז אפילו ער האט שוין געוואלט ארבעטן האט ער נישט געקענט, אבער ער האט געמוזט סייווי ארבעטן.

קיין יו-לאג, האט מען נאך מיטגענומען פריוואטע חפצים, למשל, תפילין, געלט, א קישן, וועש וכו'. עס האט זיך געקענט מאכן אמאל, אז מען זאל זיך צאמנעמען זאגן הויכע שמונה עשרה מיט א קדושה, אדער

א ברכו, צו וואס עס זאל נאר זיין. ווי שווער מיר האבן געארבעט, איז עס נאך געווען רוהיג, ווי מען זאגט, ויעבדו את בני ישראל בפרך, אבער שיינערהייט האבן זיי אונז צוגעוואוינט.

עס האט זיך געמאכט איינמאל, אז דער מייסטער, 'הער מיללער', האט געגעבן ערלויבעניש פאר מענטשן פון יו-לאג, אהיימצופאהרן קיין ווישניצא. דאס רשות וואס ער האט געגעבן, איז אויסגעקומען צו זיין אויף שבת, און מען האט גע'פסק'נט, אז מען מעג פאהרן אפילו אין שבת.

דאס איז געווען אן אפיציעלע זאך, און אסאך מענטשן פון ווישניצא האבן באקומען רשות אהיימצופאהרן. ער האט אונז געגעבן אן אפיציעלע ערלויבעניש, מיט א פאס, ווייל אהן א פאס האט א איד נישט געטארט פאהרן אויפ'ן באן. דאכט זיך מיר, אז דער פאס איז נאר געווען גוט פאר איין אדער צוויי טאג, און מען איז צוריקגעפאהרן.

עטס וועט זיכער פרעגן, ווי אזוי עס איז מעגליך אזא זאך? מען האט אונז ארויסגעלאזט פון לייבן-גרוב, און מיר האבן נישט גע'חלומ'ט פון נישט צוריקגיין? מיר וואלטן רוהיגערהייט געקענט בלייבן אינדערהיים, און אפילו די דייטשן וואלטן געוואלט, וואלטן זיי אונז נישט געקענט זוכן אדער טרעפן.

איך וועל ענק אלעס מסביר זיין. מען האט אונז אזוי גוט אריינגענארט. קודם דארפט עטס פארשטיין, 'יו-לאג איז נישט געווען קיין אוישוויץ', און מיר האבן נאך נישט געהערט בכלל פון קיין אוישוויץ. פון אנפאנג, איז אלעס געווען אביסל שטרענג, אבער אויף א רוהיגע פארנעם. מיר האבן געארבעט, און קיינער האט אונז נישט געשטערט (חוץ אויב מיר האבן נישט געארבעט געהעריג). ממילא, ווען מיר האבן באקומען רשות אהיימצוגיין, פארוואס זאלן מיר נישט צוריקגיין. אזוי האט מען אונז אריינגענארט, צוביסלעך.

פרק ח׳

באכניא געטא

אויסזידלונג פון ווישניצא

אנפאנג חודש אלול תש״ב, האבן זיך געהערט קלאנגען, אז ווישניצא וועט מוזן ווערן יודן-ריין, און די אלע איינוואוינער וועלן מוזן גיין קיין באכניא. דער אמת איז, אז אן אנדערט-האלבן יאהר פריער, פסח צייט תש״א, בשעת׳ן אויפשטעלן דעם באכניא געטא, איז ארויס א באפעהל, אז אלע דערפלעך ארום באכניא מוזן ווערן יודן-ריין, און אלע איינוואוינער מוזן זיך אריבערציען קיין באכניא געטא. משום איזה סיבה, איז ווישניצא נישט אונטערגעפאלן דעם גזעזע. אבער יעצט, אנדערט-האלבן יאהר שפעטער, האט מען זיך ענומען צו ווישניצא, אז אויך זיי דארפן גיין קיין באכניא געטא.

די נייעס האט נישט אנגעזאגט קיין גוטס. ווייל געוואוסט האט מען, אז דאס איז נישט סתם אן איבערזידלונג צום געטא, נאר עס קען גאר זיין אן אויסזידלונג. ביי דער צייט, האט מען שוין געהאט געהערט וואס עס טוט זיך אלץ אפ אין גאליציא-פולין.

גלייך פאר די איבערזידלונג פון ווישניצא קיין באכניא, האב איך באקומען ערלויבעניש אהיימצופאהרן. איך געדענק בכלל נישט האבן עפעס ביי מיר, אז איך זאל קענען אונטערקויפן דעם מייסטער, אז ער זאל מיך געבן רשות אהיימצופאהרן. עס קען גאר זיין, אז ער האט מיך דאס געגעבן בחינם (דער לאגער איז נאך נישט געווען הונדערט פראצענט מסודר. מען האט געקענט ערלעדיגן צו גיין אהן קומען). ס׳איז נישט קיין נפקא מינה פונקטליך וואס איז געווען; דער עיקר איז, איך האב באקומען א

צעטל מיט א זיגל פון א דייטש, אז איך קען פאהרן מיט צוויי מענטשן אויפ'ן באן!

ווען איך בין אהיימגעקומען, איז די גזירה געשטעלט געווארן אין פולן קראפט, און מיר האבן זיך געדארפט ארויסזעהן פון ווישניצא גאר שנעל, ווייל זיי האבן נישט געגעבן מער ווי א פאר טאג צו פאקן פעק און פאהרן. מיר האבן באשלאסן, אז בריגל וועט זיין א גוטע צייטווייליגע רעטונגס-ארט.

איך האב, מיט מיין פאס, גענומען מיינע עלטערן קיין בריגל, מיט א וועגעלע. איך בין געגאנגען צוויי מאהל אהין און צוריק, ווייל איין מאהל איז נישט געווען קיין פלאץ פאר מיין גאנצע משפחה. קודם, בין איך געפאהרן מיט מיין טאטע און מיט נאך איינער, קיין בריגל, און דערנאך, בין איך צוריקגעפאהרן און גענומען מיין מאמע מיט נאך איינעם, אזוי, אז די גאנצע משפחה איז געווען צוזאמען אין בריגל. איך בין געפאהרן מיט מער פון 2 מענטשן פון די משפחה אויף-א-מאל. עס איז סיי ווי געווען איינגעשטעלט, דאס פאהרן, ווייל איך האב געהאט ערלויבעניש צו פאהרן מיט א באן און איך בין געפאהרן מיט א וואגן. קען זיין, אז עס איז יא געווען כשר צו פאהרן מיט א וואגן, ווייל עס איז געווען אן אויסזידלונג; איך ווייס נישט. בקיצור המעשה, אזוי ווי אלעמאל, האט דער באשעפער אונז דאס מאל אויך נישט פארלאזט, און מיר זענען אנגעקומען בשלום, קיין בריגל.

פון וואו האט מען געהאט געלט צו דינגען א וואגן, ווייס איך נישט. קען זיין, מען האט נאך געהאט געלט פון קראקא, אפגעשפארט. אדער קען זיין, אז מיין טאטע האט געהאנדלט שווארצערהייט, אין ווישניצא. בקיצור, געלט האט מען געהאט. צו פאהרן פון ווישניצא קיין בריגל, האט געדויערט מיט א וואגן, אפשר 2-3 שעה, נישט מער. דאס איז בערך, 13-14 קילאמעטער (7-6 מייל).

אין בריגל, האט מען געוואוינט אויפ'ן בוידעם פונעם וויעליפאלער רבי'ן, ר' איציקל זצוק"ל הי"ד. דאס בית המדרש איז געווען אויפ'ן ערשטן שטאק. דער רבי פלעגט וואוינען אויף די צווייטע שטאק, און

אונז האבן יעצט געוואוינט אויפ'ן דריטן שטאק. סך הכל, זענען מיר געווען אין בריגל פאר איין וואך. חוץ פון מיין ברודער שמשון, זענען מיר אלע דארט געווען צוזאמען.

ווען מען האט אויסגעזידלט ווישניצא, איז דער בעלזער רבי זצ"ל געפאהרן קיין באכניא. מיין ברודער, שמשון, האט זיך געדרייט, ביים פעטער אינדערהיים אין ווישניצא, מיט'ן רבי'ן, ממילא, איז ער שוין געווארן א שטיקל משמש בקודש ביים בעלזער רבי'ן ז"ל, און ווען עס איז געקומען די אויסזידלונג, האבן מיינע עלטערן געמיינט, אז אויב ער וועט גיין מיט'ן בעלזער רבי'ן, וועט ער בלייבן לעבן, "מען [די דייטשן] וועט זיכער האבן דרך ארץ פאר'ן רבי'ן," און אזוי וועט שמשון זיך ארויסדרייען און גאראטעווען וועלן מיט'ן רבי'ן.

אנקומענדיג קיין באכניא, האבן עטליכע עסקנים גלייך ערלעדיגט פאר'ן רבי'ן, צו פארן קיין קראקא, ווייל זיי האבן געהערט אז עס דארף פארקומען אן אויסזידלונג אין באכניא. מען האט אבער נישט געקענט לאזן, אז אלע מענטשן וואס האבן זיך מיטגעכאפט מיט'ן רבי'ן קיין באכניא, זאלן מיטפארן קיין קראקא. און מיין ברודער איז געווען פון די וואס האבן געדארפט בלייבן אין באכניא, ווייל עס זענען געווען צופיל מענטשן. און ער איז ליידער געווען פון די וואס זענען אריינגעפאלן אין די נאצישע רוצח'ישע הענט הי"ד, וואס מען האט זיי אוועקגעפירט פון באכניא ביי די ערשטע אויסזידלונג פון באכניא, אלול תש"ב - 1942. יעדעם וואס מען האט אויסגעזידלט, האט מען אומגעברענגט, הי"ד.

אלול תש"ב, איידער דער רבי זצ"ל איז ארויס פון מיין פעטער'ס שטוב, צו פארן קיין באכניא - קראקא, האט מען אים ליידער געמוזט אראפנעמען די בארד. שטעלטס ענק פאר, וואס פאר א מראה דאס איז געווען פאר אונז. מיר זענען געשטאנען אינדרויסן פון הויז, ווארטנדיג דער רבי זאל ארויסקומען, ווען מיטאמאל קומט דער רבי ארויס, אהן א בארד. אלע אויפ'ן קול האבן מיר אנגעהויבן צו ווינען, בכיות נוראות. "אז מען האט דערלעבט צו האבן אזא גרויסער צדיק,

און מען האט אים נעבעך געדארפט זעהן אפשניידן זיין בארד!" ער איז געווען אן אויסגעדארטע מענטש, און מען האט גארנישט געזעהן קיין פנים. מען האט אים נעבעך נישט דערקענט. און מיט אזא ביטערער טעם, האבן מיר זיך געזעגנט פונעם רבי'ן, נישט וואוסנדיג אויב מיר וועלן אים נאך אמאהל זעהן.

פרייטאג נאכמיטאג, נאך דעם וואס מיר זענען שוין געווען אין בריגל עטליכע טעג, איז הרה"ק רבי איציק'ל וויעליפאלער זצוק"ל הי"ד אנגעקומען קיין בריגל. מען האט אים, אין די לעצטע מינוט, ארויסגעכאפט פון באכניא געטא, נאכדעם וואס די דייטשן זענען שוין אנגעקומען אהין, אנצופאנגען דעם אויסזידלונג פראצעס. מען האט אים קוים ארויסגענומען פון דארט. ער איז איינגעשטאנען דעמאלס, ביי זיין איידעם, הרה"צ ר' אברהם יוסף אייכנשטיין זצ"ל.

דער שרעקליכער טאג איז געקומען. דער טאג וועו דער הייליגער שטעטל, ווישניצא, דאס איינציגע אינזל וואו אידישקייט איז אנגעגאנגען טאג-טעגליך אפן אומגעשטערט, האט געטיילט דעם זעלבן גורל פון אירע שוועסטער שטעט, און געווארן א קרבן פון דעם הימלישן גזר דין. עס איז געווען שבת פרשת כי תצא, וועו אלע ווישניצא אידן האבן געמוזט פארלאזן די שטאט, און גיין קיין באכניא. אנשים נשים וטף, אלטע און קראנקע, אלע אהן קיין אויסנאם, אין די לאנגע רייען, - טייל אויף די וועגענער וואס די רשעים האבן צוגעשטעלט, און אנדערע צופיס, - האבן געמיינט אז זיי וועלן זיך ציען צום באכניא געטא. אבער אדערווייל, איז אינעם באן-הויף שוין געשטאנען גרייט פראכט-וואגאנען, זיי צו פירן וויט אוועק צום ענדגילטיגן ציל.

במשך די קומענדיגע פאר טעג, האבן די ווישניצא אידן זיך פאראייניגט מיט די באכניא אידן אויף יענע באנען... מיט גרויזאמע רשעות וואס איז אומבאשרייבליך, האבן די דייטשע רשעים, די ספעציעלע איינהייט פון געסטאפא און עס-עס, ארויסגעטריבן די באכניער אידן פון די הייזער, ארויף אויף די באנען, און פארשיקט צו א וועג, וואס פון דארט קומט מען שוין נישט צוריק, הי"ד. אסאך אידן

זענען געווען באהאלטן אין בונקערס, און האבן זיך געראטעוועט, אבער א גרעסערע טייל באהאלטענע אידן, האבן די דייטשן יא אנטפלעקט זייער באהעלטעניש, און זיי געשאסן אויפ'ן ארט, הי"ד. אלעס צוזאמען זענען דעמאלטס אומגעקומען איבער 6000 אידן על קידוש השם, הי"ד.

באכניא געטא

נישט מער ווי א וואך צייט, האבן מיר זיך אויפגעהאלטן אין בריגל. די שטאט בריגל איז געווען פאר אונז ווי אן עיר מקלט, פאר די קורצע צייט, בשעת דעם ווישניצא-באכניא אויסזידלונג. אבער ווי פון פריער פארשטאנען, איז דאס נאר געווען א צייטווייליגע ישועה, און אזוי ווי די רשעים זענען פארטיג געווארן מיט די צוויי שטעט, האבן זיי זיך גענומען גיין ווייטער, און עס זענען געווען קלאנגען, אז די ליקווידאציע פון בריגל איז נאר א פראגע פון טעג.

אין באכניא, איז שוין יעצט געווען שטיל. די ספעציעלע געסטאפא 'הארדעס' האבן שוין פארלאזט די שטאט. צוביסלעך, האבן די אידן, עטליכע טויזנט אין צאל, אנגעפאנגען ארויסצוקריכן פון די באהעלטענישן, און עס האט זיך פארמירט א נייע געטא. מיר האבן זיך אריבערגעצויגן פון בריגל קיין באכניא, אריין אין געטא, וואוינען. פון בריגל קיין באכניא, בין איך געפארן מיט די באן 2 מאהל. עס איז געווען 20 קילאמעטער אוועק. דאס איז נישט געווען כשר, אבער איך האב געהאט א פאס. איך געדענק נישט אויף ווי לאנג דער פאס איז געווען גוט, אבער איך האב זיך מיט דעם ארומגעדרייט אזוי לאנג ווי איך האב געקענט.

אנקומענדיג קיין באכניא, האבן מיר געזוכט שמשון, און מיר האבן אים ליידער נישט געקענט טרעפן. איך געדענק נישט אויב איינער האט אונז געזאגט אז מען האט אים אוועקגעפירט, אדער מיר האבן אים

נישט געטראפן, ממילא האבן מיר אליין פארשטאנען, אז ער איז שוין נישט מיט אונז. זיין יארצייט האלטן מיר ג' אלול תש"ב, הי"ד.

מיר זענען אנגעקומען קיין באכניא געטא, פאר די סליחות טעג פון ראש השנה תש"ג. איך געדענק נישט וואו מיר האבן געוואוינט באלד וועו מיר זענען אנגעקומען, אבער נישט צו לאנג שפעטער, האבן מיר זיך אריינגעצויגן אין אן אלטן קענדי-פאבריק.

די אידן וואס זענען שוין דארט געווען, האבן כסדר געהאלפן די נייע מענטשן טרעפן וואו צו וואוינען. לאמיר זאגן, אז איך האב געהאט א געשעפט, אדער א הויז, האבן די אידן געזאגט, "הערטס אויס: עס קומען אידן, און מען דארף איינטיילן וואו צו וואוינען", און דער עולם האט געגעבן שטובן. איז געווען א שטוב וואו עס גייט אריין 5, האט מען געשיקט א משפחה פון 5. א גרויסע שטוב פאר 10 מענטשן, האט מען געשיקט 10 מענטשן, אדער א משפחה פון 7, און נאך 3 מענטשן. יעדעס ביסל פלאץ האט מען ליידער געדארפט נוצן.

אין די פאקטארי, וואו מיר האבן געוואוינט, איז געווען א גרויסע שטיינערנעם טיש, וואס אויף דעם פלעג מען מאכן קענדיס. דער טיש איז געווען פון שטיין, ווייל עס האט אלעמאל געדארפט זיין קאלט. אויף דעם טיש, האט מען אויסגעשפרייט די צוקער, און געשניטן שטיקלעך. עס האט נישט געטארט זיין הייס, ווייל אויב יא, וואלט די צוקער זיך צולאזט.

(איך געדענק, אז עס פלעג קומען צו אונז, א מאן וואס האט געקענט מאכן קענדיס, און ער האט געמאכט קענדיס ביי אונז אויפ'ן טיש. איך געדענק, ווי ער פלעג ווארפן די קענדי-טייג אהין און צוריק, און מען האט געמאכט פארשידענע קאלירן. מען האט עס פארקויפט אויף די בלעק-מארקעט, און דער ריוח האט מען צוטיילט. קיין גרויסע געלטער האבן מיר נישט געמאכט דערפון, אבער הכל ריוח.)

דער טיש איז געווען הויך, ווייל מען האט געדארפט קענען ארבעטן דערויף, און בערך 12 פיס לאנג און ברייט. עס איז געווען אביסל אפגערוקט פון די וואנט, און דאס ביסל פלאץ וואס איז געווען, האט מען אריינגעלייגט קישענעס. מיר זענען אונטער-געקראכן די

קישענעס, און אריין אונטער'ן טיש, און מען האט אונז נישט געקענט באמערקן. גלייך וועז מען האט געזעהן, אז עס איז דא א כאפעניש, האבן מיר זיך אויסגעלייגט אונטער דעם טיש, און קיינער האט נישט געקענט באמערקן די אריינגאנג אריינצוגיין אונטער'ן טיש. היות מיר זענען געווען א משפחה פון 6 מענטשן, און מיר האבן נישט געהאט גענוג פלאץ צו שלאפן, דעריבער זענען מיר געשלאפן אונטער'ן טיש, און אפילו אויפ'ן טיש.

די דייטשן ימ"ש האבן פיינט געהאט ליידיג-גייערס. זיי האבן פארלאנגט אז יעדער מוז ארבעטן. און מען האט געארבעט, ווייל מען האט נישט געהאט קיין ברירה, צוליב אפאר סיבות. ערשטנס, זיי האבן פיינט געהאט דער מושג, אז איינער דרייט זיך ליידיג און האט נישט וואס צו טוהן מיט די צייט. ליידיג-גייערס, האבן זיי אוועקגעשיקט אין לאגער ארבעטן, "אזוי וועסטו שוין וויסן וואס מיינט ארבעטן". נאך א טעם, פארוואס מען האט געארבעט, איז, ווייל מען האט באקומען א פארציע עסן פאר'ן ארבעטן. באמת, איז נישט געווען קיין חילוק צו מען ארבעט אדער נישט. דער עיקר איז געווען, אז מען איז רעגיסטרירט אז מען ארבעט ערגעץ.

איך האב געארבעט ביי א שיך אפטיילונג. מיין שוועסטער האט געארבעט ביי א שניידעריי. 'מפי רעבעצין דבורה'לע שפירא:' איך האב געארבעט, האנט ביי האנט, מיט הדסה שעכטער. זי איז געזעצן נעבן מיר און געארבעט ביי א מאשין. "א טייער מיידל, א בית יעקב מיידל, א טייערע אידישע טאכטער, ערליך, פיין, אפגעהיטן, באשיידן און א בעלת מידות, הי"ד."

אפילו מיר האבן געארבעט אפיציעל, איז אין באכניא, נאך אלץ געווען כאפענישן. מען האט געכאפט צו די ארבעט. טייל מאל, האט מען זיי גענוצט אויסער'ן שטאט, צו ארבעטן פאר א טאג, און טייל מאל, האבן זיי אפילו געקענט כאפן און שיקן אין א לאגער ארבעטן.

דאס שרייען "איך בין אן ארבייטער", האט נישט געהאלפן. אז מען איז געכאפט געווארן, איז מען געווען פארכאפט.

ווען מיר האבן געהערט אז די כאפערס זענען דא, האבן מיר זיך באהאלטן אונטער'ן טיש, ווייל די כאפערס האבן נישט געהאט קיין צייט צו זוכן. זיי זענען אריין אין א שטוב; אויב איז געווען מענטשן, האבן זיי געכאפט. אויב איז די שטוב געווען ליידיג, האבן זיי נישט געזוכט, נאר ווייטער געגאנגען צו א צווייטע שטוב.

די כאפערס זענען ליידער געווען די אידישע פאליציי. ארדנונגס-דינסט, האבן זיי געהייסן. די דייטשן האבן געזאגט פאר די יודנראט, אז זיי מוזן היינט צושטעלן, למשל, 100 מענטשן צו ארבעטן. נו, וואו ערלעדיגט מען 100 מענטשן צו ארבעטן פאר די דייטשן? מען גייט כאפן.

אזוי ווי איך האב שוין פריער געזאגט, איז אין געטא נישט געווען צופיהל פלאץ, און די שטוב וואס מען האט אונז געגעבן איז געווען א גרויסע שטוב. מען האט די שטוב צוטיילט אין צוויי, און איינע פון די צוויי חלקים האט מען אויך צוטיילט אין צוויי. אזוי, איז געווען דריי שטובן, צוויי קליינע און איין גרויסע. די גרויסע שטוב, האבן מיר געהאט. אין איינע פון די צוויי קליינע שטובן, האבן מיר אריינגענומען דער בעלזער ראש ישיבה פון קראקא, הרה"ג ר' איתמר דאמב, מיט זיין פרוי. ער איז געווען א זהר חשוב'ער איד. ר' איתמר איז געשלאפן אין די פראנט חלק, און אונז זענען געשלאפן מער אין די בעק. איך ווייס נישט ווער עס איז געווען אין דעם צווייטן קליינעם חלק.

אזוי ווי איך האב געזאגט, מיר זענען אנגעקומען סליחות טעג, פאר ר"ה תש"ג. איך געדענק נישט אז די ימים נוראים זאלן זיין עפעס ספעציעל. איך וועל זאגן אזוי: מיינסטנס געטאס, האבן די דייטשן געלאזט די אידישע פאליציי אליין פירן, און די אידישע האבן על פי רוב אוועקגעקוקט. מען האט געקענט דאוונען און זינגען הויך. אלעס,

לויט ווי איך געדענק, איז געווען אויף א נארמאלע געווענטליכן געטא-אופן.

למשל, סוכות, האט מען נישט געמאכט קיין סוכה אויף די גאס, אזוי ווי היינט, נאר אין הויף. מען האט נישט לאנג פארברענגט דארט. נישט יעדע הויז האט געהאט א סוכה. מען איז געגאנגען צו א סוכה, און געגעסן יוצא צו זיין, אזוי, אז עס זאל זיין צייט פאר יעדן, מקיים צו זיין די מצות סוכה.

דאכט זיך מיר, אז עס איז געווען איין אתרוג אין באכניא, און מען איז דארט געגאנגען יוצא זיין די מצוה פון נטילת לולב. מען איז געשטאנען אין די רייע, פון די פריהע פארטאגס שעה'ן, אלעס נאר צו טוהן א מצוה.

אקציע

מיר האבן געהאפט, און געמיינט, אז מיר וועלן יעצט אביסל אפ-אטעמען און לעבן, אזוי רוהיג ווי מען קען אין געטא. אדערווייל, איז דאס לעבן אין געטא געווארן וואס אמאל שווערער, און פארשידענע גזירות האבן זיך געמערט, און אזוי אויך זענען די שטראפן געווארן שטרענגער.

אין א געוויסן טאג, ארום סוף חודש טבת, האבן מיר געהערט קלאנגען, אז עס גייט פארקומען אן אקציע. אן "אקציע", איז געווען זעהר אן אפשרעקנדיגער ווארט. עס האט נישט געמיינט אן אויסזידלונג ממש, אבער "כמו אויסזידלונג" האט מען עס זיכער געקענט אנרופן. די אקציע איז געווען, פטור צו ווערן פון יעדן וואס האט נישט געהאט קיין נוצן ביי זיי. דאס הייסט, ווער עס איז געווען אין געטא אהן אן ארבעטס-פאס, האט מען אויסגעזידלט.

די דייטשן האבן געהאט ספעציעלע פארניכטונג-קאמאנדעס, וואס זיי האבן דורכגעפירט די אקציעס און אויסזידלונגען. זיי פלעגן ארומנעמען דאס געטא מיט מאשין געווער, אז ס'זאל קיינעם נישט איינפאלן אוועקצולויפן, און אזוי זענען זיי אריינגעקומען אין געטא

ווי פארציקנדע חיות, כאפנדיג מענטשן, טייל מאהל - קינדער, און טייל מאהל - אלטע לייט, זיי ארויפטרייבן אויף פראכט-וואגאנען, און אוועקפירן צו אן אומבאקאנטן וועג, הי״ד.

די אקציעס פלעגן דורכגעפירט ווערן מיט א שרעקליכע אכזריות, ממש נישט צום באשרייבן. עס איז געגאנגען קולות פון פרויען, וואס מען האט פון זייערע הענט ארויסגעריסן זייערע פיצלעך קינדער און דערשאסן צום טויט אז די מאמע זאל זעהן. און ווער רעדט נאך, פון כאפן א פיצל קינד און ארויסווארפן פון פענסטער לעבעדיגערהייט... א פעלזן-שטיין האט דאס געקענט באירן, אבער די שטיינערנע הערצער פון די דייטשן ימש״ו האט דאס גארנישט באירט. זיי האבן אויסגעפירט די ארבעט, מיט אן אומגלויבליכן קאלט-בלוטיגקייט, און מיט גרויס געלעכטער.

דעריבער, ווען מען האט געהערט אז עס קומט אן אקציע, האט יעדן אנגעכאפט א שוידערליכן ציטער, און זיך געזארגט ווי אזוי מען וועט זיך קענען אן עצה געבן מיט די נייע גזירה.

א נאכט פריער, פון - די צייט וואס עס האט געהייסן אז עס וועט זיין - די אקציע, בין איך אנטלאפן פון געטא, צוריק קיין יו-לאג. די סיבה, פארוואס איך בין אנטלאפן פאר די אקציע, און נישט מיינע עלטערן, איז, ווייל מיינע עלטערן האבן געהאט ארבעטס-פאפירן, און איך האב נישט געהאט. איך בין צוריק געלאפן קיין יו-לאג, ווייל איך האב אפיציעל געהערט קיין יו-לאג. איך בין געפאהרן - ווי מען זאגט - אהיים. דארט, איז מיין נאמען געווען פארשריבן, אז איך ארבעט. און מיינע עלטערן האבן זיך באהאלטן אונטער׳ן טיש, אזוי ווי עס איז געווען אויסגערעכנט פון פריער.

אלע אידן וואס האבן געהאט אויסלענדישע פאפירן, האבן געקענט וואוינען אינדרויסן פון א געטא. דער באבוב׳ער רב (מהר״ש) זצ״ל האט

געהאט אונגארישע פאפירן, און ער האט געוואוינט אויסער'ן באכניא-געטא, גלייך נעבן די צוים.

דער צוים איז געווען געמאכט פון האלץ, און מען האט געמאכט א קליין לעכל אין דעם צוים פון געטא, כדי מען זאל זיך קענען אריינכאפן און ארויסכאפן פון געטא, און פון דארט האב איך זיך ארויסגעכאפט, און אנטלאפן קיין יו-לאג. וועו איך האב זיך ארויסגעכאפט, בין איך אריין צום באבוב'ער רב ז"ל, פאר א ברכה. ער האט מיך שיין אויפגענומען און אנגעווינטשן. ער איז אייביג געווען א פריינטליכער מענטש, נישט בלויז וועו עטס האט אים געקענט. איך האב דעמאלס גארנישט געהאט מיט באבוב, נאר אזוי איז געווען, אז יעדער וואס איז דארט אדורך, איז אריין פאר א ברכה.

אנקומענדיג קיין יו-לאג, בין איך, דאכט זיך מיר, אריין לעגאל. איך געדענק נישט האבן קיין פראבלעמען, אז איינער זאל מיך פרעגן, "דו האסט דאך געפעהלט פאר חדשים. וואו ביסטו געווען?". איך ווייס נישט אויב זיי האבן געהאלטן חשבון, וועו עס קומט און גייט. דארט האבן מיר נאך געהאט נעמען, און נישט קיין נומערן. קען זיין, אז עס איז שוין אפילו געווען א נייער אויפזעהער. איך ווייס נאר איין זאך, אז מיך האט קיינער נישט געבאדערט. און שפעטער, נאכדעם וואס איך בין שוין ארויס, האבן זיי יא געהאלטן א גוטן חשבון.

וועו מיר זענען געווען אין יו-לאג, האבן זיי נאך געהאלטן די מענטשן מער בכבוד'דיג. מען האט אונז געגעבן האלב-נארמאלע בעטן, און געהאלטן ריין. ווי איך האב פריער געזאגט, איז יו-לאג געווען גלייך נעבן פאדגורזש. איין מאל א וואך, האט מען אונז געפירט אין גרופעס קיין פאדגורזש, זיך רייניגן. געדופן האט מען דאס, 'ענטלויזונג'. ענטלויזונג מיינט, זיך וואשן, אראפנעמען די לייז. זיי האבן נישט געוואלט דער לאגער זאל זיין פארפעסטיגט מיט לייז.

נאך עטליכע טעג ווייזן אין יו-לאג, האב איך געהערט, אדער געקלערט, אז די אקציע אין באכניא איז שוין אדורך, און איך האב אפגעמאכט ביי זיך, אז איך גיי אהיים. איך האב געוואלט זיין צוזאמען

מיט מיין משפחה. דאס נעקסטע מאל וועז מען האט אונז געפירט צו די מקוה, בין איך אנטלאפן אויפ'ן וועג ארויס. איך בין אריינגעלאפן אין קראקאווער געטא, וואס דאס איז אויך געווען אין פאדגורזש. אין געטא, האב איך געטראפן מיין פעטער, קאפל שולקינד, און איך בין דעמאלס איינגעשטאנען ביי אים. מיין פעטער 'ברוך קלאמקא', און מיין פעטער 'ישראל לעווי', זענען אויך געווען אין געטא.

דער אמת איז, דאס אליין, אז איך האב געקענט אנטלויפן פון יו-לאג וועז מען האט אונז געפירט אין מקוה, איז א גרויסע באווייז, אז מען איז נישט געווען אזוי שטרענג. וועז עס וואלט געווען שטרענג, וואלטן מיר געווען ארומגענומען מיט סאלדאטן וועז מען האט אונז געפירט, און אויב עס וואלט זיי נאר געדאכט אז איינער וויל אנטלויפן, וואלט ער נאר פאר דעם שוין געצאלט מיט א קויל...

עטליכע טעג נאכ'ן זיך אויסבאהאלטן אין קראקאווער געטא, שפאצירנדיג אויף די גאס, פיהל איך פלוצלונג, ווי איינער כאפט מיך אהן, און שלעפט מיך מיט געוואלד. איך דריי זיך ארום, און עס ווערט מיר שווארץ פאר די אויגן, זעהענדיג, אז עס שטייט נעבן מיר, דער לאגער-עלטסטער פון יו-לאג, דער וואס האט מיך געברענגט צו די מקוה וועז איך בין אנטלאפן.

וואס איז געווען, איז אזוי. ער האט געברענגט נאך א גרופע אידן צו די מקוה, און ער האט באמערקט ווי איך שפאציר ארום דארט. זעהט אויס, אז ער האט מיך דערקענט. ממילא, איז ער מיך געקומען כאפן, צוריקצופירן קיין יו-לאג.

אנטלויפן פון לאגער, איז געווען זעהר א גרויסע עבירה, און פארדעם האט מען באקומען "טויט שטראף". עס האט מיך אנגעכאפט א ציטער אין אלע ביינער, אז עס הענגט יעצט איבער מיין קאפ א טויט-שטראף, פאר דעם וואס איך בין אנטלאפן.

אין די צייט וואס עס האט געדויערט צו גיין פון געטא צום לאגער, זענען אדורכגעלאפן מיין מוח טויזנטער מחשבות, נישט וויסנדיג וואס צו טוהן און ווי אזוי זיך צו ראטעווען. די גאנצע צייט, גייענדיג צוריק

צום לאגער, האב איך געוואוסט איין זאך, "איך טאר נישט איבערטרעטן די שוועל פון דעם לאגער, ווייל דאס איז א זיכערן טויט".

אנקומענדיג צום טויער, האב איך נישט געזעהן קיין צווייטע וועג ארויס, ווי זיך ארומדרייען און אנטלויפן. איך האב דעמאלס געטראכט צו מיר אליין, "די ערגסטע זאך וואס קען געשעהן איז, אז מען וועט מיך שיסן. דאס איז נישט געפערליך, ווייל מיין לעבן איז סייוווי אין געפאר. אויב אזוי, לא'מיך כאטש פרובירן זיך צו ראטעווען".

וועו איך בין שוין געווען ממש נעבן די טיר, אריינצוגיין אין לאגער, האב איך זיך ארומגעדרייט און אנטלאפן, און ביי די ערשטע געלעגענהייט, האב איך זיך באהאלטן. אינטערעסאנט, אז קיינער האט מיך נישט נאכגעשאסן. דאס איז ממש א נס פון הימל.

וועו עס איז געווארן שטיל, בין איך ארויס פון מיין באהעלטעניש, און צוריקגעלאפן אין געטא אריין. יעצט, האב איך שוין נישט פארברענגט דארט צופיל, נאר איך בין באלד געלאפן קיין באכניא, ווייל עס האט מיך נישט אויסגעפעהלט נאכאמאל געכאפט צו ווערן. דער אמת איז, אז לויפן קיין באכניא איז אויך געווען א סכנה, אבער בלייבן אין קראקאווער געטא איז, דאכט זיך מיר, שוין געווען א גרעסערע סכנה, אדער אפשר גאר א זיכערן טויט!

צוריקקומענדיג קיין באכניא, האב איך זיך צוריק אריינגע'גנב'עט דורך דעם זעלבן לאך. איך געדענק נישט זיין דאס מאל ביים רב ז"ל. קען זיין, אז ער איז שוין נישט דארט געווען.

יעצט, אז איך בין געווען צוריק אינדערהיים אין באכניא געטא, האב איך זיך ערלעדיגט ארבעט ביי א בוי-שטעלע. דאס איז געווען א גרויסע בילדינג, מיט פארשידענע ארבעט-שטעלעס. איך האב געארבעט ביי די שיך-שטעלע. איך געדענק נישט ביי וואס מיינע עלטערן האבן געארבעט.

עס איז נישט משיג צו זיין, און איך קען נישט שילדערן, וויפיהל סיעתא דשמיא איך האב געהאט, פון וועו איך בין ארויס פון באכניא

געטא, ביז איך בין צוריקגעקומען. עס האט מיר, יעדע סעקונדע, געקענט איינער שיסן.

בקיצור הדברים, וואו איך בין אלץ געווען: פון קראקא צו ווישניצא, יו-לאג, ווישניצא פאר שבת, יו-לאג, ווישניצא, בריגל, באכניא, יו-לאג, פעטער קאפל - קראקאווער געטא, יו-לאג, באלד צוריק צום געטא, און פון דארט באלד קיין באכניא.

אין באכניא געטא, האט דער בעלזער רבי ווייטער געפירט און געפראווען, אויף א שטילן אופן. דער עולם איז געגאנגען, אבער ווייניג. נישט ווייל מען האט ממש מורא געהאט, נאר די גבאים האבן נישט אריינגעלאזט יעדער איינער אויפאמאהל, ווייל זיי האבן נישט געוואלט מאכן א טראסק. איינער, ׳פרידמאן׳, האט געגעבן דעם רבי׳ן זיין דירה אין באכניא געטא. דער דירה איז געווען גרעסער ווי מיין פעטער זעליג׳ס דירה. איך געדענק נישט בכלל, זיין ביים בעלזער רבי׳ן סוכות. איך געדענק אפילו נישט וואו זיין סוכה איז געווען.

איך געדענק נישט אז דער וויעליפאלער רבי זאל פראווען. איך געדענק נישט צו גיין איבערהויפט צום טיש. איין מעמד, געדענק איך יא זייער גוט, און איך וועל דאס נישט פארגעסן. ר׳ זונדל, דעם וויעליפאלער רבי׳נס זון, האט געמאכט א ברית - אן אייניקל (באלד פאר׳ן אויסזידלונג פון באכניא געטא), און ער האט איינגעלאדנט רבי ישעי׳לע טשחויב׳ער זצ״ל, דעם צאנזער רב׳ס זון.

כאטש עס איז געווען אין די קריג, אבער אין געטא, האט מען נישט משנה געווען פון א מנהג, גארנישט, אפילו אין שווערע צייטן. מען האט איינגעלאדנט ערליכע אידן, און עס האט זיך צאמגעשטעלט א מנין. וועמען האט מכבד געווען רבי ישעי׳לע מיט סנדקאות, און מען האט אויסגערופן ״מורה מורנו הרב ר׳ ישעי׳ בן מורה מורנו הרב רבי חיים (צאנזער רב זצ״ל)״, וועמען האט דערמאנט דעם נאמען ״חיים״, איז דער וויעליפאלער רבי ממש נשתנה צורה געווארן. דו ווייסט וואס מיינט ״דער צאנזער רב׳ס נאמען״?! ער איז אזוי נתרגש געווארן, נישט צום באשרייבן. ביי אן ערליכער איד, אויב מען האט נאר

דערמאנט א נאמען פון א צדיק, איז מען געווארן אינגאנצן נתרגש. איך בין געווען ביים ברית. עס איז נעבעך קיינער פון זיי נישט געבליבן ביים לעבן, הי"ד.

וועו עס איז אנגעקומען דער הייליגער יום טוב פסח, האבן מיר באהאלטענערהייט געבאקן מצות. מען האט געהאנדלט שווארצערהייט, און זיך אלעס ערלעדיגט. מיר האבן געבאקן א גאנצע נאכט, ווייל בייטאג האט מען געדארפט ארבעטן.

די אידישע פאליציי האבן געפירט די געטא, און די דייטשן זענען געווען אינדרויסן פון געטא, און זיי האבן זיך נישט צופיהל אנגעשטרענגט, צו זעהן וואס גייט פאר אינעם געטא. זיי האבן געוואוסט אז זיי גייען דערווישן די אידן; אפשר פארדעם, האבן זיי געטראכט, "לאז זיי יעצט טוהן וואס זיי ווילן".

זומער צייט, האט מען איינגעטיילט באכניא געטא אין צוויי חלקים, געטא A און געטא B. געטא A, איז אויך געווען איינגעטיילט אין צוויי: די בוי-שטעלע מיט די ארבייטערס אויף איין זייט, און זייערע פרויען און קינדער אויפ'ן צווייטן זייט. אין געטא B, האבן געוואוינט אלע אלטע לייט, אלמנות, און קינדער, וואס האבן נישט געארבעט.

ביז דער צייט, האבן מיר זיך געהאלטן זייער נאנט מיט די פעטערס און מומעס, וועלכע זענען אויך געווען אין געטא. יעצט, האט מען אונז צוטיילט. מיין גאנצע משפחה, מיט'ן פעטער גאלדשטאף, זענען געווען אין געטא A. פאלא'ס מאמע, איז געווען אין געטא B. דאכט זיך מיר, אז מען האט געקענט גיין פון איין זייט צום צווייטן.

אויסזידלונג פון באכניא געטא

מיטוואך פרשת שופטים, דעם צווייטן טאג ראש חודש אלול תש"ג, למספרם סעפטעמבער 1 אויפ'ן וועלטליכן לוח, פונקטליך 4 יאר פון דעם מלחמה-אויסברוך, גלייך אינדערפרי וועו מען איז אויפגעשטאנען, האט מען שוין געזעהן אז עפעס שרעקליך וועט דא פארקומען. דער געטא איז געווען ארומגענומען מיט זעלנער, אזוי פיל זעלנער, גענוג

איינצונעמען א גאנצע מדינה. נאר דאס צו זעהן, האט שוין אנגעווארפן א גרויס פחד.

עס איז ארויס א באפעל, אז 9 אזייגער מוז יעדער שטיין אויפ'ן מארק-פלאץ. זיי זענען ארומגעגאנגען שרייען אין די גאסן, אז ווער מען וועט טרעפן נאך 9 אזייגער, נישט אויפ'ן מארק-פלאץ, וועט באלד געשאסן ווערן. אסאך מענטשן זענען געלאפן זיך באהאלטן אין א בונקער. איך מיין, אז אונזער משפחה האט זיך נישט פרובירט צו באהאלטן, ווייל די ממזרים האבן אונז געזאגט אז מען שיקט אונז ארבעטן. זיי האבן נישט געזאגט אז עס גייט זיין א סעלעקציע, איינער שיקט מען דא און איינער דארט...

יודן ווערן אויסגעזוגלט

אויפ'ן מארק, זענען ארומגעגאנגען אידישע און פוילישע פאליציי, וואס האבן אפגעזונדערט די יונגע און קליינע. ביי דעם טויער פון געטא, איז געשטאנען פראפעסאר קונדע ימ"ש, צוזאמען מיט דער רשע פראפעסאר האזע ימ"ש, וואס טראץ זיין א דאקטער, האט ער געקענט טוהן אומדערהערטע אכזריות'ן (נאכ'ן קריג, האט מען אים געכאפט אין קראקא, און ג'הרג'עט אויפ'ן פלאץ, אהן א משפט). ער האט אויסגערופן אויפ'ן קול, "איר גייט אין ארהוילונגס-היים. אייער ווערקשטאט (ארבעטס-געצייג) גייט מיט אייך מיט. וועט איר ווערשטאנען (פארשטאנען)?".

"יא-וואויל!", האט יעדער געענטפערט. געוואוסט האט מען שוין, אז מען מוז ענטפערן, ווייל דער רשע האט יעדן געקוקט אין מויל

אריין, און דער וואס האט נישט געענטפערט בפה מלא, האט ער אים געשאסן אויפ'ן ארט.

אונז זענען געשטאנען אויפ'ן מארק-פלאץ א גאנצער טאג, און נישט געזעהן אז עס זאל זיך עפעס אנהייבן צו רוקן. איך בין דארט געשטאנען, אינאיינעם מיט מיינע עלטערן און געשוויסטער. עס איז געווען זייער אן אנגעצויגענער טאג, ווייל מען האט נישט געוואוסט וואס עס וועט פאסירן מיט אונז אין א מינוט ארום. הערשט פארנאכט, איז יעדער אדורכגעגאנגען אייניגווייז, דארט וואו די דאקטוירים זענען געשטאנען. ער איז געשטאנען און באטראכט יעדער איינער, און אזוי האט ער געשיקט אלה לחיי עולם ואלה... די ארבעט-פעהיגע האט ער געשיקט רעכטס, צו די וואגאנען, און די אנדערע האט מען געשיקט לינקס, וואו זיי האבן זיך געשטעלט אין א זייט, און געווארט.

אדורכגייענדיג דעם דאקטער, האט ער אפגעטיילט מיין שוועסטער הדסה, מיין ברודער פנחס אליעזר, און איך, פון מיין טאטע, מאמע, און מיין יונגסטער ברודער שלמה יוסף מרדכי. מיט א צוריסן הארץ, און מיט טרערן אין די אויגן, האבן מיר געכאפט דאס לעצטע בליק איינער אויפ'ן אנדערן, נישט וויסנדיג אויב מיר וועלן זיך נאכאמאל זעהן.

די מענטשן וואס מען האט געשיקט רעכטס, צו די וואגאנען, האט מען ארויפגעשטופט אויף די וואגאנען, און פארשיקט צום לאגער, שעבנא. און דערנאך, האט מען גענומען די פון די לינקע זייט, און זיי אפגעשיקט קיין אוישוויץ צום פארגאזן, הי"ד.

מיר זענען אנגעקומען קיין שעבנא, איז געווען פרייטאג צונאכטס, ג' אלול. יענעם טאג, האט מען נעבעך געפירט צום פארגאזן און פארברענען, 4500 נפשות פון באכניא געטא; צווישן זיי, מיינע עלטערן און קליינער ברודער. מיר האלטן די יארצייט ג' אלול, ווייל ביז זיי זענען אנגעקומען קיין אוישוויץ ביינאכט, און ביז מען האט זיי אוועקגעלייגט, איז שוין געווען ג' אלול. איך האב ליידער נישט געזאגט קיין קדיש פאר מיינע עלטערן, ווייל וואו האט מען געהאט א מנין? אויב האט מען שוין יא געדאוונט, איז עס געווען אהן א מנין.

יעדער פאר זיך, האט געדאוונט פון אויסנווייניג, דאס וואס ער האט געדענקט.

דאס מאל, איז נישט געווען אזוי ווי אנדערע אקציעס, וואו עס האט געדויערט צייט, און יעדער וואס איז געווען אין א בונקער איז ארויסגעקומען און ווייטער געלעבט, און קיינער האט זיי נישט געטשעפעט. דאס מאל, האבן זיי געוואלט מאכן באכניא אינגאנצן יודן-ריין. באלד נאך דעם וואס זיי האבן פארשיקט יעדן מיט וואגאנען, האבן זיי זיך גענומען זוכן בונקערס. עס האט זיי געדויערט צייט, אבער למעשה האבן זיי יעדן דערווישט. די סיבה, ווי אזוי אידן האבן זיך געקענט באהאלטן אזוי לאנג, אפילו מען האט נישט געהאט עסן פאר אזוי לאנג, איז געווען, ווייל די דייטשן האבן איבערגעלאזט בערך 250 אידן, אויפצוריניגן דעם געטא, און אויסצוליידיגן די דירות. טייל פון די אידן, האבן זיך דערוואוסט פון בונקערס וואו עס זענען דא מענטשן, האבן זיי, אין דער פינסטערניש פון די נאכט, אריינגעווארפן ברויט, אז מען זאל האבן צו עסן.

עס איז אזוי אדורכגעגאנגען בערך צוויי-דריי וואכן, און די אידן האבן נישט געקענט מער אויסהאלטן אין בונקער, ממילא זענען זיי ארויסגעקומען. זיי האבן געמיינט אז עס וועט שוין זיין שטיל. אדערווייל, זענען זיי נעבעך דערשאסן געווארן אויפ'ן פלאץ. די וואס זענען יא געבליבן אין בונקערס, זענען אויך למעשה געכאפט געווארן און אומגעברענגט געווארן. נאכ'ן אויסזידלונג, זענען אזויפיל ווי 1100 אידן געפונען געווארן, און דער'הרג'עט געווארן דורך די דייטשן ימ"ש, על קידוש השם, הי"ד.

צווישן די געפונענע, זענען געווען גדולים וצדיקים, ווי הרה"ק רבי ישעי'לע טשחויב'ער, זיין זון דער סוכא'ער רב, דער באכניער רב, דער ווישניצער רב, דער וויעליפאלער רבי, מיט זייערע משפחות. דאס שענסטע וואס גאליציע האט נאך דאן פארמאגט, זענען נעבעך אומגעקומען אין יענעם חודש אלול, הי"ד.

איך האב אמאל געהערט נאכזאגן, אז איין נאכט פאר מען האט געכאפט די אלע רבנים מיט זייערע משפחות אינעם בונקער, איז דער

הייליגער צאנזער רב געקומען צו זיין זון רבי ישעי׳לע טשחויב׳ער, אין חלום, און ער האט אים געזאגט: "וויסן זאלסטו, אז מען וועט ענק אלע מארגן כאפן און אומברענגען אויף קידוש השם. דו האסט זכות אבות, און דו קענסט גראטעווט ווערן! אבער וויסן זאלסטו, דו קענסט לעבן נאך 100 יאהר און דינען דעם באשעפער און טוהן מצוות ומעשים טובים אזוי ווי איך, אבער צום היכל אין גן עדן וואו די קדושים וועלן אנקומען, וועסטו נישט קענען"! רבי ישעי׳לע האט זיך אויסגעוועהלט צו גיין מיט זיינע קרובים ידידים וחסידים על קידוש השם... הי"ד.

רבי ישעי׳לע איז אויפגעשטאנען פון דעם חלום, און ער האט מעורר געווען די משפחה און אלע רבנים דארט, אז מען גייט אומקומען אויף קידוש השם. "מען דארף מאכן די ריכטיגע הכנה, כדי מען זאל קענען טוהן די מצוה בשלימות". וכך הוה, מען האט זיי נעבעך געכאפט און אומגעברענגט על קידוש השם. אין דעם בונקער, האט מען געכאפט און ג׳הרג׳עט בערך 300 מענטשן, הי"ד.

דער בעלזער רבי איז ארויסגעשווארצט געוואלן פון באכניא געטא, א וואך פאר די אויסזידלונג. ער איז דעמאלטס געגאנגען קיין אונגארן, און פון דארט קיין ארץ ישראל.

דאס אויסזידלונג פון באכניא, האט געמאכט א סוף צו א שיינע אידישע שטאט, וואו תורה און חסידות האבן דאמינירט דאס לעבן פון יונג און אלט. דאס האט אויך געמאכט א סוף צו דעם געטא, וואס איז געווען אן עיר מקלט פאר טויזענטער אידן. יעצט, האט עס געטיילט דעם גורל פון פיל אנדערע אידישע מקומות, און אויך די נשמות פון באכניער תושבים זענען אנגענומען געוואלן אויפ׳ן מזבח של מעלה, דער מזבח פון קדושים וטהורים, ה׳ ינקום דמם.

פרק ט׳

שעבנא לאגער

פרייטאג צונאכטס, ג׳ אלול, זענען מיר אנגעקומען צו דעם ביטערן לאגער, שעבנא. דאס לאגער, שעבנא, האט זיך געפונען נעבן די שטאט יאסלא, אין א וואלד. שעבנא איז געווען א גרויסער לאגער. עס איז געווען מענער און פרויען באזונדער. אויפ׳ן מענער-זייט, איז געווען 6000 מענטשן. מיר זענען געשלאפן צוזאמען, 7 מענטשן אויף א פריטש. יעדער האט געהאט זיין ׳שעניק׳ (שטרוי-זאק). בערך 60 - 70 מענטשן זענען געווען פלאצירט אין יעדע באראק.

אין שעבנא, בין איך געווען מיט מיין שוועסטער הדסה, מיין ברודער פנחס אלעזר, מיין קאזין גאלדשטאף, פאלא און איר שוועסטער. אפילו מיר זענען געווען אין צוויי באזונדערע טיילן, האבן מיר נאך געהאלטן קאנטאקט איינער מיט׳ן צווייטן. דעמאלס האבן מיר זיך אפגעשמועסט, אז אויב וועלן מיר צוטיילט ווערן, וועלן מיר זיך טרעפן נאכ׳ן קריג, ביי פעטער גאלדשטאף׳ס הויז, אין קראקא.

אין שעבנא, האט מען זיך נאך געהיטן פון טריפות, ווייל עס איז געווען א מעגליכקייט זיך צו טוישן מיט גוים. איך, פערזענליך, געדענק נישט מען זאל טוישן זאכן מיט גוים. בכלל האט מען זיך נאך געשפירט, און געפירט, ווי א שטיקל מענטש, ווייל מען האט געהאט תפילין און נאך אידישע זאכן, אייגענע קליידער, און א נאמען - נישט קיין נומער, ווייל מען איז געקומען פון באכניא געטא, און אין געטא האט מען אלעס געמעגט האבן, און ווען מען איז ארויס האט מען געמעגט מיטנעמען זאכן. איך האב דארט געהאט מיינע אייגענע תפילין.

ווען מען איז געקומען קיין שעבנא, האט מען געפרעגט יעדעם "וואס פאר א באגראף (פאך) מען האט". איך האב געזאגט "שוסטער", ווייל אין באכניא האב איך געארבעט ביי א שיך אפטיילונג. געווענטליך, האט

יעדער געזאגט וואס מען האט געטוהן אין געטא אדער אינדערהיים. אויב האט איינער נישט געהאט קיין פאך, האט ער זיך בארעכנט וואס ער מיינט ער קען דאס בעסטע טוהן, און דאס האט ער געזאגט.

אין שעבנא, איז נישט געווען קיין אפיציעלע ארבעט. זאלסט אבער נישט מיינען אז מיר זענען געזעצן אין בארק מיט פארלייגטע הענט און די פיס ארויף. די רשעים האבן געטראפן וועגן ווי אזוי אונז צו פייניגן. וועו עס איז נישט געווען קיין ארבעט, האט מען אונז געפירט צו א לייזיגע פעלד, באגלייט מיט שטרענגע וואך פון עס-עס לייט, און געהייסן שלעפן שטיינער, אדער לויפן מיט שטיינער ארויף א בארג; סתם רשעים. אויב איינער איז נישט געלאפן אזוי ווי זיי האבן געוואלט, האט ער געהאט א ברירה צו באקומען מכות אדער א קויל!

היות איך האב געזאגט אז איך בין א שוסטער, האט מען מיך געגעבן ארבעט אין די שיך אפטיילונג, ביי די שיך מאגאזין (סטארעדזש). דאס איז נישט געווען קיין אפיציעלע ארבעט, נאר וועו מען האט געדארפט האבן איינעם אין דעם אפטיילונג, האט מען מיך געוופן.

אין די שיך מאגאזין, און אזוי אויך אין אלע מאגאזינען, זענען מיר געווען פארנומען יעדעס מאל וואס די דייטשן ימ"ש האבן געמאכט אן אפיציעלע גרויסע הריגה. וואס האט געווענטליך פאסירט, איז געווען אזוי:

יעדעס מאל וואס מען פלעגט פירן מענטשן אויף זייער לעצטן וועג, למשל, צום פארגאזן אין אוישוויץ, האט מען געהייסן די מענטשן אויסטוהן די קליידער און לייגן אויף א זייט, כדי עס זאל נישט גיין לאיבוד; מען קען עס נאך נוצן, אדער מאכן עפעס דערפון, און עס איז פשוט געווען א שאד פאר די דייטשן ארויס-צו-ווארפן.

טייל מאהל, האבן זיי געארבעט מיט אזא אויסגערעכנטע סיסטעם, אז מען האט געהייסן די מענטשן, אויפ'ן וועג פון לאגער צום..., אז זיי זאלן זיך צוביסלעך אויסטוהן. למשל, קודם האט מען געהייסן אויסטוהן די רעקל, אזוי, אז אלע רעקלעך זענען געווען מסודר, אויף איין הויפן - בלויז רעקלעך, אביסל ווייטער האט מען געהייסן

אויסטוהן די שיך, אזוי איז געווען א הויפן שיך, און אזוי ווייטער. און אזוי, ווען מען האט געשאסן די מענטשן, זענען זיי שוין געווען נאקעט. (טייל מאהל, האט מען אראפגענומען די קליידער פון די מענטשן נאכדעם וואס מען האט זיי שוין געשאסן).

נאכדעם וואס עס איז געווען גרויסע בערג פון קליידער, האבן די דייטשן געזומען אפאר אידן פון לאגער, און זיי געהייסן אויפרייניגן דאס פלאץ, און ברענגען די קליידער צום לאגער. אזוי, איז יעדער בגד אנגעקומען צו דער מאגאזין וואו עס באלאנגט. אזוי אויך, זענען די שיך אנגעקומען צו די שיך מאגאזין. ווען די שיך זענען אנגעקומען צו אונז, זענען זיי געווען אינגאנצן אויסגעמישט. איך האב זיי געמוזט מסדר זיין, לויט די סייז, און לויט די סטייל, צאמגעפאקט, און די דייטשן האבן עס געזומען קיין דייטשלאנד.

איינמאל, איז אנגעקומען א הויכראנגיגער אפיציר פון טורנא, און ער האט געזהן אזויפיל אידן, האט ער געזאגט, "צופיל אידן! זי מוזן 750 אומלייגן זאפארט!!". מען האט זיך נישט פארזוימט, נאר אויסגעפירט דעם באפעל. מען האט אויסגעקליבן פון שעבנא, 750 מענטשן, און געפירט צו דער דערנעבנדיגער וואלד, "דאבראצאוו". דער וואלד איז נישט געווען ווייט פון לאגער. אינמיטן די נאכט, האט מען געהערט שיסן, אהן אויפהער. אונז האבן נישט געקענט זהן וואס עס קומט דארט פאר, אבער פון די שיסעריי, מיט די קולות, האבן מיר שוין באלד פארשטאנען, אז מענטשן ווערלכע זענען ארויסגעפירט געווארן, וועלן שוין מער נישט געזהן ווערן, הי"ד.

וואס איז געווען מיט די מענטשן, איז אזוי: מען האט זיי געהייסן אויפגראבן א גרוב (א קבר פאר זיך אליין). שפעטער, האט מען זיי געהייסן זיך אויסטוהן נאקעט, און מען האט זיי געהייסן שטיין ארום די גרויסע גרוב. מען האט זיי געשאסן פון הינטן, און זיי זענען אויטאמאטיש

אריינגעפאלן אין דעם גרוב [מאסן-קבר] וואס זיי האבן אליינס געגראבן, הי"ד.

דאס מאל, אזוי ווי אלעמאל, האט מען אויך צוריקגעברענגט די קליידער פון די הרוגים, און זיי געשיקט צו די מאגאזינען. איך בין דאמאלס געגאנגען צו די ארבעט, מסדר צו זיין די שיך וואס זענען אנגעקומען פון די קדושים. פלוצלונג איז מיר קאלט געווארן אין אלע ביינער; די שיך, וואס איך האב בלויז אפאר וואכן פריער געגעבן פאר מיין שוועסטער, זענען שוין יעצט געווען צוריק אין מיינע הענט! הי"ד.

אינדערהיים, איז נישט געווען אזוי ווי היינט, וואס מען קויפט שיך איינס אדער צוויי מאל א יאהר. וען איינער האט געהאט אויסגעריבענע שיך, האט מען דאס גענומען צו א שוסטער צו פארריכטן. ביי די ערוואקסענע מענטשן, האט זיך געמאכט, אז מען האט געטראגן דאס זעלבע פאר שיך פאר יאהרן לאנג. וען איך בין אנגעקומען קיין שעבנא, אין דעם שיך אפטיילונג, האב איך געטראפן א גוטע פאר שיך. מיין שוועסטער האט געהאט אלטע שיך. האב איך איר דאס געגעבן, אז עס זאל איר זיין באקוועמער.

אט אזוי, האב איך געוואוסט, אז מיין שוועסטער איז געווען פון די אומגעקומענע, הי"ד; איך האב געטראפן די פאר גוטע שיך, וואס איך האב איר געגעבן. איך בין געגאנגען זיך נאכפרעגן ביי די פרויען-זייט, אויב מיין שוועסטער איז שוין טאקע נישט דא. אזוי האב איך מברר געווען, אז מיין שוועסטער איז שוין ליידער נישט בין החיים. מיין קאזינע פאלא'ס שוועסטער, פייגל, איז אויך דעמאלס אומגעקומען, הי"ד. דאס איז פארגעקומען מיטוואך, כ"ב אלול תש"ג, למספרם סעפטעמבער 22, 1943.

מיט צוויי טעג פריער, מאנטאג, כ' אלול, האט מען געפירט 1000 מענטשן, מענער, פרויען, און קינדער, פון א צווייטן לאגער, צום

אויבנדערמאנטן וואלד, און מען האט אויסגעשאסן גרופע נאך גרופע, ביז זיי זענען אלע געגאנגען אויף קידוש השם, הי"ד.

זייערע קערפערס זענען געלעגן דארט א גאנצער מעת לעת. דעם נעקסטן טאג, האט מען ארויסגעפירט א גרופע אידן פון אונזער לאגער, שעבנא. מען האט זיי באפוילן אויסצוטוהן די קליידער פון די אומגעקומענע, און מאכן א הויפן פון די גופים, און עס אונטערצינדן מיט פייער. דערנאך האט מען די גרופע אליין אויסגעשאסן, און צוגעלייגט צום פייער. עס האט געברענט פאר 48 שעה. דערנאך, האט מען גענומען די ביינער, און אריינגעווארפן אין טייך 'JASIOLKA', וואס איז דארט אדורכגעפלאסן.

אין שעבנא, האבן מיר כסדר געזעהן נייע מענטשן, און די אלטע האט מען געשיקט צו אנדערע לאגערן, אדער קיין...

מיר זענען נישט געווען אין שעבנא א לאנגע צייט, סך הכל נאר צוויי חדשים, אבער וואס מיר האבן מיטגעמאכט אין די קורצע צייט, איז נישט צום באשרייבן.

אויסער די אפיציעלע הריגות, זענען פארגעקומען כסדר רציחות, מיט פארשידענע אויסריידן. דער לאגער-פירער, האט געהייסן קעלערמאן ימ"ש. זיין סגן, איז געווען א מערדערליכער דייטש, מיט'ן נאמען גרזשימעק ימח שמו וזכרו, וועמען מען האט גערופן "דער שד", א צוגעפאסטער נאמען צו זיין מאדנע אויפפירונג. ער איז געווען א שרעקליכער רוצח, און ג'הרג'עט פאר יעדן מינדעסטן חטא. צו זיך, האט ער געהאט א געהילף, א רשע, וואס מען האט גערופן ברילאש. דער נאמען קומט, ווייל ער האט געהאט ברילן.

דער סגן-מייסטער, גרזשימעק, איז געווען א פאלקס-דייטש; דאס מיינט, א פאלאק וואס האט געקענט א פליסיגן דייטש, און איז געווען גרייט מיטצוארבעטן מיט די דייטשן. קען זיין, אז ער האט געוואוינט נעבן די פוילישע-דייטשע גרעניץ, אין א פלאץ וואו מען האט געריידט דייטש.

ווי באקאנט, האט שעבנא זיך אויסגעצייכנט מיט זויבערקייט. דער 'שד' האט איינגעפירט א רעזשים, מיט שטרענגע אויפפאסונג אויף

ריינהאלטן דאס ארט. איך האב געהערט, אז ער האט אמאל באמערקט א שטיקל שטרוי אויף דער ערד, האט ער צוגערופן א איד און געפרעגט: "דו זעהסט דא א שטרוי? דו ווייסט וואס זויבער מיינט???", און ווען יענער האט זיך אראפגעבויגן דאס אויפצוהייבן, האט ער אים געשאסן, הי"ד. וואס עס האט אים געגלוסט, האט ער געטוהן. דאס ריינקייט האט געקאסט אסאך 'ריין' אידיש בלוט.

דער 'שד' פלעג זיך ארומדרייען אין לאגער, אויף א גרויסע ווייסע פערד. כמעט ווי טעגליך, פלעג ער אריינפאהרן צווישן דעם עולם בשעת אן אפעל, און שיסן רעכטס און לינקס. אויך האט ער געהאט א גרויס פארגעניגן צו צוטרעטן מענטשן צום טויט, מיט די פאדקעווען פון זיין פערד. עס איז נישט אדורך קיין איין טאג, וואס מען האט נישט אומגעברענגט א מענטש, דורך הענגען, שיסן, אדער צוטרעטן.

עס איז געווען דארט, א ווישניצער איד, מיט'ן נאמען ר' מאיר יחיאל צימעטבוים ז"ל. איין טאג, האט דער 'שד' מחליט געווען, אז ער שטופט נישט ענוג פלייסיג דעם וואגן מיט זאמד. האט ער אים געשאסן. דער קויל האט אבער נישט געטראפן אין ציהל, און ר' מאיר יחיאל האט אנגעהויבן אנטלויפן. דער 'שד' האט געשיקט די אידישע פאליציי נאך אים. זיי האבן אים געכאפט און צוריקגעקערט. דאן, האט דער 'שד' אים געשאסן אין מויל, און באפוילן פאר די ארדנונגס-דינסט, אים אויפצוהענגען ביי די הענט. דערנאך, האבן זיי גערופן זיין ווייב, און איר געצווינגען צוצוקוקן. די פרוי, זעהענדיג די מראה, האט זי אוועקגע'חלש'ט. ער האט זיך נעבעך געבעהטן מען זאל אים שיסן, ווייל די יסורים זענען געווען אומדערטרעגליך. דער רשע האט אבער געוואלט ער זאל זיך פייניגן, דעריבער האט ער אים נעבעך געלאזט הענגען אונטער אזעלכע שווערע אומשטענדן, ה"י. הערשט פארנאכט, ווען דער עולם האט זיך צוריקגעקערט פון די ארבעט, האט קעלערמאן ימ"ש אים אראפגענומען, געשאסן דריי מאל און ג'הרג'עט הי"ד.

חוץ פון דעם וואס מיר האבן זיך געזארגט, אז דער טאג זאל אדורכגיין בשלום, אהן אריינפאלן אין די הענט פון איינע פון די

רוצחים, האבן מיר געהאט נאך א געפערליכע דאגה. זיי האבן נישט געגעבן געהעריג צו עסן. דאס הייסט, מען האט געגעבן פאר יעדע 20 מענטשן, 1.40 קילא ברויט. נישט נאר דאס אז ס׳איז נישט גענוג פאר 20 מענטשן, צו קענען לעבן פון דעם, מען האט זיך נאך געדארפט שלאגן צווישן זיך, אז יעדער זאל באקומען גלייך, און מאכן זיכער אז קיינער נעמט נישט מער ווי ער מעג, ווייל אויב יא, וועט א צווייטער נישט האבן.

ווי איינגעפירט אין אלע לאגערן, איז אין שעבנא אויך געווען יעדן טאג אן ׳אפעל׳. דאס הייסט, אז מען האט איינגעזאמלט יעדן איינעם אויף א גרויסער ליידיגער שטח, און אזוי פלעגט מען ציילן, און מאכן זיכער אז קיינער איז נישט אנטלאפן.

איין טאג, בערך צווי וואכן נאך דעם וואס מיר זענען אנגעקומען קיין שעבנא, צווי וואכן פאר ראש השנה, האט מען ארויסגעטריבן דעם עולם צום אפעל, מיט געשרייען און געוואלדן. שטייענדיג אינדרויסן, נישט וויסנדיג וואס עס גייט יעצט זיין, שטעלט זיך ארויף איינער פון די עס-עס, אויפ׳ן פלאטפארמע, און רופט אויס, "ווער עס האט געלט, צירונג, גאלד, און סיי וועלכע ווערטפולע חפץ, איז בארעכטיגט עס יעצט איבערצוגעבן". אפיציעל, האט מען דאס געדארפט איבערגעבן גלייך ווען מען איז געקומען קיין שעבנא. דעריבער האבן זיי געזאגט, אז מיר זענען ׳בארעכטיגט׳ עס יעצט איינצומעלדן, און מען וועט אים גארנישט טוהן דערפאר. מען וועט אים מוחל זיין. דערנאך האט ער געזאגט, אז קיינער זאל אפילו נישט פרובירן זיך ארויסצודרייען, ווייל מען וועט יעדן איינעם עקסטער באקוקן, און ביי וועם מען וועט עפעס טרעפן, וועט מען שיסן אויפ׳ן ארט.

זיי האבן אוועקגעלייגט א גרויסער קאסטן אינדערמיט, און אזוי, איז יעדער וואס האט שוין יא געהאט עפעס, אריבערגעגאנגען צום קאסטן און עס איינגעלייגט. אין בלויז עטליכע מינוט, איז דער קאסטן געווען פול ביז אויבן, מיט חפיצים וואס אידן האבן ארויסגענומען

פון זייערע טאשן, כדי אז די דייטשע רוצחים זאלן עס קענען אריינלייגן אין זייער טאש.

ווען דער קאסטן איז געווען פול, און די אידן האבן אויפגעהערט צו גיין אריינלייגן זאכן, איז דער עס-עס נאכאמאל ארויפגעגאנגען, און אויסגערופן, "מיר מאכן אויפמערקזאם, אז איר קענט נאך רוהיגערהייט אריינלייגן זאכן. קיינער זאל זיך נישט איינרעדן, אז מען וועט שענקען דעם פאררעטער. ביי וועם מיר וועלן געפונען א ווערדפולע חפץ, וועט מען שיסן אויפ'ן ארט."

צו ווייזן אז ער מיינט עס ערנסט, האט ער ארויפגערופן א איד, און געמאכט א גרונטליכע אונטערזוכונג, און צום סוף, ווען מען האט דעם איד אויסגעטוהן די שטיוול, האט מען דארט געטראפן פארשטעקט אפאר הונדערט דאלער. א היליכיגער שאס האט אדורכגעשניטן די שטילקייט, און יענער איז געפאלן אויפ'ן ארט א קדוש, הי"ד. (דאכט זיך מיר, אז ער איז געווען פאלא'ס קאזין.)

"איר האט געזעהן וואס מיר האבן יעצט געמאכט?", האט דער עס-עס זיך געוואנדן צו אונז צום דריטן מאל, "איר האט נאך איין געלעגנהייט!". עס איז איבריג צו זאגן, אז קיינער האט נישט געוואלט איינשטעלן, און ווער עס האט נאך געהאט עפעס אין טאש, איז באלד אריבער צום קאסטן און עס אריינגעלייגט.

אזוי, איז יעדן טאג געווען נייע גזירות, און דאס איז, סך הכל, געווען איינס פון זיי. איך האב נישט געהאט וואס אריינצולייגן אין קעסטל. מיין קאזין, גאלדשטאף, האט יא געהאט. מיין קאזין האט אריינגעלייגט אביסל, און זיך איבערגעלאזט אביסל.

איך געדענק נישט אז זיי זאלן אויסרעכענען תפילין. איך ווייס נישט צו זיי האבן אפילו געוואוסט, אז אונז פארמאגן דאס. קען זיין,

אז זיי האבן אויך געזאגט, אז אלע רעליגיעזע זאכן דארף מען אויך אריינלייגן.

דער רשע גרשימעק ימש"ו, איז טאקע נאר געווען דער סגן פון שעבנא, אבער ער איז געווען דער הויפט רשע. ער איז געווען אן אכזר און א רוצח. נאר בלוט האט אים געקענט דערזעטיגן; עפעס אנדערש נישט. ער האט נאר געוואלט זען בלוט. ער האט פשוט הנאה געהאט (enjoyed) צו פיניגן א איד. דאס איז געווען זיין חיות. ער האט געקענט שלאגן, שיסן, און טוהן וואס ער ווייל, מיט וועם ער וויל, און ווען ער וויל. פשוט, ער האט הנאה געהאט צו זען, ווי אידן פיניגן זיך צום טויט. ער איז ארומגעפאהרן אויף א ווייסע פערד, און געזוכט ביי יעדער איינער, אויב ער קען טרעפן א פעלער, און ער האט יענעם באלד געשאסן. דאס איז געווען מעשים בכל יום.

איינמאל, אינדערפרי, ווען מען האט אונז צאמגענומען ביים אפעל-פלאץ, האט מען אונז געזאגט, אז עס זענען אנטלאפן פון לאגער, איינס צו צוויי מענטשן. דעריבער, האבן די רשעים ימ"ש גענומען 10 מענטשן (צווישן זיי איז געווען, פאלא'ס קאזין. ער האט געוואוינט נעבן מיך אין קראקא, אויף פאלינסקער גאס, נומער 14. ער איז געווען א שיינער הויכער יונגערמאן). מען האט זיי געגומען, און געשאסן, פארנט פון יעדער איינער, אז מען זאל זהן, למען ישמעו ויראו. און זיי פלעגן זאגן, "אנטלויפטס נישט. האטס רחמנות אויף ענקערע אייגענע ברידער. עטס וועטס ענק אפשר טאקע ארויסדרייען, אבער מען וועט דערפאר מוזן הרג'ענען ענקערע ברידער".

איינמאל האט זיך געמאכט, אז א בחור פון ווישניצא, האט זיך שוין נישט געקענט איינהאלטן, פון צוקוקן יעדן טאג, די געפערליכע רשעות פון דעם רשע גרשימעק ימש"ו. איז ער צוגעגאנגען צו אים, און געזאגט אין פנים אריין: "דו מיינסט אז די וועלט ווייסט נישט? דו מיינסט אז די וועלט וועט דיר מוחל זיין פאר דאס וואס עטס טוט? די וועלט ווייסט וואס עטס טוט, עטס, רויבער וואס עטס זענט. און מען וועט ענק פאר אלעמען באצאלן!". שוועד צו גלייבן, אבער דער רשע

איז געווארן שאקירט, אז איינער האט די חוצפה אים צו זאגן אזא זאך. ער איז געווען פארגליווערט, און ער האט דעם בחור גארנישט געטוהן.

נאך די מעשה, איינמאל, ווען מען האט אונז אלע צאמגענומען אויפ'ן אפעל פלאץ אזוי ווי געווענטליך, אינדערפרי איידער מען איז געגאנגען צו די ארבעט, האט דער רשע ימש"ו ארויפגערופן דעם בחור, און אלץ נקמה, האט ער גענומען דעם בחור, געבונדן זיינע הענט אויף צוריק-צו-וועגס, און אויפגעהאנגען ביי די הענט אויף א תלי', ה"י. ער איז נעבעך אזוי געהאנגען א גאנצן טאג. ווען מען איז צוריקגעקומען פון די ארבעט, פארנאכטס, איז דער בחור נאך אזוי געהאנגען. מען האט נישט געקענט דערקענען אויב זיינע הענט זענען געווען גלייך אדער צוריק-צו-וועגס. אזוי צובראכן זענען זיינע הענט געווען.

ביינאכט, ווען מען האט יעדעם צוזאמגערופן צום אפעל, האט דער רשע געזאגט, "דאס געשעהט ווען מען פאלגט מיך נישט". און נאך האט דער רשע ימ"ש געזאגט: "איך בין ווי א טאטע צו ענק!", און "פאר רחמנות", האט ער געהייסן שניידן דעם שטריק. דער בחור האט נאך אלץ געלעבט פון צרות, און "פאר רחמנות", האט ער אריינגעשאסן אפאר קוילן אין דעם בחור, און אזוי האט ער ליידער אויסגעהויכט זיין ריינע נשמה, הי"ד. זייט דעמאלטס, ווען מען האט אים געזעהן קומען, האט מען געזאגט: "דער טאטע גייט", אזוי, אז מען זאל זיך וויסן צו היטן. מען האט זיך געהיטן פון אים מער ווי פון פייער.

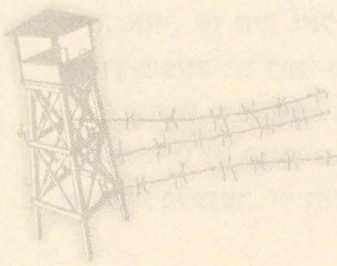
עס איז נישט צום פארשטיין, און ווער רעדט נאך פון פארשרייבן, ווי א מענטשן קען טוהן אזא רשעות. אזא רשע מרושע, מיט אזא רשעות, איז נישט געווען געבוירן זייט ששת ימי בראשית!! ער איז געווען "ליט דין בר נש" - ער איז איבערהויפט נישט געווען קיין מענטש, ימח שמו וזכרו. נישט בחינם האט מען אים צוגעטיילט דעם טיטל, 'שד'.

נאך די קריג, האט דער 'שד' ג'טענה'ט, אז ער האט ג'הרג'עט נאר צווי אידן, אויס רחמנות, ווייל זיי האבן געהאט טיפוס. מען האט

אים דן געוועהן לתליה, און אויפגעהאנגען אין קראקא. כן יאבדו כל אויביך ה׳.

איך ווייס נישט ווי אזוי עס איז בכלל מעגליך אזא זאך, אבער איך האב נישט געהאט קיין איין פערזענליכע מעשה מיט אים, ב״ה.

מיר זענען געווען, פאר די הייליגע טעג, אין שעבנא. איך געדענק נישט אז עס זאל זיין א מנין, אדער א סוכה. מיר פלעגן דאוונען, יעדער פאר זיך, וויפיל מען האט געקענט, און יעדער פלעגט זיך אונטערברומען זיין נוסח, און אינזין געהאט זיינע כוונות, וואס מען האט נאר געקענט. מיר האבן געהאט אסאך וואס צו בעהטן.

פרק י׳

אוישוויץ

מען פאהרט קיין אוישוויץ

אזוי ווי איך האב פריער געזאגט, זענען מיר אין שעבנא נישט געווען צו לאנג. ס׳איז געווען צוויי וואכן נאך סוכות, מיטוואך אינדערפרי פרשת לך לך, ה׳ חשון תש״ד, למספרם נאוועמבער 3. מען האט ארויסגערופן דעם גאנצן עולם פון בראק. קיינער האט נישט געטארט בלייבן אינעווייניג. מיר זענען געשטאנען אינדרויסן, און עס איז אדורך איין שעה, און נאך א שעה; אזוי איז מען געשטאנען א גאנצן טאג, אהן וויסן פארוואס מען שטייט, און ווער רעדט נאך, פון באקומען עפעס צו עסן.

בערך צען אזייגער ביינאכט, נאכ׳ן שטיין א גאנצן טאג, האט מען אונז דערלאנגט אביסל קרויט-וואסער, אזוי-גערופענע זופ. באלד נאכ׳ן באקומען דאס עסן, איז געקומען א גאנצער אהנלויף פון מיליטער, אזוי ווי די דייטשן פלעגן אלעמאל קומען, אלע מיני געווער, א מחנה פון סאלדאטן, כאילו מען גייט איינעמען גאנץ פולין.

מען האט אונז געגעבן א באפעל, מען זאל אנהייבן מארשירן. מיר האבן געמוזט מארשירן ווי סאלדאטן. עס זענען געווען אויסגעשטעלט, פינף מענטשן אין די בריידט, מיט צוויי עס-עס לייט, איינס פון יעדער זייט, אזוי, אז מען זאל אפילו נישט חלומ׳ן פון אנטלויפן. מען האט אדורך-שפאצירט דעם שרעקליכן וואלד, ווי אויבן דערמאנט, און עס האט יעדעם געכאפט אזא ציטער; מיר האבן געמיינט אז דאס איז עס. יעדער האט זיך געגרייט צו גיין על קידוש השם. זיי האבן אבער געהאט אנדערע פלענער. זיי האבן אונז געפיהרט ביז צום צווייטן זייט וואלד.

נאכ׳ן מארשירן פאר בערך דריי פערטל שעה, זענען מיר אנגעקומען צום באן-הויף.

אויפ׳ן וועג צו די באן, האט מען אונז געהייסן אראפלייגן די פעקלעך אין איין פלאץ. אזוי, איז געווען א גאנצער הויפן פון פעקלעך אויף איין פלאץ, און נישט צופלויגן, און עס איז געווען גרינגער פאר זיי אויפצורייניגן דאס פלאץ. מען איז געגאנגען אביסל ווייטער, האט מען געהייסן אויסטוהן די העמד, און מאכן איין הויפן דערפון, וכו׳. אזוי, איז אלעס געווען מסודר. מען האט זיך נישט געדארפט אינגאנצן אויסטוהן, נאר די אויבער-קליידער. די דייטשן האבן פארקוקט, און גארנישט געטוהן אדער געזאגט. דאכט זיך מיר, אז איך בין בלויז געבליבן מיט מיינע הויזן.

דארט, זענען שוין געווען גרייט לאנגע וואגאנען, אונז אויפצונעמען. מען האט אונז אלע געהייסן זיך אויסטוהן נאקעט. מען האט זיך נישט געאיילט נאכצוקומען דעם באפעל, און א וואונדער אז די דייטשן האבן פארקוקט, און אז איינער האט אויסגעטוהן נאר טייל פון זיינע בגדים, איז שוין געווען גענוג. מיט דעם, אז מען האט אונז געהייסן זיך אויסטוהן, האט מען זיך נאך מער איינגערעדט אז מען גייט אונז אומברענגען, ווייל אזוי פלעגט זיין ביי יעדע אויסזידלונג, מען האט געהייסן דעם עולם זיך אויסטוהן.

נאכ׳ן שטיין א שטיקל צייט, האבן די דייטשן אונז ארויפגעטריבן אויף וואגאנען. דאס זענען געווען פראכט-וואגאנען. דאס איז בעצם געמאכט צו שלעפן בהמות, אבער מיט די וואגאנען האבן זיי געפירט מיליאנען אידן צו די שחיטה, הי״ד. און יעצט, האט מען אונז טאקע ארויפגעטריבן אויף די וואגאנען, ווי בהמות. מען האט אריינגעשטופט הונדערט מענטשן אין איין וואגאן. מען האט אונז געהייסן זיך זעצן און אויסשפרייטן די פיס, אזוי, אז איינער איז געזעצן צווישן דעם צווייטנ׳ס פיס. עס איז געווען אזוי געשטופט, אז אויב איינער

האט זיך אויפגעשטעלט, איז שוין נישט געווען מעגליך זיך צוריק אוועקצוזעצן.

די באן איז אזוי געשטאנען, ביז אינמיטן די נאכט, און ערשט דאן האט עס אנגעהויבן צו פארן. באלד ביים פארלאזן דעם 'גן עדן', אזוי ווי דער רשע האט עס אנגערופן, האט מען באמערקט א שילד, וואס עס איז געשטאנען אויף דעם אויפגעשריבן: "מארדעראווקע". דאס איז געווען דער נאמען פון דעם שטעטל, וואס שעבנא האט געהערט דערצו. "אוי, ווי צוגעפאסט איז דער נאמען געווען צו דעם מערדערליכן ארט!"

איך ווייס נישט ווי אזוי, און פארוואס, אבער אויפ'ן באן האט מען שוין געשמועסט אז מען פירט אונז קיין אוישוויץ. עס איז שוין דאן געווען פאר יעדן באקאנט, וואס דאס ווארט "אוישוויץ" באדייט: דאס גרעסטע טויט-פאבריק, וואו די דייטשן האבן אויסגעפירט זייערע שרעקליכע פלענער אויף אידן. עס האט דאמאלס יעדן אנגעכאפט א ציטער, און מען האט זיך שוין יעצט ווידעראמאל געגרייט צו גיין אויף קידוש השם.

וואס איז דאס, אוישוויץ?!

עס איז יעדן באקאנט, אז די דייטשן האבן געהאט טויזנטער קאנצענטראציע-לאגערן. בעיקר, זענען געווען דריי סארט לאגערן: אן ארבעטס לאגער, וואו זיי האבן אויסגענוצט די אידן, צו ארבעטן ביטער שווער, און עס האט זיי גארנישט געקאסט, ווייל מען האט נאר געגעבן די אידן צו עסן, בלויז אז עס זאל זיי האלטן ביים לעבן, פאר אפאר חדשים.

א צווייטער סארט לאגער, איז געווען, א פלאץ וואו מען האט צאמגענומען אסאך מענטשן, און דארט האט מען צוטיילט די ארבעטס-

פעהיגע מענטשן פון די נישט ארבעטס-פעהיגע מענטשן, און דערנאך, האט מען זיי געשיקט ווייטער.

און דער דריטער סארט לאגער, איז נאר געווען א טויט פאבריק, א לאגער וואו מען האט בלויז גע׳הרג׳עט מענטשן, הי״ד. צענדליגע טויזנטער מענטשן זענען נעבעך דארט אומגעקומען טעגליך! מען איז אריינגעקומען אין לאגער - א מענטש, און ארויסגעגאנגען פון לאגער - אש... קדושים וטהורים. . .

עס איז געווען א קליינע שטאט אין פולין, וואס האט געהייסן אושפיצין. און אזוי ווי אסאך אנדערע שטעט, האט דער שטאט אויך געדינט אלץ א לאגער פאר די דייטשן ימ״ש. אבער דער לאגער האט געהאט א ׳מעלה׳, וואס קיין אנדערער לאגער האט נישט געהאט. דער לאגער האט געהאט אלע דריי מעלות...

דער חלק פון אוישוויץ וואס האט זיך געוואקסן ״אוישוויץ-בונא״, האט פארמאגט א גוזמא פון פאבריקן, וואו אידן האבן נעבעך געארבעט ביטער שווער.

דער חלק פון אוישוויץ וואס האט זיך געוואקסן ״אוישוויץ-בירקענוי״, איז געווען, וואו מען האט אפגעטיילט די ארבעטס-פעהיגע מענטשן פון די נישט ארבעטס-פעהיגע מענטשן.

און דער חלק וואס האט זיך געוואקסן ״אוישוויץ״, איז געווען דער חלק וואס האט פארמאגט די גאז-קאמערן, וואס האבן געארבעט 24 שעה אין טאג, וואס אין דעם האט מען נעבעך אומגעברענגט די מערסטע אידן; א משונה׳דיגער סכום, וואס מערקט זיך צווישן 800,000 און 1,500,000. הי״ד. (דער חלק איז געווען געבויעט אין א קליינע וואלד, וואס איז געווען ארומגענומען מיט גרויסע, הויכע, מעיפל-ביימער, וואס אפילו ווינטער פאלן נישט אראפ די בלעטער, כדי צו באהאלטן וואס עס קומט דארט פאר. די ביימער שטייען נאך היינט.)

אוישוויץ בירקענוי

ליל שבת קודש פרשת לך לך, ז' חשון תש"ד, למספרם נאוועמבער 5 1943, נאכ'ן זיין אויפ'ן באן צוויי גאנצע טעג, אהן עסן אדער טרינקען, איז מען אריינגעפארן אין דעם גיהנם אויף דער וועלט, דער לאגער "אוישוויץ".

באלד וועז מיר זענען אנגעקומען קיין אוישוויץ-בירקענוי, האט מען אונז אויפגענומען מיט געוואלדן, קולות, און גוטע קלעפ. אזוי, האט מען אונז אראפגעטריבן פון די באן. מיר האבן געזהן גרויסע פלאמען פייער ארויסשיסן פון גרויסע קוימענעס. מען האט געשמעקט פארברענטע פלייש. עס האט געהערשט אזא אנגעצויגנקייט און צומישענישן, אז קיינער האט נישט געוואוסט וואס וועט זיין נעקסט.

מען האט אונז געלאזט שטיין, גאנץ פרייטאג צו נאכטס, אין די באן-הויף, אין די ביטערע קעלט. טראץ דעם, וואס עס איז נאך געווען אנפאנג נאוועמבער, אבער אין פולין, איז שוין דעמאלטס גוט קאלט, און עס האט געשנייט, און פארגעס נישט, אז מיר זענען געווען האלב אדער אינגאנצן נאקעט.

בדרך אגב: אלע - אדער כמעט אלע - טראנספארטן, וואס זענען אנגעקומען קיין אוישוויץ, איז פארגעקומען אינמיטן די נאכט. דאס איז געווען איינער פון די טאקטיקן, וואס די דייטשן ימ"ש האבן געגוצט, צו דערשרעקן און צומישן די אידן, מען זאל נישט כאפן פונקטליך וואס טוט זיך. און וועז מען האט אונז אזוי געיאגט דארט, האט מען שוין אינגאנצן פארגעסן ווער מען איז, און וואו מען איז...

שבת אינדערפרי, האט מען אונז געשטעלט אין א רייע, און יעדער האט געמוזט אדורכגיין דעם בארימטן רוצח, דר. יאזעף מענגעלע ימ"ש. ער איז געשטאנען דארט, מיט א קליין שטעקעלע אין זיין האנט. נאכ'ן באקוקן זיין קרבן פון אויבן ביז אראפ, האט ער א מאך געטוהן, "רעכטס" אדער "לינקס". עס איז שוין יעדעם באקאנט, אז דער וואס איז געשיקט געווארן רעכטס, איז אויסגעקליבן געווארן

צו גיין ארבעטן, און די אנדערע, זענען גלייך געשיקט געווארן צום פארגאזן און פארברענען רח״ל, הי״ד.

אנגעקומען קיין אוישוויץ, זענען מיר געווען א צאהל פון בערך 6000 מענטשן. דערפון, זענען נאר בערך 750 געבליבן געווארן צו די ארבעט. די איבריגע 5250 מענטשן האט מען אוועקגעפירט צו די לינקע זייט. . .

אלע ארבייט-פעהיגע, האט מען אריינגעפירט אין א גרויסער ליידיגער בנין, און מען האט געפרופן יעדן ביי די פאמיליע-נעמען, לויט די בוכשטאבן A,B,C און אזוי ווייטער. די אויסגערופענע, האט מען געזונדן נאך טיפער אריין. עס איז געווען אזא האלבן וועטל, וואס האט אונז אפגעטיילט פון זיי. מיר האבן אבער געקענט זעהן, אז מען געבט זיי דארט צו עסן א שטיקל ברויט, מיט אזוי-גערופענע שווארצע קאווע.

חוץ פון דעם, וואס מיר זענען געווען אויסגעהונגערט, און מיר האבן נישט געוואלט ווארטן ווער-וועיסט-ווי-לאנג, האבן מיר זיך אויך געוואלט האלטן צוזאמען מיט די משפחה.

איך בין געווען א גאנצע צייט, צוזאמען מיט מיין קאזין, יהושע העשיל (העשעק) גאלדשטאף. זיין נאמען הייבט זיך אן מיט א G, און מיין נאמען הייבט זיך אן מיט א S. פארוואס זאל איך ווארטן א גאנצן טאג, און אפגעטיילט ווערן פון מיין קאזין? איך האב זיך אפגעשמועסט מיט מיין ברודער, פנחס אליעזר, אז מיר וועלן זיך א נאמען געבן: גראספעלד. אזוי, וועלן מיר קענען גיין צוזאמען מיט אונזער קאזין. מיר האבן זיך א נאמען געגעבן גראספעלד, און נישט גאלדשטאף, כדי עס זאל נישט אויפברענגען קיין פארדאכט. עס איז נישט געווען קיין פראבלעם אויפצומאכן א נאמען, ווייל מיר האבן נישט געהאט קיין פאפירן. אזוי האבן מיר זיך טאקע איינגעשפאהרט צו ווארטן א

גאנצער טאג, און מיר זענען געווען נענטער צו די ערשטע אדורכצוגיין, אנשטאט זיין פון די לעצטע.

נאכ'ן עסן, האט מען אונז אריינגעפירט ווייטער, און געהייסן זיך אויסטוהן, דאס וואס מען האט נאך נישט געהאט אויסגעטוהן אויפ'ן וועג קיין אוישוויץ, און מען האט אונז געגומען צו ענטלויזונג. אויב עס איז איינעם געלונגען צו באהאלטן, ביז אהער, געלט, גאלד, אדער סיי וואס, האט ער יעצט שוין גארנישט געהאט, ווייל דארט וואו מען האט איבערגעלאזט די קליידער, איז מען שוין מער נישט צוריקגעגאנגען, און מען האט יעדן גוט בודק געווען, צו ער האט נישט באהאלטן קיין גאלד, זילבער, אדער געלט. מען האט אפילו אריינגעקוקט אין מויל, פאר דימאנטן אדער גאלדענע ציין!

"ענטלויזונג" מיינט אזוי: אונז האבן געהאט לייז, מיט אנדערע קראנקהייטן. כדי די לייז זאל אוועקגיין, און נישט זיין אנשטעקיג, איינער פאר'ן צווייטן, האט מען אונז געגומען צו - להבדיל - אזוי ווי א מקוה, אבער אנשטאט נאר הייס וואסער, האט מען דארט אויך אריינגעלייגט שארקע. שארקע, איז דאס וואס מען מאכט שוועבלעך, אזא שארפע זאך, בערך אזוי ווי 'בליטש' אדער 'בענזין', אז דאס זאל דיסאינפעקצירן. אזוי ווי היינט, איידער מען ווארפט אראפ א הויז, ווארפט מען אריין א באם, וואס פון די שמעק-רויך ווערן די באגס גע'הרג'עט, אזוי אויך דא, האבן מיר געהאט לייז צו הרג'ענען. ווען דאס גייט אויפ'ן קערפער, ברענט עס אזוי, אז עס איז געפערליך; ווער רעדט נאך, אז איינער האט א קראץ, אדער אן אפענע וואונד. אנשטאט מיר זאלן זיך שמירן די גאנצע קערפער, האט מען אונז געהייסן זיך טובל'ען דערין. מען האט געמוזט גוט צומאכן די אויגן, ווייל אויב נישט, וואלט מען זיך פארברענט די אויגן. דאס האט געהייסן - זיך וואשן.

נאכ'ן שויער, האט מען אונז ארויסגעיאגט, אזוי ווי דער כלל אין לאגער איז געווען, אז מען יאגט. יאגן, מיינט נישט נאר יאגן; עס מיינט אויך, כאפן ביטערע קלעפ. נישט גענוג, אז דער שויער איז געווען אייז-קאלט וואסער, און אז מען האט נישט געהאט וואס

זיך אנצוטוהן, און מיט וואס זיך אפצוטרוקענען, האט מען אונז נאך ארויסגעיאגט אויפ׳ן פרייען פעלד.

נאכ׳ן שטיין א שטיק צייט אויפ׳ן פרייען פעלד, האט מען געגעבן פאר יעדער איינער, אן "אוישוויץ יוניפארם". א געשטרייפטע העמד, הויזן, היטל, און האלצערנע שיך. דאס היטל, האט מען נאר געמעגט טראגן צו די ארבעט. אין בראק, איז געווען פארבאטן ארומצוגיין מיט א צוגעדעקטע קאפ.

מיינטס נישט, אז זיי זענען געווען אזוי גוט צו אונז און געגעבן געהעריגע קליידער. קודם כל, די קליידער זענען געווען, ווי מען וואלט היינט געזאגט, paper thin. צווייטנס, די קליידער זענען געווען, אויף איינעם - צו גרויס, און אויף איינעם - צו קליין. דאס וואס מען האט באקומען, דאס איז עס געווען. די שיך וואס מען האט אונז געגעבן, זענען אויך געווען גרויס אדער קליין. אלעס איז געווען, אדער גרויסע אדער קליינע; דאס זענען געווען די סייזעס. צווישן זיך, האט מען געטוישט א גרויסע פאר א קליינע. פון יעצט און ווייטער, איז דאס געווען אונזער גאנצער פארמעגן, 'די קליידער'. און דאס זענען געווען אונזערע קליידער אויף א גאנץ ווינטער.

די האלצערנע שיך האט מען גערופן 'האלענדערקעס', ווייל מען האט נישט געקענט זען קיין חילוק צווישן די רעכטע און די לינקע, און אין האלאנד טראגט מען אזעלכע שיך. די האלצערנע שיך האבן געהאט א 'מעלה', אז ווען עס האט געשנייט, האט זיך די שניי צוגעקלעבט צו די שיך, אזוי, אז ווען מען איז געגאנגען, האט איין פוס געקענט זיין העכער פון דעם צווייטן, און איין מינוט איז די רעכטע פיס געווען העכער, און א מינוט שפעטער איז די לינקע פוס געווען העכער. עס האט אויסגעדרייט די פיס אויף א געפעהרליכן אופן. ווער רעדט נאך, ווען עס איז געווען א שלעכטע וועטער, און גרויסע שניי

אויף דער ערד; מען איז כסדר אראפגעפאלן, און מען האט זיך כסדר אפגעשטעלט, אפצושאקלען די שניי פון די שיך.

די האלצערנע שיך זענען ממש געווען א קללה פאר זיך. מען האט זיך געקענט צוברעכן די הענט און פיס, ווען מען איז געגאנגען מיט דעם. מיט אט דעם פאר שיך, האט מען אסאך מאהל געדארפט לויפן, ווייל די רשעים האבן אונז געיאגט. זיי האבן געטראגן שטיוול, אדער זענען זיי געפאהרן אויף פערד, אדער מיט קארס, און אונז האבן געמוזט גיין שנעל, אדער לויפן. פרעג בעסער נישט ווי אזוי עס האט אויסגעזעהן. געווען־הנטליך, געוואוינט מען זיך צו צו א זאך, נישט קיין חילוק וואס עס זאל זיין; צו דעם האט מען זיך נישט געקענט צוגעוואוינען, ווייל יעדע טריט איז געווען אנדערש. אזוי זענען מיר געגאנגען, צו און פון די ארבעט, יעדן טאג, א שיין שטיקל וועג.

אויב האבן די דייטשן אונז נאך נישט גענוג דערנידערט, האבן זיי געהאט נאך א וועג ווי אזוי אונז צו דערנידערן, "מער האט מען נישט קיין נאמען, נאר א נומער!". מען האט אריינגעקריצט א טאטו - א נומער - אין יעדנ'ס לינקע האנט. מען האט עס אריינגעקריצט מיט א הייסע קאכעדיגע בראנד־אייזן, פון וועלכע מען האט געליטן גרויסע יסורים.

מיין נומער איז '161179'. איך מיין אז מיין ברודער איז געווען נומער 161178, און מיין קאזין, העשעק גאלדשטאף, איז געווען 161177, און זיין קאזין איז געווען 161176.

"פון דאן און ווייטער, האב איך שוין נישט געהייסן שעכטער, אויך נישט גראספעלד, נאר נומער 161179". . .

נאך די אלע שווערע צרות, וואס מיר האבן מיטגעמאכט די לעצטע פאר טעג, האט מען אונז אנגעוויזן וואו מיר וועלן שלאפן. מען האט מיך, מיט נאך אנדערע, געפיהרט צו א גרויסע באראק, נומער 56. (טייל פון מיינע חברים זענען געווען אין בלאק נומער 14). דאס איז געווען אויסגעשטעלט פאר 500 מענטשן. עס זענען געווען אויסגע'שורה'ט 'פריטשן', דאס איז דריי־שטאקיגע 'אזוי־גערופענע' בעטן, וואס איז געווען געמאכט

פון האלץ. אויף יעדע פריטש, האט מען אריינגעשטופט זיבן מענטשן. עס קומט אויס, אז אין יעדע שאפע איז געשלאפן 21 מענטשן. אויף איין זייט בראק, האט געקענט זיין מער פון 10 אזעלכע שאפעס, און אויף די אנדערע זייט, איז אויך געווען מער פון 10 שאפעס; דאס קומט אויס צו איבער פיר הונדערט מענטשן. אין די זייט, איז געווען נאך אפאר שאפעס.

שטעלטס ענק אליין פאר, ווי אזוי עס פיהלט, צו שלאפן אויף א רויע שטיקל האלץ, מיט זיבן מענטשן, וואו עס איז נאר דא פלאץ פאר פיר, און מען קען נישט זיצן, נאר ליגן, ווייל עס איז נאר געווען אזוי פיל פלאץ, צווישן איין שטאק און צווייטן, וויפיל מען דארף האבן אריינצוקריכן אויפ׳ן פריטש, אהן קיין קישענעס און אהן קיין מאטראצן - די האנט איז געווען דער קישן, און אויב איינער האט זיך געוואלט באדרייען, האט יעדער זיך געמוזט דרייען.

דער וואס האט געהאט אין פלאן איבערצולעבן, האט געמוזט זעהר שנעל שלום מאכן מיט דעם מצב, און גלייבט מיר, עס איז נישט געווען אזוי גרינג ווי עס שרייבט זיך. עס איז אונז געווען שווערער ווי אין אנדערע לאגערן, ווייל מיר האבן אלעמאל געהאט מיט וואס זיך מחזק צו זיין, מיר האבן אלעמאל געהאט תפילין, ציצית, און אנדערע תשמישי קדושה, מען האט זיך געקענט אן עצה געבן אז מען זאל זיך היטן פון טריפות, אבער דא אין אוישוויץ האט מען אונז אלעס צוגענומען. די תפילין, ציצית, און אנדערע תשמישי קדושה, האבן מיר געמוזט איבערלאזן אויפ׳ן וועג קיין אוישוויץ, און מיר זענען געבליבן בעירום ובחוסר כל.

אין געטא, האט מען גע׳שחט׳ן, און געגעסן כשר. מען האט נאך געקענט האנדלען מיט די גוים טריפה׳נערהייט, און וועו נישט, האט מען געגעסן נאר גרינצייג, און מען האט געקענט לעבן פון דעם. אבער וועו מען האט אונז געפירט קיין אוישוויץ, זענען די צייטן געווען

פאריבער. מען האט שוין נישט געהאט מיט וואס - און מיט וועם - צו האנדלען.

אנהייב, האבן מיר נאך פרובירט, נאר צו עסן גרינצייג. אבער, דאס עסן אין אוישוויץ איז געווען אזוי מאגער אויסגעשטעלט, אז אויב איינער האט נישט געגעסן דאס וואס מען האט געגעבן, איז ער ממש געווען א מאבד עצמו לדעת רח"ל.

שפעטער, וען עס האט שוין אויסגעלאזט די כוחות, האט מען נישט געהאט קיין ברירה, און מען האט געגעסן די טריפה'נע זופ וואס מען האט געגעבן, אבער מען האט ארויסגעווארפן די פלייש פון די זופ. נאך שפעטער, האט מען געזעהן אז מען האלט עס שוין נישט אויס, האט מען געגעסן וואס זיי האבן געגעבן, צו זאל עס זיין פערד פלייש אדער ג'פגר'טע פלייש. (קיין חזיר האבן זיי אונז נישט געגעבן צו עסן, ווייל דאס איז פעט, און די גוטע פעטע עסן האבן זיי אליין געפרעסן.) אונז האט מען געגעבן זופ, און די זופ איז געווען, מער זאמד, ווי גרינס - אדער וואס זיי האבן דארט אריינגעלייגט. דאס וואס מען האט אונז געגעבן, האט מען געמוזט עסן, ווייל זיי האבן אונז געגעבן די מינימום וואס א מענטש דארף, אויף אדורכצולעבן דעם טאג.

אהן קיין ברירה, האבן מיר געמוזט שלום מאכן מיט'ן מצב, אז מיר וועלן מוזן עסן טריפות. עס איז שוין געווען פיר יאר אריין אין די ביטערע קריג, און מיר האבן זיך איינגעהאלטן פון עסן טריפות, אבער מער האבן מיר שוין נישט געקענט. עס איז נישט צום באשרייבן, ווי אזוי עס האט אויסגעזעהן, און ווי אזוי עס איז צוגעגאנגען, דאס ערשטע מאהל וואס מיר האבן געמוזט אריינעמען א שטיקל טריפות אין מויל. איך גלייב, אז די לעצטע צוויי יאר פון די מלחמה, האב איך אויך געגעסן חמץ בפסח. מיין שונא וואלט איך אפילו נישט געוואונטשן, אזא ביטערער טעם, ווי מיר האבן געהאט, וען מיר האבן זיך געמוזט ברעכן און זיך ממש צווינגען, צו עסן דעם חמץ, אדער טריפה פלייש.

עס איז נישט צום באגרייפן, און אוודאי נישט צום באשרייבן, ווי מיר האבן געפיהלט דעמאלטס, און ספעציעל דאס ערשטע מאל!

מיר אידן, האבן זיך אבער מחזק געווען, און געזאגט: "דאס איז דער רצון הבורא", דאס איז וואס דער באשעפער וויל פון אונז יעצט, און אזוי וועלן מיר טוהן. דאס מיינט, זיין א איד! דאס איז א איד! נאר אזוי, קענען מיר זיך האלטן אין שווערע זמנים, און נאר אזוי, האבן מיר זיך טאקע געהאלטן אין די שווערסטע זמנים. פרעג מיר אבער נישט, פון וואו מיר האבן גענומען די כוחות, זיך מחזק צו זיין איינער דעם צווייטן.

דער חלק פון בירקענוי, וואו מיר זענען געווען, האט געהייסן BIIA. דאס איז, אפיציעל, געווען אן אפרוה פלאץ. דארט האט מען נישט געארבעט, נאר געווארן צוגעגרייט, פיזיש און מאראליש, איידער מען שיקט אונז ווייטער.

איך וואונטש נישט קיינעם, אזא אפרוה. מען האט אונז יעדן טאג ארויסגענומען, אויף א גרויסע לוידיגע פעלד, און מען האט אונז געהייסן אויפהייבן און שלעפן שווערע שטיינער פון איין ארט צום צווייטן, סתם פאר די רשעות - נישט ווייל זיי האבן עס געדארפט האבן דארט. עס זענען געווען מענטשן, וואס האבן פרובירט צו נעמען קלענערע שטיינער. באלד ווען די דייטשן האבן דאס געזען, האבן זיי יענעם גערופן צו א זייט, און אים געהייסן לויפן. ווען יענער איז געלאפן, האבן זיי אנגעריצט אויף אים הונגעריגע הינט, וואס האבן דעם מענטש נעבעך צוריסן און צופליקט. ליידער, זענען אסאך מענטשן געגאנגען אויף קידוש השם מיט אזא מיתה משונה ה״י, הי״ד.

מיר זענען געווען אין אוישוויץ, זעהר נאנט צו די באקאנטע קרעמאטאריומס. מיר זענען געווען אפגעטיילט מיט עלעקטריק דראטן, אבער מיר האבן ליידער געקענט זעהן, ווי מען פירט אידן צו

די שחיטה, און די געדעכטע רויך וואס איז ארויף אין הימל. "אזוי האבן מיר פארברענגט אונזער אפרוה, פאר פינף וואכן".

איך וועל זאגן נאכאמאל, וואס איך זאג אלעמאל. ווי אזוי מיר האבן אדורכגעלעבט און אויסגעהאלטן די אומשטענדן, און בכלל, נאך דעם וואס מען האט אונז אזוי אראפגעקלאפט דעם מאראל, איז נישט צום פארשטיין.

אוישוויץ בונא

נאכ'ן זיין אויף פינף וואכן קור, האט מען אונז געשיקט צו די ארבעט. מען האט אונז איינגעטיילט צו פארשידענע לאגערן. אונז האבן זיך אפגעשמועסט מיט מיין קאזין, זיך צו טרעפן נאך די מלחמה, אין קראקא, ביי זיין הויז, וואו ער האט געוואוינט. אים האט מען געשיקט צו איין לאגער, און מיין ברודער פנחס אליעזר און איך, האט מען אריבערגעפירט פון אוישוויץ-בירקענוי, צו אוישוויץ-בונא, וועלכע איז געווען בערך צוויי מייל פון בירקענוי.

צו בונא, איז דער עולם שוין געקומען, בלויז מיט געשטרייפטע קליידער און א נומער. אונז חסיד'ישע בחורים און יונגעלייט, זענען געקומען מיט נאך עפעס אנדערש פון יעדעם; מיר זענען געווען א חבורה! מיר האבן זיך פרובירט צו האלטן צוזאמען, ווי ווייט מעגליך. פארשטייט זיך, אז מיר האבן אלע געארבעט אין אנדערע קאמאנדעס, און געשלאפן אין אנדערע באראקן, אבער מיר האבן פרובירט דאס בעסטע, זיך צו האלטן שטארק. מיין נישט, אז עס איז געגאנגען אזוי גרינג אין לאגער. מיר האבן ביטער שווער געארבעט, און יעדער האט געהאט זיינע שווערע זמנים, אבער פונדעסטוועגן, האבן מיר זיך פרובירט צו שטארקן, איינער דעם צווייטן.

די חבורה איז באשטאנען פון היימישע חסיד'ישע בחורים און יונגעלייט: ר' משה ברוינפעלד, ר' יעקב קעמפלער, ר' ניסן לעזער, ר'

משה יהושע צאנגער, ר׳ יחיאל קורץ, ר׳ אלטר קורץ, און נאך היימישע חסידי׳שע בחורים און יונגעלייט. (מיז זענען שוין געווען צוזאמען פון ווישניצא.)

נאך היינט, ווען ר׳ ניסן לעזער טרעפט מיך, זאגט ער מיך, "הונדערט איין און זעכציגער (161)", דאס מיינט 161,000. ער איז געווען אין די זעלבע טראנספארט ווי מיך, ווען מען איז אנגעקומען קיין אוישוויץ, און אונזער טראנספארט האט באקומען נומערן אין די 160 אדער 161 טויזנט, דעריבער רופט ער מיך אזוי.

אין בונא, בין איך געשלאפן אין די זעלבע באראק, ווי ר׳ יעקב קעמפלער און ר׳ משה ברוינפעלד. דאס איז געווען בלאק נומער 34. אונזער בלאק-עלטסטער, איז געווען א געשמד׳טער איד, א רשע מרושע. ער האט געהייסן 'אלפערט וועדיל'. נאכ'ן קריג, איז ער געכאפט געווארן, דורך אפאר אידן, און זיי האבן אים געהאנגען. צו זיך, האט ער געהאט א געטרייער שטובן-דינסט, וועלכער האט כמעט געקענט באווייזן אזעלכע רשעות ווי דער בלאק-עלטסטער אליין. ער האט געהייסן 'וועכטער'.

דער בלאק איז געווען אזוי לאנג ווי דאס גלות, און אויף ביידע זייטן זענען געווען בעטן. אינמיטן, איז געווען אן אויוון, וואס איז געווען בערך 3 פיס הויך און ברייט. אפיציעל, האט מען געדארפט צו הייצן דעם אויוון, אז מען זאל זיין וואַרעם, אבער אדערווייל, האט מען דאס גענוצט אויף צו שלאגן אידן. וועז א דייטש האט געדארפט שלאגן איינעם, האט ער אים געהייסן זיך איבערלייגן אויפן אויוון, און זיי האבן אים געשלאגן מיט די גרעסטע רציחה. מעגליך, אז ווען מען איז אראפ פון דארט, האט מען נישט געדענקט אויב מען לעבט.

די בעטן דא, זענען געווען אנדערש ווי אין אנדערע לאגערן. מען קען עס לכאורה אנרופן בעסערע בעטן. עס איז נאר געווען צוויי שטאק הויך. אין א בארַאק, איז געווען בערך 30 - 40 בעטן אין א שורה, און עס דאכט זיך מיר, אז עס איז געווען דריי שורות, אזוי ווי אן עראפלאן. עס איז געווען דריי שורות, צוויי שטאק הויך. איינער איז געשלאפן אונטן, און איינער אויבן, און מען האט געהאט א שעניק

(שטרוי זאק), און קען זיין, אז מען האט אויך געהאט א דעק. אלץ בעסער פון בירקענוי, ווייל דארט איז מען געשלאפן אויף א רויע שטיקל האלץ.

אזוי ווי אין אלע לאגערן, האט מען אונז, יעדן אינדערפרי, ארויסגעטריבן פון בעט, צום אפעל פלאץ, כדי אונז צו ציילן, און מאכן זיכער אז קיינער איז נישט אנטלאפן. מען האט זיך געדארפט שטעלן, 5 מענטשן אין די בריידט פון יעדע שורה. נאכ'ן ציילן, האט יעדער באקומען א שטיקל ברויט, און מיר האבן אנגעהויבן מארשירן צו די ארבעט. דער וועג צו די ארבעט, האט געדויערט א גאנצע שעה צו גיין. פארגעס נישט, אז מיר האבן זיך געשלעפט מיט האלצערנע שיך.

בונא איז באשטאנען פון קאמאנדעס. עס זענען געווען קאמאנדעס, וואו מען האט געארבעט אויפ'ן פעלד אינדרויסן, און עס זענען געווען קאמאנדעס וואס האבן געארבעט אינעווייניג, אין א בנין.

איך האב געארבעט אין קאמאנדע צוויי. דאס איז געווען א בוי-שטעלע. דארט איז געווען אלע מיני קאמאנדעס; עס איז געווען אן אייזן קאמאנדע, א בעטן קאמאנדע, אן עלעקטריק קאמאנדע, און איך האב געארבעט אין די רערן קאמאנדע, קאמאנדע צוויי. די ארבעט איז געווען ביטער שווער. מיר האבן געארבעט אינדרויסן, אויפ'ן פעלד, נישט קיין חילוק וואס די וועטער איז געווען.

די ארבעט ביי די רערן קאמאנדע, איז צוגעגאנגען אזוי: עס זענען כסדר געקומען טראנספארטן פון רערן. אמאהל איז עס געקומען מיט די באן, און אמאהל מיט א פערד און וואגן. די רערן זענען געווען קאנאליזאציע רערן. עס זענען געווען אלע סייזעס רערן, גרויסע און קליינע. וען עס איז געקומען אן ארדער, האט מען דאס געדארפט אראפנעמען אדער ארויפלייגן אויף וואגענען. די קאמאנדע, איז גערעכנט געווארן פון די טראנספארט קאמאנדעס. דאס האט געמיינט, אז מען מוז ארבעטן זיבן טאג א וואך. ווייל אז עס איז אנגעקומען א

וואגאן מיט רערן, האט מען דאס געמוזט גלייך אראפלאדענען פון די וואגאנען, ווייל די וואגאנען האבן נישט געהאט קיין צייט צו ווארטן.

אנדערע קאמאנדעס, האבן געארבעט 6 טעג א וואך. זונטאג, איז געווען דער טאג וואס זיי האבן נישט געארבעט, ווייל זייער דייטש, מייסטער, אדער אויפזעהער, האבן נישט געוואלט ארבעטן, איבער דעם האבן די אידן נישט געדארפט ארבעטן. מיר האבן אבער נישט געהאט קיין ברירה. אזוי, האבן מיר געקענט האלטן חשבון וועלכער טאג אין די וואך עס איז, און עס האט אויך ארויסגעהאלפן האלטן חשבון מיט די דאטום.

נאך א חילוק צווישן א טראנספארט קאמאנדע מיט סתם א קאמאנדע, איז, אז זיי האבן געארבעט אונטער א דאך, אבער די טראנספארט קאמאנדעס האבן געארבעט אונטער׳ן פרייען הימל, ווייל די וואגאנען וואס זענען אנגעקומען זענען געווען אינדרויסן. און ווען עס האט גערעגנט און געשנייט, איז עס געפאלן אויף אונז, און מיר זענען געווארן נאס און געפרוירן. די אנדערע מענטשן האבן טאקע געארבעט שווער, אבער עס איז געווען א האלבע צרה, ווייל זיי זענען נישט נאס געווארן.

איך וועל פרובירן מסביר זיין, ווי אזוי עס איז געווען, אין בונא, די ארבעט. אין בונא, איז געווען א בוי-שטעלע. דאס איז געווען אזוי ווי א גרויסע קאמפאני. דער קאמפאני האט געהאט פארשידענע אפטיילונגען (קאמאנדעס). אין יעדע אפטיילונג האט מען אריין געלייגט א מענעדזשער. געוען האט מען אים "מייסטער". דער מייסטער, איז געווען אזוי ווי דער בעל הבית. ער איז געווען אן איינגעשטעלטע פאר די בוי-שטעלע. דער מייסטער איז געווען א דייטש, און ער האט געהאט א העלפער.

מיין מייסטער׳ס העלפער, איז געווען א פאלאק. ער האט געהייסן בענא. ער איז געווען גאנץ אן ארנטליכער גוי. ער איז געווען דער קאפא פון די רערן אפטיילונג. ער איז געווען א געפאנגענער, א העפטלינג, פונקט ווי מיך. ער איז געווען א פאלאק, דעריבער

האט ער באקומען דער הויכראנגיגער ארבייט, און פאלאקן האבן אויך באקומען פעקליך פון דער היים. דער מייסטער, דער דייטש, איז געזעצן אין אפיס, און געקריגן ארדערס פון די קאמפאני, וואס ער דארף צושטעלן, אזויפיל און אזויפיל רערן, און ער האט געזאגט פאר'ן קאפא, "מען דארף היינט אזויפיל און אזויפיל רערן", און דער קאפא האט געזאגט, "אקעי, מען דארף האבן - למשל - 50 ארבייטער".

קאמאנדע צוויי, איז אויך געווען די שלאק קאמאנדע; אזוי האט מען עס גערופן. יעדער קאמאנדע, האט געהאט וויפיל מענטשן ער האט געדארפט, למשל 10, 15, 50, און די מענטשן האבן געהערט צו דער קאמאנדע. יעדן טאג, ווען מען איז ארויס פון לאגער צו די ארבעט, האט יעדער מייסטער אנגערופן, וויפיל מענטשן ער דארף היינט האבן. און עס האט זיך געמאכט, אז עס זענען געווען קאמאנדעס, וואס האבן נישט געדארפט האבן אלע זייערע ארבייטער; למשל, א קאמאנדע האט געהאט יעדן טאג 50 ארבייטער, און איין טאג האט זיך געמאכט, אז ער דארף נישט מער ווי 30 ארבייטער, ווייל ער האט נישט קיין ארבעט פאר זיי. איז געבליבן איבריגע 20 מענטשן. וואס זאל מען טוהן מיט זיי? מען קען זיי חס ושלום נישט לאזן גיין לוידיג, און נישט ארבעטן איין טאג, דעריבער, האט מען געשיקט די איבריגע 20 מענטשן צו קאמאנדע צוויי (די שלאק קאמאנדע), צו העלפן שלעפן רערן. אויב איז נישט געווען וואס צו טוהן ביי אונזער קאמאנדע, האט מען אונז געהייסן שלעפן די רערן פון איין פלאץ צום צווייטן, און גלייך מאכן, און ציילן. אזוי, איז מען קיינמאל נישט געגאנגען לוידיג. פאר דעם, האבן מיר געקענט אריננעמען נאך מענטשן, ווייל עס איז אלעמאל געווען וואס צו שלעפן.

דער בענא, האט געווהנטליך געהאט אונטער זיך בערך 20, 30 מענטשן, און ער האט מער-וויניגער געקענט אכטונג געבן אויף זיי. ער האט געמומען איין ארבייטער, וואס זאל אים העלפן מאכן זיכער אז אלעס קלאפט, אזוי ווי עס באדארף צו זיין. אבער ווען עס איז געקומען נאך מענטשן, פון אנדערע קאמאנדעס, האבן די צוויי נישט געקענט אכטונג געבן אויף יעדער איינער. דעריבער, האט ער גענומען

אפאר פון זיינע אלטע ארבייטער, וואס האבן אפיציעל געארבעט פאר קאמאנדע צוויי (רערן קאמאנדע) די גאנצע צייט, און ער האט זיי געגעבן 5-10 נייע ארבייטער, אז זיי זאלן אכטונג געבן אז זיי זאלן ארבעטן, מאכן די רערן לויט די סייזעס, און ציילן וויפיל עס איז דא. איך האב אויך באקומען 10 מענטשן, און ער האט מיך געגעבן אווינקל, וואו דארט האב איך געארבעט מיט זיי, און אכטונג געגעבן אז אלעס זאל זיין ווי עס באדארף צו זיין. ער האט אונז למשל געזאגט, "מאך זיכער, אז אלעס איז גלייך, כדי עס זאל נישט פארנעמען קיין עקסטרע פלאץ".

שבועות צייט, זענען אנגעקומען אסאך אידן פון אונגארן, און דעמאלטס איז דער טערצאלער רב אויך אנגעקומען. פאר ראש השנה, האבן זיי אים אריינגעלייגט אונטער מיין אויפזיכט. איך געדענק נישט, אויב ער איז געווען אן אפיציעלער ארבייטער ביי די רערן קאמאנדע, צוזאמען מיט מיך, אדער ער האט געארבעט ערגעץ אנדערש, און מען האט אים יעצט געשיקט צו אונז. יעדנפאלס, ראש השנה, האב איך געארבעט אויפ'ן פעלד, אינדרויסן, צוזאמען מיט מיינע 10 ארבייטער. אויפ'ן פעלד, איז געווען בונקערס, און איך האב אריינגעשיקט מיינע ארבייטער אין בונקער, דאוונען, דאס וואס זיי האבן געדענקט פון אויסנווייניג, און איך בין געשטאנען אינדרויסן, אכטונג צו געבן, אז ווען איך וועל זהן א דייטש פונדערווייטנס, וועל איך זיי שנעל ארויסרופן, צו גיין ארבעטן.

עס פלעגן כסדר קומען דייטשן, קוקן אויב מען ארבעט. ווען דער דייטש איז אנגעקומען, האט דער פיהרער פון די גרופע זיך געדארפט אנרופן "מעלדונג הויכזאם, קאמאנדע צווא, 10 ארבייטער". די דייטשן האבן אזוי געערעדט; אנשטאט זאגן צוויי, האבן זיי געזאגט צווא, און יעדער פיהרער האט דאס געדארפט מעלדן, און אויך זאגן די צאל ארבייטער. עס קען גאר זיין, אז ער איז ארומגעגאנגען ציילן, אויב עס

איז טאקע דא אזויפיל ארבייטער אזוי ווי איך האב געזאגט. אזוי איז דער דייטש געגאנגען פון איין גרופע צום צווייטן.

פון דארט, האט מיך די טערצאלער רב גוט געקענט, און ער איז דארט געווען מיין גוטער חבר. איך בין אויך געשלאפן מיט אים אין איין בראק. איך האב דעמאלטס פרובירט צו זיין שיין און גוט, און ארויסהעלפן מענטשן מיט וואס איך האב געקענט, און פרובירט צו פארגרינגערן די ארבעט פאר מיינע ארבייטער. ב"ה, אז קיינער האט מיך נישט געזאגט אז איך האב געטוהן עפעס נישט ריכטיג.

איך האב אפילו, נאכ'ן קריג, געטראפן דעם טערצאלער רב, דאוועננען אין צעהלימער בית המדרש, אין וויליאמסבורג, אום שבת. האט ער מיך געפרעגט, "דו ביסט דער?". האב איך אים געזאגט, "יא, דאס בין איך". פרעגט ער מיך, "דו גייסט נישט קיין שטריימל?". האב איך אים געפרעגט, "ווי קום איך צו א שטריימל?". האט ער מיר געזאגט, "דער וועג ווי אזוי דו האסט זיך אויפגעפירט אין לאגער, פארשטיי איך, אז דו וואלסט געדארפט טראגן א שטריימל".

ב"ה, אז נישט נאר אים, נאר אויך אנדערע מענטשן, האב איך נישט קיין עוולות געטוהן. "מסתם איז דער זכות, פון העלפן אידן - מיט וואס איך האב נאר געקענט - אין די שוועריקייטן, בייגעשטאנען, און מיך געהאלפן בלייבן ביים לעבן"!!

צוזאמען מיט דעם טערצאלער רב, איז געקומען א איד. זעהט אויס, אז ער איז געקומען פון די זעלבע שטאט. ער איז געווען א שטיקל משמש ביים טערצאלער רב אין אוישוויץ. דער איד איז געווען א פיינער איד, אבער א פשוט'ער. ער האט נעבעך געמיינט, אז מען וועט דעם טערצאלער רב מכבד זיין מיט סנדקאות - ווי מען זאגט, מען וועט דרך ארץ האבן פאר אים, און אזוי אויך וועט מען אים, אלס משמש, אפשר אויך שוינען. אדערווייל, די אלע אידן וואס זענען נעבעך דארט געווען, האבן געמוזט ארבעטן. וואס וואלט ער געקענט זאגן פאר'ן טערצאלער רב, "דו שטיי אין די זייט"?! האט מען דען עמיצן געקענט

געבן כבוד? די דייטשן האבן נישט דיסקרימינירט. יעדער האט געמוזט ארבעטן.

איין שבת, איז אנגעקומען א טראנספארט פון קאנאליזאציע רערן. די רערן זענען געווען גרויסע רערן, געמאכט פון צעמענט (כלי חרס). דאס זענען געווען וואסער-רערן. דער נאמען "קאנאליזאציע" קומט פון דעם וואָרט 'קאנאל'. די רערן זענען געווען, מסתם, 10 פיס לאנג און 2 פיס בריַיט, און אונז האבן דאס געדארפט אראפנעמען פון דעם וואגאן. דאס אויפצוהייבן און אראפנעמען, איז נישט געווען אין באטראכט, ווייל עס איז געווען צו שווער. די רערן האט מען געמוזט אראפנעמען, דורך עס אראפקוילערן א רעמפ.

מען האט דאס אבער נישט געקענט סתם אזוי אראפקוילערן די רעמפ, נאר מען האט געמוזט ארבעטן מיט א סיסטעם, כדי עס זאל נישט אראפפאלן און זיך צוברעכן, אדער חלילה איינעם הרג'ענען, אויפ'ן וועג אראפ. אין אוישוויץ, איז דאך געווען די שפראך, יאגן, טיילן שלעק, שרייַען, שיסן אין די לופט צו דערשרעקן, און אפילו שיסן א מענטש צו דערשרעקן אנדערע. דעריבער, האט מען געדארפט נאך מער אכטונג געבן. מען האט זיך געמוזט אויסשטעלן, אסאך מענטשן, אין די בריַיט פון די רעמפ, און אלע צוזאמען האבן זיך אראפגערוקט צוביסלעך, און דער רער האט זיך אויך אזוי אראפגעדרייט. עס האט זיך ליידער געמאכט, מער פון איין מאל, וואס איינער זאל אראפפאלן פון די רעמפ, אדער איינער זאל נישט האבן קיין כח, און שטיין אין וועג, און דער רער האט זיי ליידער דער'הרג'עט אויפ'ן וועג אראפ, ה"י.

וואס ס'האט פאסירט יענעם שבת, איז געווען אזוי: מען האט אונז זעהר געיאגט, און מען האט אונז געגעבן צו וויניג מענטשן. קיין כח האבן מיר אויך נישט געהאט, ווייל מען האט אונז נישט געגעבן עסן, און מיר האבן נישט געקענט אויסהאלטן דעם שווערן רער, האבן מיר עס נאכגעלאזט. עס האט זיך געגליטשט מיט אזא שנעלקייט, אז עס איז אראפגעפאלן אויף דער ערד, און זיך צוקראכט. דער וואס האט זיך גערוקט אין די זייט, איז געבליבן לעבן, און דער וואס איז געשטאנען

אין וועג, איז נעבעך אומגעקומען. איך האב נעבעך געזעהן, ווי דאס לייגט אוועק דעם אונגארישן איד, דער משמש פונעם טערצאלער רב, ל"ע. ער איז געווען אזא גוטער, פיינער מענטש, הי"ד.

איינע פון די סיבות, פארוואס מען האט אונז אזוי געיאגט, איז געווען, ווייל עס איז געווען אפאר וואגאנען אויף אמאל, און זיי האבן שוין געדארפט ווייטער פאהרן. מען האט אויסגעלייזיגט איין וואגן, און אזוי האט מען געדארפט אויסלייזיגן דעם נעקסטן, אזוי, אז עס זאל קענען פאהרן איינס נאכ'ן צווייטן, שנעל. די רשעים פלעגן שטיין אין די זייט און שרייען, "רעדער מוזן ראלן פאר'ן זיג"!

נישט נאר ביי די ארבעט, האט מען אונז אזוי געיאגט און געפייניגט; מיר זענען כסדר געווען אויסגעשטעלט צו ליידן יסורים און פיין. פאר די קלענסטע חטאים, האט מען באצאהלט מיט פייערליכע שמיץ פון גומענע רוטן, אדער מיט קניה-בויגן, דאס הייסט, אז מען האט געמוזט קניהען אין די שניי, עטליכע שעה נאכאנאנד, ביז די כוחות האבן זיך אויסגעלאזט. מען האט אויף א מינוט נישט געטארט זיך אראפלייגן, וואס וועו יא, איז מען געווען אויסגעשטעלט צו מכות רצח. דאס איז געווען א ביטערער עונש, וואס מיר האבן גאנץ אפט געפיהלט אויף אונזער הויט.

עס האט אויך פאסירט, אז מען זאל הענגען מענטשן, פאר פארשידענע חטאים. איין מאהל, האט מען געהאנגען דריי אידן אויפאמאהל, ווייל מען האט זיי געכאפט ביים וועלן אנטלויפן פון לאגער. מען האט זיי געברענגט צום אפעל-פלאץ, און דארט אויפגעהאנגען בפני קהל ועדה, למען ישמעו ויראו. איינער פון זיי, איז געווען יענק'ל גראספעלד, א דייטשער איד. ער האט אויסגעשריגן ביים תלי', "ג-ט ווירד נאך נעמען ראכע (נקמה) אין אייך".

פנחס אליעזר

מיין ברודער, פנחס אליעזר, איז געווען אין אוישוויץ-בונא, אבער מיר האבן נישט געארבעט און נישט געשלאפן צוזאמען. מיין ברודער האט געארבעט ביי א מייסטער, וואס איז געווען א גרויסער רשע.

זיין ארבעט איז געווען, שלעפן גלייזן. "גלייזן", איז דאס וואס די באן פארט דערויף. די באן האט רעדלעך, און די רעדלעך דרייען זיך אויף גלייזן. אין פוילש, הייסט עס שינעס; אין אידיש, הייסט עס גלייזן. די גלייזן זענען זעהר לאנג און ביטער שוועד.

איך וועל ענק מסביר זיין, ווי אזוי עס האט געארבעט, צו שלעפן גלייזן. (איך האב אויך אמאל געשלעפט גלייזן.) פיר מענטשן האבן געדארפט שלעפן יעדעס שטעקן. אבער נישט יעדער מענטש איז די זעלבע הויך, איינער איז העכער און איינער איז נידריגער; די נידריגע קענען זיך נישט אויפהייבן, און די הויכע קענען זיך נישט אראפבייגן. קומט אויס, אז צוויי מענטשן האבן געטראגן, דאס וואס פיר מענטשן האבן געדארפט טראגן.

פאר צוויי, צו שלעפן אזא שווערע זאך, איז צופיהל, און עס האט זיי זעהר אפגעשוואכט. זעהט אויס, אז מיין ברודער האט עפעס נישט געקענט טוהן ווי עס באדארף צו זיין, האט דער מייסטער גענומען א שוועל (א שטיק האלץ), (די גלייזן גייען אין די לענג און די שוועלן (שטיקער ברעטער) גייען אין די בריט.) און געשלאגן מיין ברודער, מיט אזא רציחה, אויפ'ן רוקן, און זיינע לונגען זענען צוהאקט געווארן. דאס האט אים געמאכט זעהר דארשטיג. ער האט געטרינקען וואסער, אבער די וואסער איז נישט געווען קיין ריינע וואסער, און דאס האט אים געמאכט זעהר קראנק.

וען איינער האט געזאגט אז ער איז קראנק, האט מען אים נישט געלאזט בלייבן אין זיין בעראק, נאר ער האט געדארפט גיין צו א בעראק וואס האט געהייסן א "רעוויער" (א שפיטאל). קען זיין, אז אין דייטש, הייסט א שפיטאל - א רעוויער. אין דער רעוויער, איז געווען דאקטוירים, און נאר דארט האבן די קראנקע געמעגט זיין. יעדע וואך, אדער יעדע פאר וואכן, איז דער רשע, מענגעלע ימ"ש, געקומען אויף אן אינספעקציע, און אלע קראנקע האבן זיך געמוזט שטעלן. ער איז ארומגעגאנגען. ער איז דאך געווען א דאקטער, און פון איין קוק, האט ער געוואוסט פונקטליך וואס טוט זיך. אויב איז עס אים געפאלן,

איז ער ווייטער געגאנגען. אויב נישט, האט ער געהייסן אראפשרייבן דעם נומער פונעם מענטש, און שפעטער זענען געקומען דייטשן, און ארויסגערופן די אלע נומערן וואס זענען געווען אנגעצייכנט, און מען האט זיי געהייסן זיך אויסטוהן, און שטיין ביים טיר, און ווארטן ביז מען וועט זיי קומען נעמען... הי"ד.

יעדן טאג, ווען מיר זענען אהיימגעקומען פון די ארבעט, האט מען זיך געדארפט שטעלן אין אפעל-פלאץ, צום ציילן. נאכ'ן ציילן, האט מען זיך געשטעלט אין א שורה, צו נעמען עסן. סך הכל, האט מען דעמאלס געטיילט א טעפל אזוי-גערופענע זופ. יעדן טאג, האבן איך דער צייט אויסגענוצט, צו טרעפן מיין ברודער, און זיהן וואס טוט זיך ביי אים. איין טאג, האב איך באמערקט אז ער פעהלט. האב איך זיך באלד אינטרעסירט, צו הערן וואס ס'גייט פאר, און מען האט מיר פארציילט, אז ער איז קראנק, און ער ליגט אין רעוויער. ערגעצווואו האב איך אויסגעפונען, אז זיין בעט איז נעבן א פענסטער. איך בין געגאנגען, און גע'גנב'עט פעקלעך פון א פאלאק (די פאלאקן האבן גענומען באקומען פעקלעך פון דער היים), און עס ארויינגעווארפן צו מיין ברודער, דורכ'ן פענסטער. אזוי האט ער געהאט עפעס עקסטרע צו עסן. ארויינגיין אין שפיטאל, איז געווען פארבאטן.

ער איז אבער, פון טאג צו טאג, געווארן שוואכער און מאגערער, און פארלוירן אסאך וואג, און פארוואנדלט געווארן אין א 'מוזלמאן'. דאס הייסט, אזעלכע וואס קענען שוין מער נישט ברענגען קיין נוצן, און ממילא ווערן זיי פאראורטיילט צו גן עדן, ווייל ער איז פשוט איבריג אויף די וועלט. מיין ברודער'ס יארצייט, האלט איך ו' אדר א' תש"ד, הי"ד.

אינטרעסאנט צו באמערקן, ווי אזוי איך קען מיין ברודער'ס יארצייט. וואס האט פאסירט, איז געווען אזוי: איך בין פונקט קראנק געווארן. איך געדענק שוין אפילו נישט, מיט וואס. למעשה, בין איך אנגעקומען אין שפיטאל, און מיין ברודער איז אויך דארט געווען, און דעמאלטס איז געקומען דער דאקטער ימ"ש. איך בין געווען קראנק,

אבער מען האט מיך נאך געקענט אויסנוצן. מיין ברודער איז אבער געווען זעהר קראנק, און ער איז שוין געווען א מוזלמאן. דאס איז געווען, בערך צוויי חדשים נאך דעם וואס מיר זענען געקומען קיין אוישוויץ. מיר זענען געקומען Janurary, און דאס איז געווען, אויפ׳ן ענגלישן דאטום, 1 March. דעם אידישן לוח, האב איך נישט געדענקט פונקטליך. נאכ׳ן קריג, האב איך עס נאכגעקוקט, און געזעהן אז זיין יארצייט קומט אויס צו זיין ו׳ אדר א׳ תש״ד.

וועו איך האב געארבעט ביי די רערן קאמאנדע, האבן די אמעריקאנער שוין באמבאדירט איבער פולין, און זיי האבן אויך באמבאדירט מיין לאגער, וואו איך האב געארבעט. איינמאל, שבת, האב איך זיך ארויסגעדרייט פון די ארבעט, איך האב געזאגט אז איך בין קראנק, און דעמאלטס האט מען באמבאדירט די ארבעטס-לאגער; נישט וואו מען האט געווואוינט, נאר וואו מען האט געארבעט. דאס איז געווען ווייט איינס פון צווייטן. דעמאלס, זענען נאר געווען ביי די ארבעט, די וואס האבן געארבעט פאר א טראנספארט קאמאנדע. אסאך אידן זענען דעמאלטס נעבעך אומגעקומען.

איינמאל, שבת, וועו איך בין געווען ביי די ארבעט, איז געפאלן א באמבע נעבן די בראקן, וואו מען איז געשלאפן, און עס האט אויך ג׳הרג׳עט אפאר אידן, און עס האט געשאדט פאר די נעבנדיגע בראקן. דעמאלטס איז דאך יעדער געווען אין די בראקן, חוץ די וואס האבן געארבעט פאר א טראנספארט קאמאנדע.

וואו אונז האבן געארבעט, אויפ׳ן פעלד, איז געווען אזעלכע בונקערס, אונטער די ערד. עס איז געווען א הייל, אן אויסגעגראבענער גרוב. יעדע קאמאנדע האט געהאט זיין אייגן הייל. די היילן האבן אונז געגראבן פריער, אז מען זאל זיין גרייט פאר אן ״עיר-רעיד״, כדי מען זאל זיך קענען דארט באשיצן. אן ״עיר-רעיד״ מיינט, אז עס קומען פיינטליכע עראפלאנען, און לכאורה ווילן זיי אונז באמבאדירן; עס צינדט זיך אהן אן אלארם, אזוי ווייסט מען זיך צו באהאלטן. אז עס איז שוין געווען א הייל, האט מען עס אויך געגוצט פאר גוטע זאכן,

אזוי ווי איך האב פריער געזאגט. מען פלעגט דארט דאוועגען. יעדע זאך אויף די וועלט האט עפעס א תכלית.

די טראנספארט קאמאנדעס האבן געארבעט אויפ'ן פעלד, ממילא האבן מיר געהאט היילן אונטער די ערד. די אנדערע קאמאנדעס האבן זיך באשיצט אין בילדינגס. די בילדינגס האבן, אויף דייטש, געהייסן א 'האלע'. אזוי ווי ביי אונז אין אמעריקא, איז דא א גרויסע ליידיגע בילדינג, ווי די city buses פארקן, אזוי איז אויך געווען ביי אונז, אין לאגער, א גרויסער ליידיגער בילדינג, אבער עס האט געהאט אפאר שטאק. אונטן איז געווען ליידיג, און אויבן איז געווען - לאמיר עס רופן - אפיסעס, וואס דארט האט מען געארבעט מיט פארשידענע זאכן, וואס האבן נישט געדארפט קיין טראנספארט, למשל, קוילן - האט מען ארויפגענומען מיט די עלעוועיטער, און מען האט דאס אויסגעארבעט אויבן. די האלעס זענען געווען אויפ'ן פעלד, צווישן די קאמאנדעס. טייל מאל, ביי אן "עיר-רעיד", זענען מיר אויך דארט אריינגעלאפן.

די דייטשן האבן זיך געוואלט באשיצן, אבער זיי האבן נישט געוואלט אז אונז זאלן אנטלויפן. דעריבער, ווען עס איז געקומען אן "עיר-רעיד", האבן זיי אונז אריינגעיאגט אין האלע. זיי זענען אריין אין קעלער, און אונז האבן געדארפט גיין אויף די העכערע שטאקן, אזוי, אויב א באמבע כאפט די בילדינג, ווערן מיר ג'הרג'עט, און זיי וועלן זיין באשיצט, וויל זיי זענען געווען אין א בונקער. אונז האבן נישט מורא געהאט פון קיין "עיר-רעיד". אונז זענען געשטאנען ביי די פענסטער, און געקוקט וואס גייט פאר, און וואס וועט זיין, וועט זיין.

די האלעס זענען געווען זעהר שטארק געבויט, מיט אייזענעס און צעמענט, אז אויב עס פאלט א באמבע, זאל דער בנין נישט קענען צאמפאלן. למשל, אויב עס פאלט א באמבע נעבן סתם א הויז, קענען די הייזער פון יענע בלאק צאמפאלן, פון די ציטער פון די ערד, אבער אזא בילדינג, קען עס פאלן באלד דערנעבן און עס וועט גארנישט

געשעהן. אויב כאפט עס דער עצם בנין, וועט עס אויך נישט אזוי שטארק געשעדיגט ווערן.

איינמאל, בשעת אן "עיר-רעיד", בין איך געשטאנען ביים פענסטער, און איך האב געזעהן ווי עס ברענט אינדרויסן א קליין פייער. די דייטשן, וואס האבן אכטונג געגעבן אויף די ארבייטער אינדרויסן, פלעגן זיך ווארימען ביי דעם פייער - עס איז דאך געווען ביטער קאלט אינדרויסן, אבער א איד, האט זיך חס ושלום נישט געטארט ווארימען ביים פייער. שטייענדיג ביים פענסטער, האב איך געטראכט, "קיינער פון די דייטשן זענען נישט דארט יעצט. עס וואלט געווען א גוטע עצה, זיך יעצט ארויסצוכאפן פון דעם בנין, און זיך גיין ווארימען ביים פייער. עס וואלט מיך ממש מחיה געווען". איך האב ממש געהאלטן ביים גיין. איך ווייס נישט פארוואס, אבער עס האט מיר אנגעכאפט א מורא אהינצוגיין, אפילו קיינער קוקט נישט, ווייל בעצם האט מען נישט געטארט ארויסטרעטן פון דעם בילדינג. נישט מער - נישט ווייניגער, א רגע שפעטער, האט געפלאצט א באמבע אויף דעם פייער וואו איך האב זיך געוואלט ווארימען. איך האב געדאנקט דעם באשעפער, אז איך בין נישט געגאנגען זיך ווארימען.

נאך א זאך, פון וואס מיר האבן געליטן געפערליך, אין לאגער, איז געווען פון 'לייז'. דאס איז געקומען פון דעם, וואס מיר האבן זיך ארומגעוויקלט מיט זעק פון די צעמענט. עס איז געווען זעהר קאלט אינדרויס, און מיר האבן נישט געהאט מיט וואס זיך צו האלטן ווארים אינדרויסן, אויפ'ן פעלד, דערפאר, האבן מיר געגומען די זעק פון די צעמענט, און עס צעשניטן, און אנגעטוהן אונטער אונזערע קליידער. אזוי, האבן מיר זיך כאטש איינגערעדט, אז מיר זענען אביסל ווארימער.

די צעמענט זעק זענען געווען שמוציג, און דאס האט אונז געברענגט לייז. עס קומט אויך, פון זיך נישט וואשן געהעריג. די לייז האבן זיך צוגעוואקסן, און מען האט דאס נישט סתם געקענט אפווישן, נאר מען האט עס געמוזט אפקראצן, ווייל דאס האט זיך אריינגעגעסן

אינעם גוף. עס איז דא פלעצער אויפ'ן רוקן, וואו א מענטש קען זיך נישט אליין קראצן. דערפאר, האט איינער מיך געמוזט קראצן אויפ'ן רוקן, און דערנאך האב איך יענעם געמוזט קראצן אויף זיין רוקן. דאס איז געווען פון די שווערסטע צרות אין לאגער. לייז מאכט א מענטש פיהלן זעהר אומבאקווועם.

אויב געדענק איך גוט, האט מען זיך געמוזט וואשן יעדן זונטאג. דאס גאנצע פראצעדור פון זיך וואשן, איז געווען א נס פאר זיך! עס איז געווען אין אוישוויץ, א וואש-באראק. נאר דארט האט מען זיך געקענט וואשן, 'אויב מען קען עס אנרופן זיך וואשן'. וועו מען האט אונז געגומען זיך וואשן, האט מען אונז געהייסן זיך אויסטוהן אין די באראק וואו מיר זענען געשלאפן, און אזוי האבן מיר געמוזט גיין אינדרויסן, נאקעטערהייט, אין די ביטערע פראסט, מיט שניי ביז צום קני אדער העכער, ביז צום וואש-באראק.

בהמות, געט מען צו טרינקען פון א שטיין וואס ליגט אויף די ערד, און עס האט אזא ditch אינדערמיט, און עס שפריצט דארט אריין וואסער, און פון דעם טרינקן די בהמות. דער שטיין, רופט זיך א 'קאראטע'. אונזער שויער, איז געווען דער זעלבער געדאנק. עס איז געווען אויפ'ן וואנט, א רער, וואס פון דעם האט געשפריצט טראפלעך וואסער. אזוי האבן מיר זיך געטוהן וואשן - דאס איז געווען אונזער שויער, נאר איין מאהל א וואך. קליידער, האבן מיר געהאט די זעלבע, א גאנצע צייט.

מיין נישט, אז נאכ'ן זיך וואשן, האבן מיר זיך אפגעטרוקנט. ניין, מיר זענען צוריקגעגאנגען צו אונזער באראק, נאסערהייט! דאס איז א נס פאר זיך, אז מיר האבן עס אדורכגעלעבט, ווייל מען קען כאפן נעמאוניא פון זיך דרייען אינדרויסן, אפילו נישט אין אזעלכע אומשטענדן. "עס איז נישט צום פארשטיין, ווי מיר האבן אדורכגעלעבט די ביטערע קריג".

איינמאל א וואך, שבת אדער זונטאג, האבן מיר זיך געשטעלט אין די רייע, אז מען זאל אונז שערן די בארד און פיאות. עס זענען געווען

מענטשן, וואס זענען געווען געשטעלט אויף דעם, דורך די דייטשן. זייער ארבעט איז געווען, צו זיין א שערער. מען האט זיי געגעבן א מאשינדל, און זיי האבן געשוירן מענטשן. (דאכט זיך מיר אז זיי האבן געשוירן מיט א מאשין, און נישט מיט א מעסער.)

מיינטס נישט, אז די דייטשן האבן אונז געשוירן ווייל זיי האבן געוואלט אונז זאלן אויסזעהן מעטשליך. ניין! זיי האבן אונז געשוירן ווייל זיי האבן גענוצט אונזערע האר. אלע געשוירענע האר, איז אריין אין א זאק. די דייטשן זענען געווען זעהר פונקטליכע מענטשן. יעדע קאליר האר, איז אריין אין א צווייטע זאק, אזוי, אז אלעס זאל זיין שיין סארטירט. אזוי האבן זיי אוועקגעפירט טויזנטע זעק פון האר, סיי פון די לעבעדיגע - און סיי פון די טויטע - מענטשן, און זיי האבן דאס אוועקגעשיקט צו געוויסע פלעצער, ווי מען האט די האר איבערגעארבעט, און געמאכט דערפון געוויסע זאכן. (וועגן די רוסן האבן איבערגענומען אוישוויץ, האבן זיין געטראפן ריזיגע הויפענעס פון זעק מיט האר.)

מאסן תפילין לייגער

איין זאך וואס מיר האבן זוכה געווען צו האבן אין לאגער, וואס דאס איז פאר אונז געווען א געוואלדיגער חיזוק, איז געווען "תפילין"!

אין אוישוויץ, האבן מיר זיך געהאלטן צוזאמען, א גרופע חסיד'ישע בחורים און יונגעלייט. אסאך דערפון, זענען געווען באבוב'ער חסידים. איינער פון זיי, איז געווען ידידי היקר הבחור משה יהושע צאנגער ע"ה. נאך עטליכע וואכן זיין אין אוישוויץ און ארבעטן ביטער שווער, איז ער געווארן א שטובן-דינסט, ביי איינער וואס האט געהייסן קארל. די ארבעט פון א שטובן-דינסט איז געווען, אכטונג צו געבן אויפ'ן בראק, אז עס זאל זיין ריין, און ער האט געדארפט פוצן די שיך פונעם שטובן-עלטסטן. ער האט נישט געדארפט ארויסגיין ארבעטן אויפ'ן פעלד. ער האט נאר געארבעט אין בראק. קארל איז געווען זעהר גוט צו משה יהושע, און בכלל צו יעדער איינער. פון דעמאלטס

און ווייטער, נישט קיין חילוק ווער עס האט געדארפט א טובה, איז געגאנגען צו משה יהושע.

עס איז אדורך א שטיק צייט, וואס מיר האבן נישט געהאט קיין תפילין, סידור, אדער סיי וועלכע אידישע ארטיקל. האט איינער פון די חברה, ר' ניסן לעזער נ"י, גענומען אויף זיך צו שאפן תפילין, און עס איז אים געלונגען צו טרעפן א תפילין של ראש! די שמחה איז געווען זעהר גרויס, און מען האט געזוכט א גוטע פלאץ, וואו עס צו באהאלטן. האט מען עס געגעבן צו משה יהושע.

עס איז אדורך, נישט מער ווי א קורצע צייט, און ר' נפתלי עהרנבערג ע"ה האט באזארגט ערגעצוואו, א תפילין של יד!, און עס אויך געגעבן פאר משה יהושע צו האלטן. עטס קענטס ענק נישט פארשטעלן, ווי גרויס די שמחה איז געווען. יעצט וועלן מיר קענען טוהן א מצוה בשלימות!

דער סדר אין לאגער איז געווען, אז די ארבייטער האבן געמוזט אויפשטיין פרי פארטאגס, בערך 5 אזייגער. די אידן וואס האבן געלייגט תפילין, האבן געמוזט אויפשטיין גאר פרי פארטאגס, נאך אינמיטן די נאכט.

שטעלטס ענק פאר, יעדן אינדערפרי, האט זיך געשטעלט א שורה פון הונדערטע אידן, צו לייגן תפילין. מען האט אנגעטוהן די תפילין, ממש פאר אפאר סעקונדעס, געמאכט די ברכה, און געזאגט שמע ישראל, אפשר ואהבת, און גלייך דערנאך אויסגעטוהן, ווייל עס זענען געווען נאך אסאך אידן וואס האבן געוואלט אנטוהן. וועט מיר האבן נאר געהאט א של ראש, האבן מיר געמאכט דערויף צוויי ברכות!

עס איז געווען א גרויסער קידוש השם צו זעהן, יעדן טאג, ווינטער, זומער, גרויסע שנייען אדער שווערע רעגן, האבן אידן זיך ארויסגעשלעפט פון בעט כדי צו לייגן תפילין, אפילו אונטער די שווערסטע אומשטענדן. פארגעס נישט, אז מיר האבן געארבעט ביטער שווער א גאנצן טאג, און מיר האבן געלעבט אויף די מינימום וואס א מענטש דארף, זיך צו דערהאלטן ביים לעבן. עס איז פאר אונז געווען

א געוואלדיגער חיזוק. עס האט אונז געגעבן חיות צו וועלן בלייבן לעבן, און צו האפן אויף ווייטער.

דער אויבערהאר, קארל, האט געוואוסט פון דאס אלעס, וואס שפילט זיך דא אפ, און נישט נאר ער האט גארנישט געטוהן, ער האט נאך ארויסגעהאלפן מיט וואס ער האט געקענט. (משה יהושע האט שפעטער אויסגעפונען, אז זיין זיידע איז געווען א איד.) איך קען נישט זאגן אז איך האב גע׳לייגט תפילין ממש יעדן טאג, אבער אפאר מאהל א וואך, זיכער.

עס איז מיר טאקע א געוואלדיגער חידוש, אז מען האט געקענט אריינשמוגלען א פאר תפילין, און מיט די תפילין, האבן הונדערטע אידן זיך ממש דערקוויקט דאס לעבן יעדן טאג. דאס איז, פארשטייט זיך, געווען בשתיקה. מיר האבן גוט געציטערט דאס צו טוהן, אבער מיר האבן אויך געפיהלט א שטיקל נקמה אין די דייטשן, אז אונטער זייערע נעגל, שטייען יעדן טאג, גאר פרי, מאסן תפילין-לייגער.

איך האב שוין פריער אביסל געדעדט וועגן דאוונען אין לאגער. איך קען נישט זאגן אז מיר האבן געדאוונט יעדן טאג, שחרית, מנחה, און מעריב, אדער שבת און יום טוב. מען האט זיכער געדאוונט, וען מען האט געהאט צייט, כח, און מוח. פארשטייט זיך, אז מען האט געדאוונט פון אויסנווייניג, און מען האט נישט אלעמאל געהאט כח זיך מצמצם צו זיין דעם מוח און דאוונען, ספעציעל נאך א שווערע טאג ארבעט.

טייל מאהל, וען מען האט זיך געשטעלט דאוונען, האט מען זיך דערמאנט א גרויס חלק - אדער אפילו דאס גאנצע - דאוונען. למשל, כל נדרי, האט מען געזינגען דעם טאן, דאס קען מען נישט פארגעסן אפילו מען וויל, און אז מען קען דעם טאן, דערמאנט מען זיך שוין די ווערטער. כל נדרי אליין, איז נישט קיין גרויסע זאך צו געדענקען, אבער די שמונה עשרה האט מען אויך מיינסטנס געדענקט. איך מיין אז די חסיד׳ישע בחורים האבן געדענקט בעסער, און געקענט דאוונען אויסנווייניג, מלכויות, זכרונות און שופרות, ווייל דורך׳ן ניגון האט מען געקענט די ווערטער. דעמאלטס איז מען נאך געווען

יונגער, האט מען דאך געדענקט בעסער, און פון יעדנ׳ס תנועות האט מען געקענט צוזאמשטעלן א דאוועגען. לאמיר זאגן אז איך האב נישט געקענט יעדעס ווארט, אבער איינער אנדערש האט געקענט מער, האט מען געדאוונט הויך, אזוי, האט מען זיך דערמאנט איינער דעם צווייטן, און אזוי האט מען געקענט און צאמגעשטיקלט דאס דאוועגען. און אין דעם זכות, איז מען - מסתמא - געבליבן לעבן.

מענטשן האבן געדענקט לערנען פון אויסנוויניג, און אזוי, פלעגט מען שמועסן אין לערנען, משניות און גמרא. אין בראק, געדענק איך נישט ווער עס פלעגט שמועסן אין לערנען, ווייל אין בראק איז געווען אפאר הונדערט מענטשן, אבער איך בין זיכער, אז עס איז געווען מיט וועם צו שמועסן.

עס האט זיך געמאכט, אז צוויי אידן וואס האבן זיך געקענט, און זיי זענען געשלאפן צוזאמען, ביידע האבן דאך עפעס געקענט, און צווישן די צוויי, האט מען זיך אביסל אן עצה געגעבן. א גאנצע נאכט, איז דאך נישט געווען מעגליך צו לערנען, אדער אפילו שמועסן, ווייל מען איז געפאלן פון די פיס, נאך א טאג ארבעט. מען פלעגט שמועסן מיט׳ן שכן; די צוויי אויבן, און די צוויי פון אונטן, יעדע האט געשמועסט מיט זיין שכן אויפ׳ן בעט, ביז מען איז אנטשלאפן געווארן פון מידקייט. וועו מען האט געווארט אין די שורה, פאר עסן, האט מען געהאט מער צייט צו פארברענגען.

אזוי ווי איך האב שוין געזאגט, זענען מיר געווען א חסיד׳ישע גרופע, וואס האבן זיך געהאלטן צוזאמען. מיר זענען נישט אלע געשלאפן אין איין בראק, אדער געארבעט אין די זעלבע קאמאנדע, מיר פלעגן זיך אבער טרעפן אינדערפרי, ביים תפילין לייגן, ביי משה יהושע, אדער ביים שטיין אין די שורה צו נעמען עסן.

עס איז דא וואס זאגן, אז זיי האבן געהאט א סוכה אין בונא, ערגעץ פארשטעקט, אבער איך האב נישט געגעסן אין א סוכה. א לולב און אתרוג, איז זיכער נישט געווען צו טרעפן בכלל. שופר בלאזן, האב איך נישט געהערט, אבער עס איז דא וואס זאגן אז עס איז געווען

צוויי שופרות, און זיי האבן יא געהערט די תקיעות. חנוכה לעכט, האב איך אויך נישט געצינדן, ווייל איך האב נישט געהאט מיט וואס. א מנורה, האט מען געמאכט פון קארטאפל, אבער איך האב נישט געהאט מיט וואס צו צינדן.

ס׳איז דא וואס זאגן, אז שבת אדער יום טוב האט מען זיך צאמגענומען, אבער איך, איבערהויפט נישט. איך האב געארבעט ביי א טראנספארט קאמאנדע. דארט האט מען געארבעט זיבן טאג א וואך. אין אוישוויץ, זענען מיר געווען צוזאמען מיט גוים, און עס איז דא וואס זאגן אז זיי פלעגן טוישן מיט די גוים, אבער איך האב שוין נישט געהאט קיין געלט צו טוישן.

מיר זענען געווען אין אוישוויץ-בונא, כמעט 14 חדשים, פון כסלו תש״ד (November 1943) ביז אנפאנג שבט תש״ה (January 1945).

די צייט וואס מיר זענען געווען אין אוישוויץ, איז בכלל געווען זעהר א שווערע צייט ביי די אידן, אונטער די נאצי הערשאפט. דאס איז געווען די צייט, וואס די נאציס ימ״ש האבן חרוב געמאכט אונגארן, און גאר א גרויס חלק פון די אונגארישע אידן זענען נעבעך אומגעקומען אויף קידוש השם, הי״ד. אין די צייט, האבן די טויט-מאשינען אין אוישוויץ, און אין אנדערע לאגערן, געארבעט אויפ׳ן העכסטן פארנעם, אומברענגענדיג טעגליך צענדליגע טויזענטער אידן, ה״י. איך האב געארבעט אין אוישוויץ-בונא, און נישט ווייט פון וואו איך בין געווען, איז געווען די אוישוויצער קרעמאטאריום, וואס האט געארבעט אהן א שיעור, אומברענגענדיג טעגליך 12,000 אידן, הי״ד. מיר האבן געזהן און געשמעקט דעם גרויסן רויך, ווי די אידן זענען נעבעך ארויף על קידוש השם, הי״ד.

פונדעסטוועגן, איז אין אוישוויץ געווען אביסל בעסער פאר מיך ווי אין אנדערע לאגערן. מען האט זיך טאקע נישט געקענט צופיל ארומשפילן דארט, און מען האט געארבעט שווער, אבער אז איך האב אביסל צוריקגעקוקט און אריינגעטראכט ביי וועם איך האב געארבעט אין שעבנא, האב איך געדאנקט דעם רבונו של עולם אויף דעם חסד

וואס איך האב געהאט אין אוישוויץ. אין די בראק וואו איך בין געשלאפן, איז דער אויבער-הער טאקע געווען א רשע מרושע, אבער אינדערפרי, גאר פרי, בין איך - כמעט יעדן טאג - אויפגעשטאנען, און געלאפן צו משה יהושע צאנגער, לייגן תפילין. שפעטער, ביי די ארבעט, האב איך געהאט גאנץ א גוטער אויבער-האר. איך בין געווען פון די וואס ער האט געגוצט, אכטונג צו געבן אויף אנדערע ארבייטער. נאך איין גוטע זאך איז געווען, אז איך בין געווען אין איין לאגער פאר א לאנגע צייט.

פרק י״א

טויטן מארש

וואו מיר האבן געהאלטן יעצט, האבן מיר געמיינט אז די שלעכטע צייטן זענען שוין פאריבער, און אט אט ווערן מיר באפרייט. אדערווייל, האט זיך אנגעהויבן א נייע סעריע פון צרות, וואס מיר האבן געמיינט אז פון דעם וועלן מיר שוין קיינמאל נישט קענען ארויסקריכן.

געווען איז דאס, דאנערשטאג פ׳ בא, ד׳ שבט תש״ה (Jan. 18 1945). די רוסן האבן שוין געהאט איינגענומען די שטאט קראקא, וואס איז געווען 60 קילאמעטער אוועק פון אוישוויץ, און זיי האבן איינגענומען שטאט נאך שטאט. וואס מער זיי זענען געגאנגען פאראויס, אלץ מער האבן זיי צוריקגעשטופט די דייטשע ארמיי קיין דייטשלאנד.

מיר האבן געהאפט, אז ביז אפאר טעג וועלן מיר זיין באפרייט, דורך די רוסן, און דאס וועט זיין דער סוף צו אונזערע צרות. די דייטשן האבן דאס אויך גוט געוואוסט, אבער זיי האבן שוין נישט געקענט מאכן א ווידערשטאנד. זיי האבן שוין געהאלטן טיף אינמיטן זייער מפלה. צו די רוסן, האבן זיי שוין טאקע גארנישט געקענט טוהן, אבער צו דאס ביסל איבערגעבליבענע אידן, האבן זיי נאך געהאט א שטארקע אויבער-האנט.

אויפ׳ן באפעל פון בערלין, פונעם אבי אבות הרוצחים ימש״ו, האט מען - צוביסלעך - אנגעהויבן אויסליידיגן אלע לאגערן אין פולין, און אלע אידן וואס ס׳איז שוין נישט געווען מעגליך צו עלימינירן, ווייל די גאז-קאמערן און קרעמאטאריומס זענען שוין געווען צושטערט - דורך די דערשראקענע דייטשן אליין, האט מען זיי געפירט טיפער אריין קיין דייטשלאנד, ווייל דארט האבן די דייטשן נאך געהאט די פולע שליטה.

די סיבה, פארוואס זיי האבן אונז אריינגעשלעפט טיפער אין דייטשלאנד, איז געווען, ווייל זיי האבן אונז פשוט נישט פארגינט

באפרייט צו ווערן פריער. דערביי, האבן זיי זיך אליין אינזין געהאט, האפנדיג איבערצולאזן וואס ווייניגער לעבעדיגע עדות אויף זייערע רשעות.

די דייטשן האבן אונז ארויסגעפירט פון אוישוויץ, ממש אין די לעצטע מינוט. וועז נישט די רוסן בלייבן שטיין פאר א טאג, אזוי ווי זיי האבן געטוהן, וואלטן מיר באפרייט געווארן יענעם טאג אדער א טאג שפעטער. עס זענען געווען אידן וואס האבן זיך באהאלטן אין אוישוויץ, און זיי זענען טאקע באפרייט געווארן א טאג-צווויי שפעטער, דורך די רוסן.

זיי האבן אנגעהויבן צו מארשירן טויזענטער אידן, פון אלע לאגערן איבער גאנץ פולין און גאליציע, אריין קיין דייטשלאנד, אדער קיין עסטרייך. דער מארטש איז יעצט בריט באקאנט פאר אלע, אלץ די "טויט מארש". נישט בחינם האט מען עס אזוי געוראפן. רוב מענטשן זענען נישט אנגעקומען צום ציהל, נאר זיי זענען אומגעקומען אויפ'ן וועג, צו ס'איז געווען פון הונגער, קעלט, שלעק, אדער רציחה.

ווי געזאגט, האט אונזער לאגער אנגעפאנגען דעם "טויטן מארש", ד' שבט תש"ה, 18, 1945 .JAN. אויף אונזער גרופע, פאסט זיך צו זאגן דער פסוק "וחמושים עלו בני ישראל מארץ מצרים", ווי רש"י ברענגט דארט דעם פשט, אז אחד מחמשה זענען ארויס, און פיר טיילן זענען געשטארבן. אויך מיר, זענען ארויס פון בונא, א גרופע פון 5000 מענטשן, און אנגעקומען צום ענדע ציהל, זענען נאר 1000. אלע אנדערע זענען נעבעך אויסגעשטארבן מיט כל מיני מיתות משונות.

48 שעה, זענען מיר געגאנגען צופיס. עס איז געווען טיף אינמיטןווינטער. די פראסט האט אדורכגענומען די ביינער, וואס האבן קוים געהאט אויף זיך אביסל פלייש. מיר האבן געטראגן די געשטרייפטע קליידער, וואס האבן אונז נישט געקענט באשיצן פון די קעלט. עס איז דעמאלטס אויך געפאלן א שניי, וואס האט אונז געשלאגן אין פנים. אונטער אזעלכע אומשטענדן, זענען מיר געגאנגען, און געגאנגען, אהן בלייבן שטיין אפילו פאר א מינוט. וועז עס האט דאס נישט

געקענט באווייזן, איז דערשאסן געווארן אויפ'ן ארט, און זיין קערפער איז געבליבן ליגן, דארט וואו זי איז געפאלן. כסדר, זענען מענטשן געפאלן מאכטלאז, וועו דאס ביסל כח וואס זיי האבן געהאט האט זיך אויסגעלאזט, און זייער נשמה האט נישט געהאט אין וואס זיך אנצוכאפן. און די גרופע איז - פון איין שעה צום צווייטן - געווארן קלענער און קלענער. דער גאנצער וועג איז געווען אנגעלייגט מיט טויטע קערפער.

ענדליך, נאך א וועג פון 35 קילאמעטער, און נאך צווי מעת לעת פון אומאויפהערליכן טרייבן, זענען מיר אנגעקומען צו א לאגער מיט'ן נאמען גלייוויץ. דארט, האט מען אונז געלאזט שטיין אינדרויסן א היפשע פאר שעה, אין די פראסט און אין די שניי.

נאכ'ן שטיין א לענגערע צייט, האט מען אונז אריינגעפירט אין עטליכע גרויסע שטאלן פון בהמות. מען האט אריינגעשטופט אין א שטאל, נישט ווייפיל עס האט באמת געקענט אריינגיין, נאר צווי מאל אזויפיל. די געדרענג דארט איז געווען אין לשער.

עס איז ווידער אדורך א לאנגע צייט, און עס זענען אנגעקומען פראכט-וואגאנען. פראכט-וואגאנען זענען אפענע וואגאנען, וואס אויף דעם פירט מען בהמות. אויף אזעלכע וואגאנען האבן די דייטשן אונז געפירט. ווי איך האב פריער געזאגט, "מיר זענען שוין נישט געווען קיין מענטש, נאר מיר זענען געווען א נומער". אויף יעדן וואגאן האט מען אריינגעשטופט - נישט מער נישט ווייניגער ווי - 'הונדערט' מענטשן, אזוי ווי מען וואלט וועו אריינגעשטופט סארדינס אין א שאכטל.

צידה לדרך, האט מען אונז געגעבן, נישט מער ווי א "לעפל". אזוי, איז יעדער געשטאנען צוקוועטשט, מיט א לעפל אין די האנט. געגעסן האבן מיר, דאס שניי וואס איז געפאלן אויף דעם צווייטנ'ס פלייצעס, מיט דעם לעפל וואס זיי האבן אונז געגעבן. אזוי האט מען אונז געפירט, אפאר טאג. איך געדענק שוין נישט ענווי וויפיל. קודם, איז מען געשטאנען, ווייל עס איז נישט געווען קיין פלאץ וואו צו

זיצן. דערנאך, וען עס איז שוין ליידער געווארן אביסל מער פלאץ, ווייל עס זענען געווען עטליכע נפטרים, האט מען זיי געלייגט אין די זייט, איינער אויפ'ן צווייטן, און אונז האבן געהאט אביסל מער פלאץ, אזוי, אז מיר האבן זיך געקענט זעצן. מיין נישט, אז מיר זענען געזעצן באקוועם. מען האט זיך געזעצט, איינער צווישן דעם אנדערנ'ס פיס, און וואס איינער האט געטוהן, האט יעדער פון זיין שורה געדארפט טוהן. מען האט געדארפט ארבעטן צוזאמען. מען האט זיך אראפגעזעצט צוזאמען, און אויב איינער האט זיך אויפגעשטעלט, האט ער זיך נישט געקענט צוריק אראפזעצן.

היות די וואגאנען זענען געווען אפן, איז אין יעדער וואגאן געשטאנען 2 דייטשן, אלס שמירה, מען זאל נישט ארויסשפרינגען. זיצנדיג אין וואגאן אזוי, צוקווען, האבן מיר פלוצלונג געהערט אן עראפלאן פליהען העכער אונז. די דייטשן האבן שנעל געכאפט זייער ביקס, און אנגעהויבן שיסן אויפ'ן עראפלאן...

דער עראפלאן האט באמבאדירט דעם לאקאמאטיוו וואס האט געפירט די וואגאנען. דער באן האט זיך אפגעשטעלט. די דייטשן זענען אראפגעשפרינגען פונעם באן, און אנטלאפן אין וואלד אריין. איך האב געכאפט אביסל עסן, וואס די דייטשן האבן איבערגעלאזט, און איך בין אויך אראפגעשפרינגען פון באן, און געלאפן צום וואלד. לויפנדיג צום וואלד, האב איך געגעסן דאס וואס איך האב געכאפט.

עס איז אדורך אפאר מינוט, און די דייטשן האבן געזעהן אז דער עראפלאן איז ווייטער געפאהרן, האבן זיי צוריקגעשלעפט אלע פליטים צו די וואגאנען. רוב מענטשן זענען געבליבן אויפ'ן באן, צוליב איינע פון צוויי סיבות: אדער האבן זיי נישט געכאפט וואס טוט זיך, אדער האבן זיי פשוט נישט געהאט קיין כח צו לויפן.

מיר זענען יעצט שוין ווידער געזעצן איינגעשפארט אויפ'ן וואגאן, און נאכ'ן ווארטן א לענגערע צייט, איז אנגעקומען א צווייטער לאקאמאטיוו, און ער האט ווייטער געפיהרט אונזער באן.

בוכנוואלד

עטליכע טעג פון פאהרן, אונטער אזעלכע אומשטענדן, זענען מיר ענדליך אנגעקומען קיין בוכנוואלד. אין גלייוויץ, האט מען אריינגעשטופט אין אונזער וואגאן 100 מענטשן, אבער אין בוכנוואלד, זענען נאר אראפ פון די באן 77. 23 מענטשן האבן נעבעך אויסגעהויבט זייער נשמה אויפ'ן באן. עס זענען געווען וואגאנען, וואו איבער פופציג מענטשן זענען נעבעך אוועקגעפאלן.

אין בוכנוואלד, האט מען אונז ווידער געשיקט צו ענטלויזונג, און מען האט אונז געגעבן נייע קליידער, מיט נייע האלענדערקעס!

אנקומענדיג קיין בוכנוואלד, האב איך געזעהן, אז איך בין צוטיילט געווארן פון אסאך גוטע חברים, מיט וועם איך האב פארברענגט אין די מלחמה בכלל, און אין אוישוויץ בפרט. איינער פון זיי איז געווען, ידידי היקר ר' משה יהושע צאנגער. אים, און אויך אסאך אנדערע, האט מען געשיקט קיין בערגן-בעלזן. דאס האט מיך זעהר געשטערט, ווייל איך בין געווען מיט משה יהושע צוזאמען, פון ווישניצא ביז יעצט, אן ערך פון 4 יאהר. ער איז מיר, און אזוי אויך יעדן איינעם, געווען אויסטעליש געטריי, די גאנצע צייט.

צוויבערג

דאכט זיך מיר, אז אין בוכנוואלד זענען מיר געווען בלויז איין וואך, און פון דארט האט מען אונז געשיקט צו פארשידענע לאגערן. מיך, האט מען געשיקט קיין צוויבערג. דאס האט געהייסן צוויבערג, ווייל עס איז געווען צווישן בערג. עס איז נישט וויט פון די שטאט האלבערשטאדט.

צווישן די בערג, איז געווען א פאבריק. די פאבריק האט געהייסן 'הערמאן גערינג ווערקע'. דארט האט מען אויסגעגראבן א בארג; איך גלייב, כדי מען זאל דארט קענען מאכן - אדער באהאלטן - עראפלאנען. מען האט אויסגעגראבן די בארג, כדי דער פאבריק זאל זיין באשיצט

פון אויבן, און די פיינטליכע עראפלאנען זאלן נישט אויפכאפן אז עס איז דא דארט א פאבריק.

די לאגער איז געווען זעהר א שלעכטע לאגער אין עטליכע וועגן. קודם כל, ווייל מען האט נישט געהאט קיין וואסער זיך אפצוואשן. מען איז געווען באוואקסן מיט לייז, און דער קראצערי איז געווען אומדערטרעגליך.

מיר האבן געהאט אסאך לייז, ווייל עס איז געווען זעהר קאלט, ווייל דאס איז געווען יאנואר און פעברואר, פונקט אינמיטן ווינטער; מען האט נישט געהאט מיט וואס זיך אנצוטוהן, דעריבער, האט מען גענומען די זעקלעך פון די סעמענט, און עס אנגעטוהן אונטער די קלייד־ער, ווייל עס איז געווען אומלעגאל. אזוי האט מען זיך ארומגעוויקלט די פיס, אדער דעם גוף, אז מען זאל זיך כאטש איינרעדן אז מיר זענען אביסל ווארימער.

אין צוויבערג, האט מען געארבעט ביטער שווער. איך - פערזענליך - פיהל, אז די צוויי־א־האלב חדשים וואס איך האב געארבעט אין צוויבערג, איז געווען אסאך אסאך שווערער ווי 14 חדשים אין בונא־אוישוויץ, און בכלל פון די גאנצע מלחמה.

אין צוויבערג, האבן מיר געארבעט מיט דזשעק־האמערס, וואס דאס פאר זיך איז א שווערער מאשין. וועז מען ארבעט דערמיט, שאקלט עס אויף די קישקעס פונעם מענטש. און נישט נאר דאס, מיר האבן געדארפט האלטן די דזשעק האמערס מיט'ן גאנצן כח, ווייל מען האט געדארפט צוהאקן די וואנט, און דאס איז געווען זעהר שווער. איך האב געדארפט מאכן א לאך אין די וואנט, און איך האב געדארפט דרוקן די מאשין מיט מיין בויך, מיין הארץ, און מיין גאנצע קערפער, ווייל אנדערש האט מען נישט געהאט קיין כח עס צו האלטן, און דאס האט זיך אזוי געשאקלט, אז עס איז געווען געפערליך.

נאכדעם וואס מיר האבן געמאכט די לעכער אין די וואנט, האט מען אריין געלייגט דיינאמייט, און מען האט געדארפט אוועקלויפן, ווייל מינוטן שפעטער האט דאס אויפגעריסן. נאכדעם וואס די דיינאמייט האט אויפגעריסן, איז מען צוריקגעקומען, און מען האט

געדארפט נעמען די שטיינער וואס זענען געפאלן, און ארויפלייגן אויף וועגעלעך, עס ארויסצונעמען פון דעם בארג. אוי, איז דאס געווען שווערע ארבעט.

נישט גענוג, וואס מיר האבן געארבעט ביטער שווער, האט מען אונז צו דעם געגעבן דאס מינימום עסן, ממש ממש נאר אונז צו דערהאלטן ביים לעבן פארן טאג. אויב איין טאג האט מען נישט געגעסן, איז דאס געווען א זיכערער טויט. דאס האט אונז מורא'דיג אפגעשוואכט. שטעלטס ענק פאר, וואס דאס האט געמיינט, ארבעטן מיט א דזשעק האממער נאך אזא מאגערער צאל פון עסן.

אין צוויבערג זענען מיר געווען, בערך צוויי-א-האלב חדשים, פון סוף Jan. ביז אנפאנג May. איך געדענק נישט וועלכער טאג עס איז געווען, אבער עס דאכט זיך מיר, אז דאס איז געווען צוועלף טעג פאר די באפרייאונג, וואס מען האט אונז אוועקגעפירט פון דעם לאגער - צוויבערג.

טויטן מארש

ווידעראמאל, האט מען אונז געפירט צופיס אויפ'ן "טויטן מארש". דאס מאהל, האב איך געהאפט אויף דאס בעסטע, אבער זיך געגרייט אויפ'ן ערגסטן. איך האב נישט געווואוסט אויב איך וועל דאס נאך קענען אדורכמאכן, צוליב דעם וואס איך בין געווען זעהר שוואך פון 'נישט' עסן און 'יא' ארבעטן ביטער שווער.

וען מיר זענען געפיהרט געווארן אויפ'ן "טויטן מארש" - 'אזוי-גערופענע טראנספארט', זענען מיר געווען ארומגענומען מיט בלוט-דארשטיגע דייטשע זעלנער. עס זענען געגאנגען עטליכע הונדערט מענטשן אויפאמאל, ארומגענומען מיט זעלנער פון אלע זייטן. אביסל הינטער אונז, איז געווען נאך א גרופע מענטשן. אזוי זענען מיר געגאנגען צוזאמען, עטליכע גרופעס, אבער אפגעטיילט איינער פון צווייטן.

פרק י"ב

הצלת נפשי ממות

הדייטשן איננו!!

איין טאג, אינדערפרי, נאכ'ן גיין וועד ווייסט ווי לאנג (עטליכע טעג), האט זיך פלוצלונג געטוהן א געטומל, אז די רוסן זענען שוין דא. די דייטשן זענען זיך צולאפן אלע וועגן, און אונז איבערגעלאזט אליין; אבער נישט פאר צו לאנג.

וואס האט דעמאלטס פאסירט, איז געווהן אזוי: אזוי ווי איך האב פריער געזאגט, אז די רוסן האבן שוין געהאט די אויבערהאנט. די דייטשן האבן שוין געזהן זייער מפלה פאר די אויגן. עס איז געווהן ווי שווארץ אויף ווייס. די דייטשן האבן דאס נישט געוואלט אנערקענען. זיי זענען נישט געווהן גרייט זיך אונטערצוגעבן, ממילא, האבן זיי געהאלטן אין איין מאכן א ריק-צוג. זיי האבן געהאלטן אין איין לויפן טיפער אריין אין דייטשלאנד, וויל דארט האבן זיי נאך געהאט א שטיקל אויבערהאנט. זיי האבן אונז אבער נישט פארגינט באפרייט צו ווערן, און זיי האבן אונז מיטגעשלעפט מיט זיך, טיפער אריין אין דייטשלאנד.

וען מיר זענען געווהן מיט'ן טראנספארט, זענען די רוסן נישט געווהן צו ווייט פון אונז. זיי זענען כסדר געקומען נענטער צו אונז. וען מיר זענען געווהן אינמיטן וועג, איז אנגעקומען א מודעה אז די רוסן זענען שוין דא, ממילא האבן זיך די דייטשן צולאפן, נישט וועלנדיג פאלן א קרבן צו די רוסן. זהטו אויס, אז די רוסן זענען שוין געווהן אזוי נאנט, אז זיי האבן אונז שוין גארנישט געקענט טוהן, וויל וען זיי וואלטן נאך געקענט עפעס טוהן, וואלטן זיי אונז געשאסן.

מיר זענען געווהן פונקט אזוי צוטומלט ווי די דייטשן. מיר האבן נישט געוואוסט צו מיר זאלן לויפן, אזוי וועלן מיר זיין פריי, אדער מיר

קענען בלייבן דא וואו מיר זענען, און די רוסן וועלן אט אט זיין דא און אונז באפרייען. שטייענדיג דארט אזוי צומישט און אויסגעמאטערט, האט זיך א גרויס עולם געזעצט אויף דער ערד, זיך אביסל אפרוהען פון דעם שווערן וועג.

עס איז געווען א זאך ביי די דייטשע מיליטער, וואס איז געווען אזוי ווי א canteen. דארט האבן די זעלנער געקענט נעמען עסן. די מיליטער-לייט זענען דאך געלאפן א גאנצע צייט, און זיי זענען געווען אויסגעשפרייט. עס איז פשוט נישט געווען מעגליך פאר די קיך, צו שיקן עסן צו אלע פלעצער וואו די זעלנער זענען געווען. ממילא, האבן זיי אויפגעשטעלט - יעדע פאר מייל - אזא בודקע, וואס דארט האט מען געברענגט עסן, און יעדער סאלדאט האט געווואוסט, וואו אין די געגנט ער קען טרעפן עסן.

יעדער סאלדאט האט מיטגעשלעפט מיט זיך א 'מענאשקע'. אזוי האט מען עס גערופן. א מענאשקע איז א בייטל מיט צוויי חלקים, אזוי, אז מען האט געקענט אריינלייגן צוויי ערליי זאכן, למשל, אין איין זייט האט מען געלייגט זופ, און אין די צווייטע זייט איז געווען קארטאפל. אזוי, האבן זיי געהאט וואס צו עסן.

נאכדעם וואס די דייטשן האבן אונז איבערגעלאזט אליין, האב איך זיך אנגעטראפן מיט א יונגל פון מיין טראנספארט, און מיר האבן אנגעהויבן אוועקצושפאצירן פון וואו דער טראנספארט איז געווען. אזוי, גייענדיג מיט דעם יונגל, האב איך געטראפן א קענטין וואס די דייטשן האבן פארלאזט, ווייל זיי זענען דאך אנטלאפן פון איין מינוט צום צווייטן. מיר זענען אריין אינעווייניג, און מיר האבן געטראפן עסן און מענאשקעס. איך האב גענומען איין מענאשקע, און ער האט גענומען א מענאשקע. מיר האבן עס אנגעפולט מיט עסן און וואסער.

נישט וואוסנדיג וואו צו גיין און וואס צו טוהן, האבן מיר אנגעהויבן אביסל צו וואנדערן. אונטערוועגנס, האבן מיר געטראפן א גוי'טע, א פוילישע מיידל, וואס האט אונז געזאגט אז אונז זאלן זיך באהאלטן אין א פעלד, ווייל איר דייטשער בעל הבית האט איר געזאגט, אז די

קריג גייט זיך ענדיגן איינע פון די טעג. די דייטשן מאכן א ריק-צוג, און די אמעריקאנע - אדער רוסן - קומען אט אט אריין, און נעמען איבער דאס פלאץ.

איך מיט דעם יונגל האבן זיך טאקע באהאלטן אין א פעלד, ביים עק שטאט, ווארטנדיג צו הערן א גוטע בשורה. מיר זענען אבער געווען זעהר מיד, און מיר זענען אנטשלאפן געווארן. אינמיטן שלאפן, זענען מיר אויפגעווקט געווארן דורך אפאר יונגע שקצים - 'היטלער יוגענט' האט מען זיי גערופן, וואס האבן אונז געפרעגט מיט אזא שטרענגן טאן, "וואס טוט עטס דא?". האב איך געענטפערט, "מיר זענען געגאנגען צוזאמען מיט א טראנספארט, און מיר זענען פארלוירן געווארן. מיר האבן זיי געזוכט אבער בשום אופן נישט געקענט טרעפן. זייענדיג אזוי מיד, האבן מיר זיך געלייגט שלאפן, טראכטנדיג, אז שפעטער וועלן מיר ווייטער גיין און פרובירן צו טרעפן דעם טראנספארט".

עס האט אונז נישט מער אויסגעפעהלט, ווי דאס וואס האט יעצט פאסירט. די שקצים האבן אונז אנגעכאפט ביי די הענט, און צוריקגעפיהרט צום פלאץ פונעם טראנספארט. עס איז מיר שווארץ געווארן פאר די אויגן. איך האב שוין געמיינט זיכער, אז דאס איז מיין לעצטער וועג. עס האט אונז יעצט געדראהעט א גרויסער שטראף, אבער נישט סתם א שטראף, נאר 'טויט שטראף'... פאר דריי סיבות: איינס - ווייל מיר זענען "אידן"; צוויי - ווייל מיר האבן גע'גנב'עט מענאשקעס פון די מיליטער; גנב'ענען פון מיליטער איז געווען א גרויסע עבירה, און פאר דעם האט מען געקענט צאלן גאר א טייערע פרייז...; און דריטנס - ווייל מיר זענען אנטלאפן פון טראנספארט - פאר דעם צאלט מען אויך א טייערע פרייז...

אבער אזוי ווי איך האב שוין פריער געזאגט, ווער קען דען פארשטיין דעם באשעפער'ס וועגן? זעהט אויס, אז עס איז אונז באשערט געווען צו בלייבן לעבן. ווען די היטלער-יוגענט האבן אונז צוריקגעברענגט צום טראנספארט, האט מען אונז באלד גענומען צו דעם הויפט דייטש וואס האט געפיהרט דעם טראנספארט. איך בין שוין געווען גרייט צו

גיין על קידוש השם. אבער, דער אהנפיהרער פון טראנספארט האט געגעבן איין בליק אויף דעם יונגל, און עס איז אריין אין אים א געפיהל פאר דעם קינד, און ער האט רחמנות געהאט אויף אים.

דער יונגל און דער דייטש זענען ביידע געווען פון א קליין שטעטל, לוקסנבערג. קענענדיג דאס קינד׳ס פאטער, האט ער פשוט רחמנות געהאט אויף אים, און ער האט זיך נישט געקענט זעהן הרג׳ענען זיין לאנדסמאנ׳ס א קינד. האט ער אוועקגענומען די מענאשקע, און אים געלאזט גיין אהן א שטראף! זעהט אויס, אז ער האט נישט געוואלט מאכן א חילוק צווישן מיך און דעם קינד, און מיך האט ער אויך געלאזט גיין אהן א שטראף! ער האט אונז אנגעווארנט מיט׳ן לעבן, אז מער זאלן מיר אזא זאך נישט טוהן. מיר האבן אים צוגעזאגט, אז מיר וועלן מער נישט אנטלויפן פון דעם טראנספארט; מען וועט גיין א גאנצע צייט צוזאמען, גלייך אזוי ווי יעדער, און מיר וועלן טוהן אלעס וואס ער הייסט. הערנדיג דאס, האט ער אונז צוריק אריינגעשיקט אין די טראנספארט, צווישן די שורות.

וואס האט פאסירט, איז געווען אזוי: די רוסן האבן - משום איזה סיבה - אויפגעהערט נאכצויאגן די דייטשן, און די דייטשן האבן געזעהן אז מען יאגט זיי שוין נישט נאך, זענען זיי באלד צוריקגעלאפן צו זייער טראנספארט, זעהן וויפיהל אידן זיי קענען נאך כאפן און ווייטער פירן. נאכמיטאג, ווען די דייטשן האבן זיך שוין צוריקגעכאפט אביסל צו די כוחות, האבן זיי ווייטער געפיהרט דעם טראנספארט, כאילו עס האט גארנישט פאסירט. אזוי, זענען מיר ווייטער געגאנגען, נאכמיטאג און ביינאכט.

אזוי ווי איך האב טאקע צוגעזאגט אז איך וועל מער נישט אנטלויפן, בין איך ווייטער געגאנגען מיט די טראנספארט. אבער מיין צוזאג האט זיך נישט געהאלטן פאר צו לאנג; נישט אפילו פון תענית אסתר ביז פורים. נאך אין דעם זעלבן נאכט, גייענדיג צווישן צוויי וועלדער, וואס די ביימער האבן פארשטעלט און נישט אריינגעלאזט די שטראלן פון די לבנה, וואס האט געלאכטן אזוי שיין, האב איך געטראפן א

געלעגנהייט, וואס עס איז געווען זעהר טונקל, און איך, מיט א בחור פון באכניא - וואס איז געווען צוויי-דריי יאר עלטער פון מיר (נישט דער זעלבער יונגל פון פריער), האבן זיך געגעבן א גליטש אריין אין די לעכער אין די זייט פונעם וועג (די לעכער זענען געמאכט פאר די רעגן אריינצורינגען). געלויבט השם יתברך, אז די דייטשן ימש"ו האבן אונז נישט באמערקט, און איך האב די זכיה דאס צו דערציילן פאר 'מיינע טייערע' אייניקלעך. "הודו לה' כי טוב כי לעולם חסדו".

עס איז א נס, אז די דייטשן האבן אונז נישט באמערקט, אזוי ווי איך האב פריער געזאגט. אין אונזער טראנספארט זענען געווען צוויי אדער דריי הונדערט מענטשן, און די דייטשן ימ"ש האבן אונז ארומגענומען פון אלע פיר זייטן. עס איז כמעט נישט געווען מעגליך זיך ארויסצודרייען פון די טראנספארט. עס זענען געווען אנדערע, וואס האבן פרובירט צו טוהן דאס זעלבע וואס איך, אבער מען האט זיי נעבעך באמערקט און באלד געשאסן, הי"ד.

מיר האבן געווארט אין דעם לאך, אויף די זייט פונעם וועג, ביז אונזער טראנספארט איז אדורך. איינמאהל אונזער טראנספארט איז אדורך, האבן מיר נישט געהאט צופיהל צייט, ווייל עס איז באלד געקומען נאך א טראנספארט. ווען אונזער גרופע איז אדורך, האבן מיר געווארט נאך אביסל, ביז מיר האבן געפיהלט אז קיינער איז שוין נישט דארט. מיר זענען געלעגן מיט'ן פנים אראפ. מיר האבן זיך אויפגעהויבן, ארומגעקוקט, און אריינגעלאפן טיף אין וואלד, נאך איידער די צווייטע גרופע קומט.

ווען מיר זענען געווען געגוג טיף אין וואלד, און מיר האבן זיך שוין געפיהלט אביסל רוהיגער, האבן מיר זיך אראפגעזעצט צווישן די ביימער. מיר זענען געווען אזוי אויסגעמאטערט, אז מיר זענען איינגעשלאפן אין א טיפער שלאף.

אינמיטן שלאף, האבן מיר זיך דערוועקט פון גאר הויכע גערודער און שיסעריי וואס איז פארגעקומען פונדערווייטנס. דאס גערודער האט געקענט א טויטן אויפווועקן. שפעטער האב איך אויסגעפונען וואס דאס שיסעריי האט באדייט; די דייטשן ימש"ו האבן ליידער

אויסגע׳הרג׳עט דעם גאנצן טראנספארט, הי״ד. בלויז מיט׳ן הילף פון דעם רבונו של עולם, האבן מיר נאכאמאל פארמיטן דאס ׳טויט׳ אין די לעצטע מינוט!

מיר האבן זיך דעמאלטס אויפגעהויבן, און געגאנגען טיפער אריין אין וואלד. קריכנדיג אזוי אין וואלד, אין די פינסטער, זענען מיר אנגעקומען צו א דארף. ביים עק פון דארף, האבן מיר געטראפן א הויז מיט א בוידעם. מיר זענען אריין אין די שטוב, און געטראפן דארט עפעס צו עסן. דאן זענען מיר ארויף אויפ׳ן בוידעם, און זיך געלייגט שלאפן. זעלבסטפארשטענדליך, איז דאס געווען אן דעם וואוסן פון דעם בעל הבית. דאס איז געווען אינמיטן די נאכט.

אימיטן טאג, קומט ארויף אן אלטער דייטש, און פרעגט אונז, ״וואס טוט עטס דא?״. האב איך געענטפערט, ״נעכטן איז אדורכגעגאנגען א טראנספארט, און מיר זענען פארלוירן געגאנגען. האב איך געטראכט, אז מיר וועלן זיך קודם אפרוהען אביסל, און דערנאך וועלן מיר גיין ווייטער זוכן אונזער טראנספארט״. דער גוי האט אונז געזאגט, אז זיין ווייב האט אים געזאגט אינמיטן די נאכט, אז זי הערט איינעם זיך דרייען אינעם הויז, און ער האט זי געזאגט אז עס איז גארנישט. ער האט איר איבערגערעדט צוריקצוגיין שלאפן. אבער יעצט זעהט ער, אז זי איז געווען געראכט.

דער דייטשער מאן איז שוין געווען אויף די עלטער, און זעהט אויס, אז ער האט מיך געגלייבט, אדער איז ער געווען פון די ׳חסידי אומות העולם׳ און ער האט געקענט באשטיין צו ראטעווען א איד, אדער האט ער פשוט רחמנות געהאט אויף אונז. אזוי רעדנדיג, האט ער מיך געפרעגט, ״פארוואס גייט עטס אזעלכע סארט קליידער?״. האב איך אים געזאגט, ״מיר זענען געפאנגענע, ווייל מיר זענען אידן. אונז האבן קיינמאל קיינעם גארנישט געטוהן, און טאקע פאר דעם, טראגן מיר אזעלכע קליידער״.

דער גוי האט רחמנות געהאט אויף אונז, און ער האט אונז געזאגט אז מיר זאלן גיין אויפ׳ן בוידעם פון די שטאל. אין די זייט פון זיין הויז, איז געווען א שטאל. צווישן די הויז מיט די שטאל, איז געווען

אביסל פלאץ, וואס דארט זענען מיר ארויף אויפ'ן בוידעם, דורך א לייטער. ער האט אונז געגעבן א שטריק, און געזאגט, אז ווען ער וועט אריינקומען מיט עסן, וועט ער קלונגען מיט א גלאק, אונז זאלן וויסן אז ס'איז גרייט פאר אונז עסן, און אונז זאלן אראפלאזן דעם שטריק. אזוי איז טאקע געווען. ער האט אונז געברענגט - יעדן טאג - צו עסן, א גאנצן עמער מיט קארטאפל.

דער גוי האט אונז גוט אנגעווארנט, אז מיר זאלן זיין זעהר שטיל, ווייל זיין טאכטער איז פון די "SS" זעלנער. 'טויטן טרופן' האט מען זיי גערופן, זיי זענען געווען ערגער ווי סתם טרופן. אויב וועט זי אונז דארט טרעפן, וועט זי אונז גלייך איבערגעבן פאר די דייטשן, און מיר וועלן געהרג'עט ווערן. ער האט זיך בעצם אויך איינגעשטעלט זיין לעבן, פאר דעם וואס ער האט אונז זיך געלאזט באהאלטן אין זיין הויז. ווען מען כאפט אונז, וואלט ער באקומען דאס זעלבע טויט-שטראף ווי אונז.

איין טאג, איז דער אלטער גוי געקומען צו אונז, אינגאנצן דערשראקן, און אונז געזאגט, אז מען האט אים געזאגט אז דער דייטשער הויפט-קווארטיר גייט ביי אים איינשטיין. עס גייט זיין עפעס א מיטינג, און ער וויל אז אונז זאלן אוועקגיין. האב איך אים געזאגט, "אונז גייען נישט אוועק פון דא. מיר האבן נישט וואו צו גיין. אונז וועלן זיך באהאלטן אונטער די שטרוי, אויפ'ן בוידעם, און מיר וועלן זיין זעהר שטיל". ער האט זיך געלאזט איבערערעדן, און מיר זענען דארט געבליבן.

מיר זענען נישט געווען זיכער, צו מען זאל אים גלייבן אדער נישט, אבער שפעטער האבן מיר אויסגעפונען, אז דאס וואס ער האט געזאגט איז געווען אמת. איך בין געשטאנען ביים פענסטער, אויף די וואך, צו זעהן אויב זיי קומען, אזוי, אז איך זאל וואוסן ווען זיך צו באהאלטן. איך האב באמערקט ווי עס קומען צו פאהרן שיינע אויטאס, מיט גרויסע גענעראלן, און זיי האבן זיך טאקע אפגעשטעלט ביי אונזער הויז. אבער ממש באלד, נאך גאר א קורצע צייט, זענען זיי שנעלערהייט אוועקגעפארן. איך ווייס נישט פונקטליך ווי לאנג זיי

זענען דארט געווען. צו מיך האט עס אויסגעזען ווי גאנץ א לאנגע צייט, אבער איך מיין אז עס איז געווען גאר א קורצע צייט.

שפעטער, קומט ארויף דער גוי צו אונז, און זאגט אונז, "איך האב פאר ענק 'גוטע נייעס'. די שטאט האט באשטעטיגט, אז מארגן, צוועלף אזייגער, וועט מען אויפהענגען א גרויסע ווייסע פאן, אויפ'ן טויער פון שטאט, און מען וועט זיך אונטערגעבן פאר די אמעריקאנע, און זיי וועלן איבערנעמען קאנטראל פון אונזער שטאט!!!".

די זעלבע נאכט, קומט ארויף צו אונז דער גוי, און זאגט אונז, "מארגן, וועלן ענק זיין פריי. עטס וועטס שוין קענען זיך דרייען אין די גאס, ווי פרייע מענטשן. איך וויל אבער נישט, אז מיינע שכנים זאלן ענק זעהן ארויסקומען פון מיין הויז. איך האב מורא, אז זיי וועלן מיר חושד זיין, אז איך האב ענק געראטעוועט. וואר ווייסט וואס זיי וועלן מיר טוהן פאר דעם. איבער דעם, בעהט איך ענק ברחמים, בכל לשון של בקשה, ביטע גייטס שוין היינט נאכט ארויס פון דא. עטליכע גאסן אוועק, איז דא א בונקער. עטס קענטס ענק דארט אויסבאהאלטן פאר איין נאכט, און פון דארט, וועט עטס ארויסגיין מארגן אויף דער פריי."

קיין כפוי טובה האב איך נישט געוואלט זיין צו אים. למעשה, איז ער געווען זעהר גוט צו אונז. ער האט אונז געהאלטן אין זיין הויז פאר כמעט א גאנצע וואך, און ער האט אונז געגעבן צו עסן יעדן טאג, מיט אזא געטרייישאפט. מיר האבן זיך זעהר באדאנקט, פאר דעם וואס ער האט אונז אזוי שיין אויפגענומען, און מיר זענען ארויס פון זיין הויז. "יום שבת קודש פרשת בהר-בחקותי, כ"ב אייר תש"ה (May 5, 1945), זענען אריינגעקומען די אמעריקאנע און אונז באפרייט"!!!

פרק י"ג

העלית מן שאול נפשי

חסדי ה' כי לא תמנו כי לא כלו רחמיו!!

נעבן דעם דארף וואו איך בין יעצט געווען, איז אדורכגעלאפן א קליינער טייך, און די רוסן האבן געהאט אן אפמאך מיט די אמעריקאנע, אז זיי וועלן איינעמען אויף איין זייט אלעס - ביז דעם טייך, און אמעריקע זאל איינעמען די צווייטע זייט. דער דארף וואו איך בין געווען, איז געווען אויף די זייט וואס די רוסן האבן געדארפט איינעמען.

וואס עס האט פאסירט, איז געווען אזוי: די דייטשן האבן זעהר מורא געהאט אריינצופאלן אין די רוסישע ענט. די רוסן האבן זיך אויפגעפיהרט ווי חיות, אהן קיין שום רחמנות. די אמעריקאנע זענען געווען מער איידל. ממילא, האבן זיי זיך אונטערגעגעבן צו די אמעריקאנע. עס איז דא א מלחמה-געזעץ, אז אויב מען גיט זיך אונטער, דארף מען זיי נעמען אין געפענגעניש. זייער פלאן איז געווען אריינצופאלן אין די אמעריקאנע ענט, און נישט צו די רוסן.

די אמעריקאנע האבן דאך געהאט אן אפמאך מיט רוסלאנד, אז זיי וועלן נישט גיין ווייטער פון דעם טייך, אבער זיי האבן געמוזט נעמען די דייטשן אין געפענגעניש. ממילא, האבן די אמעריקאנע נאר אריינגעשיקט א קליינע גרופע סאלדאטן, צו נעמען און האלטן די געפאנגענע, און האלטן סדר אין דארף ביז די רוסן קומען.

דער טאג וואס איך בין באפרייט געווארן, בין איך געגאנגען אויף די גאס, און איך האב געטראפן א בעקעריי. האב איך געבעטן די דייטשע פרוי דארט, זי זאל מיך געבן ברויט. זי האט נישט געהאלטן דערביי. האב איך געבעטן אן אמעריקאנער סאלדאט, ער זאל קומען מיט מיך צו די דייטשע פרוי, בעטן עסן. ער האט מסכים געווען צו קומען מיט

מיך. די פרוי האט זיך נישט געלאזט פון אים, און מיך גארנישט געגעבן. דער אמעריקאנער Yanky-doodle האט זיך געמאכט נישט-וואוסנדיג, און אוועקגעגאנגען, זאגנדיג, "וואס קען איך טוהן?".

די אמעריקאנע סאלדאטן האבן רחמנות געהאט אויף אונז, און אונז געגעבן קענדיס מיט טשאקלאד צו עסן. זיי האבן נישט געהאט עפעס אנדערש, וואס אונז צו געבן. קיין קיך האבן זיי נישט געהאט, ממילא, האבן זיי נישט געהאט קיין נארמאלע עסן פאר אונז. זיי האבן נאר געהאט א קיך אין זייער חלק, און ווער עס האט געהאט כח, האט געקענט אהינגיין נעמען עסן.

מאנטאג, איז די רוסישע ארמיי אריינגעקומען און איבערגענומען קאנטראל פון דעם דארף, און די אמעריקאנע זענען ארויס.

די רוסן האבן גענומען א שטאל, און דאס געמאכט פאר א קיך. דארט, האבן מיר געקענט קומען עסן, און נעמען וואס מען האט געוואלט. זיי זענען געווען זעהר שיין צו אונז. זיי האבן געהאט דארט גאנצע פעסער פון עפל-סיידער, הייסע זופ און קארטאפל.

מאנטאג, בין איך צוריקגעגאנגען צו די בעקעריי, מיט א רוסישער סאלדאט. [דער באכניער בחור איז אויך מיטגעקומען.] די פרוי האט נישט געוואלט עפענען די טיר. ער האט געגעבן א קלאפ אויפ'ן טיר, און געזאגט, "מאך אויף! אז נישט, וועל איך דיר הרג'ענען!". זעהענדיג דעם רוסישן סאלדאט, האט זי אויפגעמאכט, און ער האט אונז געזאגט, "נעמטס וואס עטס ווילטס". זי האט אונז געגעבן וואס אונז האבן געוואלט. מיר האבן דעמאלס גענומען אביסל עסן, און אויך עפעס קליידער זיך אנצוטוהן.

יעצט, אז איך בין געווען פריי, האב איך געוואלט צוריק אהיימפאהרן קיין קראקא, פאר צוויי סיבות: קודם כל, וויל דאס איז געווען מיין היים-שטאט, און דארט האב איך זיך אויסגעקענט. צווייטנס, איך האב זיך אפגעשמועסט מיט'ן קאזין, גאלדשטאף, אז מען וועט זיך טרעפן ביי זיין הויז. אבער ווי אזוי פאהרט מען אהיים? עס זענען נישטא קיין באנען! ווען איך האב אנגעהויבן זיך נאכפרעגן,

ווי אזוי עס איז מעגליך אז איך זאל אהנקומען קיין קראקא, בין איך געוואויר געווארן, אז עס איז דא א דייטשער טראק, וואס פאהרט קיין קאטאוויץ, וואס דאס איז שוין נענטער צו קראקא. קיין ברירה האב איך נישט געהאט, און איך בין מיטגעפאהרן מיט דעם טראק קיין קאטאוויץ. דאס איז, דאכט זיך מיר, געווען דינסטאג. די דייטשן האבן געקענט באשטיין מיטצונעמען אידן, צו ווייזן אז זיי זענען גוט צו אונז. אויך, האבן זיי געמיינט, אז די רוסן וועלן זיי נישט אפשטעלן וויל זיי נעמען אונז מיט.

אויפ'ן וועג, האבן די רוסן אפגעשטעלט דעם טראק, און געבעהטן יעדעם פאר זייערע פאפירן. אויף אונז, אידן, האבן זיי באלד געזעהן אז מיר זענען מלחמה איבערלעבער. אבער היות די דייטשן האבן נישט געהאט קיין פאפירן, האבן די רוסן אויסגעשאסן די רעדער, אז דער טראק זאל נישט קענען פאהרן ווייטער. דערנאך, האבן זיי געהייסן יעדעם ארויסקומען פונעם טראק. אויפ'ן טראק איז געווען 3 דייטשן. איין דייטש איז געווען פארוואונדעט, דער צווייטער איז געווען א העפטלינג, א קריגס-געפאנגענער, און דער דריטער דייטש איז געווען א לאמער (הינקעדיגער).

פאר דעם קריגס-געפאנגענער דייטש, האבן זיי געזאגט, "דו האסט זיך געשלאגן קעגן אונז. קום מיט אונז". זיי האבן אים אריינגעפיהרט אין וואלד. צו זיי האבן אים גע'הרג'עט, אדער איינגעזעצט, ווייס איך נישט. פאר דעם לאמער, האבן זיי געזאגט, "דו וועסט גיין צופיס". און פאר דעם פארוואונדעטער, האבן זיי אפגעשטעלט א פערד-און-וואגן. זעהט אויס, אז יענער האט מסכים געווען, און ער איז מיטגעפאהרן מיט דעם וואגן. די רוסן האבן אלעס צוגענומען פון די דייטשן, און זיי גארנישט געלאזט מיטנעמען מיט זיך.

די רוסן האבן אונז געזאגט, "נעמטס וואס עטס ווילטס". מיר האבן אבער נישט געהאט קיין שכל. מיר האבן נישט געגלייבט אז דער דייטשער מארק (געלט) וועט עפעס ווערד זיין. מיר האבן גארנישט געגומען פאר זיך, נאר עפעס א קלייניקייט. פון דארט, זענען מיר

ווייטער געפאהרן קיין קאטאוויץ, מיט א קאר, וואס די רוסן האבן אונז ערלעדיגט מיטצופאהרן. אין קאטאוויץ, האבן מיר איבערגענעכטיגט איין נאכט, און פון קאטאוויץ זענען מיר געפאהרן קיין קראקא.

קראקא נאכ׳ן קריג

ווען איך בין אנגעקומען קיין קראקא, בין איך גלייך געגאנגען צו די קאזמירוש געגנט. דאס איז געווען די אידישע געגנט. איך בין געגאנגען צו די קראקאווסקא גאס, צו דעם הויז וואו מיין קאזין גאלדשטאף האט געוואוינט. איך האב זיך אפגעשמועסט מיט אים, זיך צו טרעפן נאכ׳ן קריג, פארנט פון זיין הויז. איך האב זיך געדרייט אינדרויסן פון זיין הויז, א שטיק צייט, און געהאפט אז איך וועל אים נאך טרעפן. מיינע געשוויסטער, האב איך געוויסט זיכער, אז איך וועל זיי שוין מער נישט זעהן. איך האב געהאפט אז איך וועל כאטש אים טרעפן. אזוי, וועל איך מער נישט זיין אליין. איך וועל האבן איינער פון די משפחה וואס לעבט. אבער, איך האב אים נישט געטראפן.

נישט טרעפנדיג מיין קאזין, בין איך אהיימגעגאנגען, צו דעם הויז וואו איך האב געוואוינט. דאס איז נישט ווייט פון מיין קאזינ׳ס הויז. איך האב אבער מורא געהאט ארויינצוגיין אין מיין הויז, ווייל די פאלאקן האבן איבערגענומען אלע אידישע הייזער, און אלעס וואס איז געבליבן, האבן זיי גע׳גנב׳עט. איך האב מורא געהאט, אז אויב וועל איך אריינגיין און דארט טרעפן א פאלאק, וועט ער מיך אנהאקן די ביינער, אדער אפילו הרג׳ענען, אזוי ווי עס האט פאסירט ביי אנדערע מענטשן, הי״ד.

(יאהרן שפעטער, ווען איך בין געווען מיט׳ן באבוב׳ער רב זצ״ל אויף מקומות הקדושים אין פולין, זע׳מער אויך געווען אין קראקא. עס האט מיך ממש געעקלט דארט צו זיין. איך האב זיך נישט געקענט ברענגען, אפילו נאר אדורכצוגיין דעם הויז וואו איך האב געוואוינט. איך האב אפילו נישט געוואלט ארומקוקן, ווי אזוי די שטאט זעהט אויס. איך האב געזאגט צו מיר: ״איך וויל פארגעסן פון קראקא. איך

האב צופיל זכרונות פון דארט". נאכדעם בין איך מער נישט געפאהרן קיין פולין.)

נישט טרעפנדיג קיינעם, בין איך געגאנגען צו די אידישע געמיינדע, און זיך געמאלדן אז איך לעב. וועו עס האט זיך געמאלדן צו זיי, אז ער לעבט, אדער ער ווייסט פון איינער אנדערש וואס איז געבליבן לעבן, און דער פלאץ וואו ער געפינט זיך, האבן זיי אראפגעשריבן זיין נאמען אויפ'ן ליסט. אזוי, האבן אסאך מענטשן געטראפן זייערע קרובים. איך האב אדורכגעקוקט דעם ליסט, צו זעהן אויב איך טרעף עפעס א היימישער נאמען, אבער ליידער, האב איך קיינעם נישט געטראפן.

איין טאג, בין איך געגאנגען אויף די גאס, און איך האב געטראפן מיין פעטער, קאפל שולקינד, מיט זיין חבר, שמואל שטימלער. עס איז נישט משיג צו זיין, די שמחה וואס איך האב געהאט, וועו איך האב געזעהן מיין פעטער קאפל. פון יעצט און ווייטער בין איך שוין מער נישט אליין! באלד, האב איך זיך אריבערגעצויגן צו קאפל'ס דירה. פון דעמאלס און ווייטער, בין איך געווען צוזאמען מיט קאפל, און ערגעצוואו, האט קאפל מיך דעמאלס פארזארגט אפאר תפילין.

שמואל שטימלער, איז געווען קאפל'ס א גוטער חבר. זיי זענען געווען צוזאמען אין לאגער. זיי האבן געארבעט ביי א דייטש, וואס האט געהייסן 'שינדלער'. ער האט געהאט א porcelain פאבריק. ער איז געווען א לאגער-פיהרער, און ער האט געפיהרט גאר א גרויסע גרופע מענטשן קיין טשעכאסלאוואקיע, און דארט האט ער געמאכט זיין פעקטארי. ער האט אריינגענומען אסאך אידן, און ער האט זיי געראטעוועט. עס איז דא א בוך וועגן אים. אין ארץ ישראל, האט מען אים ג'אנערט אלס איינער פון די 'חסידי אומות העולם', וואס האבן געהאלפן און געראטעוועט הונדערטע אידן. ער האט נישט ארויסגעגעבן קיין ארבייטער. עס האט זיך געמאכט, אז טייל מאהל האבן די דייטשן געוואלט האבן ארבייטער פון אים. האט ער געזאגט,

אז ער דארף יעדער איינס פון זיי, און ער קען נישט אוועקגעבן קיינעם. אזוי האט ער זיי געהאלטן ביז די ענדע פון די קריג.

שפעטער, זענען מיר געוואויר געווארן, אז (טאנטע) פאלא לעבט, און זי איז אויך אין קראקא. זי האט געוואוינט ביי א חבר'טע, אינדרויסן פון די קאזמירוש געגנט. איר פריינדינע איז געקומען פון א רייכע משפחה, פאר'ן קריג, און זי איז יא צוריק אהיימגעגאנגען צו איר אלטער הויז, און זי האט געטראפן דארט עטליכע זאכן. דאס מיידל איז שפעטער געפאהרן קיין ארץ ישראל, און פאלא איז געקומען וואוינען ביי אונז.

איינמאל, אלס קינד, איז פאלא געקומען פון הינטער מיך, אהן דעם וואס איך זאל איר באמערקן, און זי האט מיך אפגעשניטן אביסל פון איין פיאה. איך בין דאמאלס געווען אזוי בייז אויף איר. איך האב איר נישט געקענט מוחל זיין. איך האב איר געזאגט, "מער רעד איך נישט מיט דיר". וועז איך האב דאס געזאגט האב איך נישט געוואוסט, אז איין טאג וועל איך זיך אזוי פרייען וועז איך וועל איר זעהן!!!

ב"ה, די קריג איז שוין געווען פאריבער, און יעצט האבן מיר געהאפט, און געמיינט, אז מען וועט צוריקגיין צו א נארמאלער לעבן אין קראקא, חתונה האבן, און בויען דארט א בית נאמן בישראל על דרך ישראל סבא. אבער עס האט נישט געדויערט צו לאנג, און מיר האבן איינגעזעהן, אז צו בלייבן וואוינען אין קראקא, איז נישט קיין מהלך.

איין שבת, האבן די פאלאקן געמאכט א בלבול, אז אידן האבן געהרג'עט א שייגעצל. די פאלאקן ימ"ש זענען געווען פונקט אזעלכע רשעים, אדער אפילו גרעסערע רשעים, ווי די דייטשן ימ"ש. זיי האבן דעמאלס געמאכט א פאגראם, און די רשעים האבן גע'הרג'עט אפאר אידן. איך האב אליין געזעהן מיט מיינע אויגן, ווי מען הרג'עט א איד, הי"ד.

נאך אזא שבת, האבן מיר באשלאסן, אז מער קענען מיר נישט בלייבן דא וואוינען מיט די פאלאקן. מען מוז אוועקגיין פון קראקא. מיר האבן געהערט, אז אין דייטשלאנד איז דא D.P. לאגער'ן (DISPLACED

PERSONS CAMP), וואס איז אפגעהיטן דורך די אויסלענדישע ארמיי, און עס וואוינען דארט גאר אסאך אידן.

מען פארט קיין דייטשלאנד-פערנוואלד

אוועקגייענדיג פון קראקא, זענען מיר געווען 4 מענטשן: פעטער קאפל, זיין חבר - שמואל שטימלער, און מיין קאזינע - פאלא, און איך. מיר האבן געשווארצט די גרעניץ קיין טשעכיי, און אדורכגעפאהרן די שטאט פראג. אין פראג, האבן מיר זיך אנגעטראפן מיט משה קלאגסבאלד'ס ברודער, יעקב (ער איז שפעטער געפאהרן וואוינען קיין ארץ ישראל). קאפל האט אים געקענט, און ער איז מיטגעקומען מיט אונז קיין דיישטלאנד. אנקומענדיג קיין דייטשלאנד, איז ער געגאנגען קיין פעלדאפינג, און ער האט דארט געטראפן זיין ווייב! ממש איינצעלנע מענטשן, האבן זיך געטראפן מיט זייער בני בית נאכ'ן קריג. ער האט געהאט א זעלטענע סייעתא דשמיא.

אנקומענדיג קיין דייטשלאנד, האבן מיר געוואלט אריינגיין אין פערנוואלד-לאגער. פערנוואלד איז דעמאלטס געווען א DP CAMP -DISPLACED PERSONS CAMP. עס זענען געווען אפאר אזעלכע קעמפס אין דייטשלאנד. דארט, האט מען צוגעשטעלט צו וואוינען און צו עסן, פאר די מלחמה-געליטענע. עס איז געווען זעהר א גרויסער לאגער. דארט איז אמאל געווען א לאגער פאר דייטשע אפיצירן. ממילא, איז געווען דארט שיינע שטיבלעך. עס איז געווען קליינטשיגע הייזקעלעך מיט שטיבלעך, נישט קיין גרויסע באראקן. עס איז געווען אזוי ווי א גרויסע באנגעלוי-קאלאני. הונדערטע מענטשן האבן דארט געוואוינט.

ווען אונז האבן געוואלט אריינגיין אין פערנוואלד, איז דער לאגער נאך געווען פארמאכט. דער וואס איז געווען אינעווייניג, האט נישט געקענט אריוס, און פון אינדרויסן, האט מען נישט געקענט אריין. מען איז אבער געוואויר געווארן, אז עס איז דא עפעס א לאך פון אונטער'ן לאגער, וואס דארט קען מען זיך אריינשמוגלען. טאקע דורך דעם לאך, האבן מיר זיך אריינגעשמוגלט אין פערנוואלד, און גלייך,

האט איינער אונז ערלעדיגט א וואוינונג. די חסיד׳ישע אידן, זענען נאך נישט געגאנגען קיין בערד, אבער מען האט זיך געהאלטן און געוואוינט צוזאמען, כמעט אלע אין איין געגנט, פון אפאר גאסן. דאס איז געווען פאר ראש השנה תש״ו.

אין פערנוואלד, האב איך געוואוינט מיט מיין פעטער קאפל, ר׳ שמואל שטימלער, און (טאנטע) פאלא. עס איז געווען אזוי ווי איך האב אין קאנטרי, איין רום. קאכן, האבן מיר נישט געדארפט. עס איז געווען איין גרויסע קיך פאר יעדן. שפעטער, האט מען דורכגעטיילט די דירה מיט א וואנט, און אריינגענומען א חתן כלה.

אין פערנוואלד, האב איך געהערט פון פאלא, אז אונזער קאזין, העשעק גאלדשטאף, לעבט, און וואוינט אין האלאנד. איך ווייס נישט ווי אזוי, אבער איינער האט אויסגעפונען פון צווייטן, און זיי האבן זיך כסדר געשריבן בריוו, פון פערנוואלד קיין האלאנד, און צוריק. (נאכ׳ן קריג, איז ער געווען אין פראנקרייך, און פון דארט איז ער געפאהרן קיין האלאנד, און דארט חתונה געהאט. ער איז איין מאהל געווען אין פערנוואלד, ביי פאלא, אבער איך בין שוין געווען אין אמעריקא.)

(וועו בערל האט געלערנט אין ארץ ישראל, בין איך געפאהרן אינמיטן זומער, אים באזוכן, און תשעה באב ביינאכט, זענען מיר געווען ביים כותל המערבי, און איך האב זיך אפגעשמועסט מיט באבי, אז נאך קינות גיי איך איר טרעפן ביי דעם און דעם פלאץ, און איך שטיי דארט און איך ווארט פאר באבי, און איך געב א קוק, און נעבן מיר שטייט העשעק גאלדשטאף! דעמאלטס האב איך אים געטראפן פערזעגליך. איך האב אים שוין נישט געזעהן 30 יאר! פון וועו מיר האבן זיך צוטיילט, אין אוישוויץ-בירקענוי! עס איז מיר געווען א וואונדער, אז פון די טויזענטער טויזענטער מענטשן וואס קומען צום כותל המערבי, תשעה באב ביינאכט, האב איך פונקט אים געטראפן. ער איז אויך דעמאלטס געווען א גאסט אין ארץ ישראל. יאהרן שפעטער, האט ער געמופט קיין ארץ ישראל. זיין זון, אפרים, וואוינט נאך אין

האלאנד. העשעק'ס פאטער האט געהייסן אפרים, און העשעק האט א נאמען געגעבן זיין זון, נאך זיין פאטער.)

אין פערנוואלד, האבן מיר געוואוינט אויף יאנער גאס. עס איז דארט געווען א יונגערמאן, וואס מען האט גערופן "דער רויטער רבי". ער איז געווען א פיינער יונגערמאן, א תלמיד חכם. ער האט געוואוינט אויף יאנער גאס, און מיר האבן געדאוונט ביי אים.

דארט אין בית המדרש, איז געווען א גבאי, אן עלטערער אונגארישער געשמאקער איד'עלע. ער האט זיך אמאהל עפעס פארטשעפעט אין קאפל. זעהענדיג אז קאפל איז א יודע ספר (קאפל האט גוט געקענט לערנען), האט ער אים געוואלט מכבד זיין. איין שבת, פאר שישי, איז ער צוגעגאנגען צו קאפל, און געפרעגט ווי אזוי מען רופט אים אויס צו די תורה. קאפל האט באלד געכאפט אז ער וויל אים מכבד זיין מיט שישי, האט ער אים געזאגט, "יצחק ברוך בן חיים יהושע". וועז דער גבאי האט אויסגערופן שישי, הער איך ווי ער זאגט מיין נאמען. איך בין געשטאנען דארט, נישט וואוסנדיג וואס מען וויל פון מיין לעבן. איך בין נאך געווען א בחור, און מען רופט מיך אויס שישי! האב איך געזאגט, "עס מוז זיין א טעות". קומט קאפל צו מיך, און זאגט, "מען האט דיך גערופן. גיי!".

אין פערנוואלד, איז געווען א טריפה'נע קאך. דעמאלטס, איז נאך געווען ווייניג אידן וואס האבן געהאלטן כשר. עס איז געווען א גרויסער עולם, וואס איז נאך נעבעך געווען גוט פאר'שיכור'ט פון די קריג, אז זיי האבן מער נישט געוואלט האבן קיין שייכות מיט אידישקייט. איך האב באקומען ארבעט אין די קאך. די קאך איז געווען זעהר גרויס. עס זענען דארט געווען 6 אדער 7 גרויסע טריפה'נע קעסלען. דאכט זיך מיר, אז מען האט ג'כשר'ט איין קעסל, וואס פון דארט האבן די גאר פרומע אידן געהאט צו עסן.

נאך סוכות, האט זיך די גאנצע אטמאספערע אין פערנוואלד געטוישט. דאס איז געווען, וועז דער קלויזנבורגער רב זצוק"ל איז

געקומען פון פעלדאפינג, מיט א גרעסערע עולם פון פרומע חסיד׳ישע מענטשן.

דער קלויזענבורגער רבי זצוק״ל, אין פערנוואלד

צוזאמען מיט דער קלויזנבורגער רבי זצ״ל, זענען געקומען אסאך אונגארישע אידן, וואס זענען געווען אין די קריג פון בערך 9 חדשים ביז איין יאר. עס זענען אויך געווען אידן פון א פוילישע אפשטאם, וואס זענען געווען מיטגעמאכטע פון די קריג פאר בערך צוויי, דריי, פיר, אדער אפילו פינף יאהר, און זיי האבן געגעסן טריפות בשעת די קריג - יעדער לויט ווי ער האט געקענט אויסהאלטן. אבער יעצט, אז מען איז פריי, האבן זיי גלייך געוואלט צוריקגיין צום טאג-טעגליכן אידיש לעבן.

ווען דער קלויזנבורגער רבי איז געקומען, האט ער באלד געעפנט א ישיבה, און מען האט איינגעזעהן אז מען דארף מאכן אן אפיציעלע כשר׳ע קאך, ווייל עס איז דא א גרויסער פארלאנג פאר כשר׳ע עסן. דעמאלס האט מען גע׳כשר׳ט נאך קעסלען, און דער רבי האט זעהר אכטונג געגעבן ווי מען כשר׳ט די קעסלען. די ישיבה איז געווען אויפ׳ן צווייטן שטאק, און מען האט געמאכט די כשר׳ע קיך אינעם זעלבן בנין, אויפ׳ן ערשטן שטאק.

מען האט באלד אויפגענומען ר׳ יחזקאל סאמעט ע״ה, און מיין פעטער קאפל ע״ה, אז זיי זאלן פירן די קאך. זיי האבן אכטונג געגעבן ווען מען האט גע׳כשר׳ט די הינער, און זיי האבן געדארפט מאכן זיכער אז אלעס איז 100% כשר. מען האט אויפגענומען שמואל שטימלער, און מיך, צו ארבעטן אונטער זיי. איך בין געווען דער שווארצער ארבעטער, ווי מען זאגט. איך האב אויפגעווקט אלע ארבייטער אינדערפרי, אפילו די מיידלעך, און איך האב געדארפט וואשן די קעסלען. איך פלעג אריינקריכן אינעם קעסל, עס אויסצורייניגן;

שטעלטס ענק פאר, ווי גרויס דאס איז געווען. און אזוי אויך, האבן מיר געמאכט זיכער אז אלעס אין די כשר'ע קאך איז ריין.

(דער קלויזינבורגער רב האט זעהר ליב געהאט קאפל שולקינד, ווייל קאפל איז געווען א גרויסער תלמיד חכם, און דער רבי האט זעהר אסאך געשמועסט מיט אים אין לערנען. זיי האבן זיך גוט פארשטאנען.)

די מיידלעך, האבן נעבעך שווער געארבעט. זיי פלעגן אויפשטיין גאר פרי. זיי האבן געפוצט די קארטאפל, און אלעס אנגעגרייט, און אריינגעגאסן אין די קעסלען וואס מען האט באדארפט צו האבן צו קאכן. די קעסלען זענען געווען זעהר גרויס, און עס איז געווען זעהר שווער צו ארבעטן דערמיט, און נאך שווערער דאס צו רייניגן, אבער זיי האבן אלעס געטוהן כדי אידן זאלן קענען עסן כשר'ס, און די ישיבה-בחורים זאלן קענען לערנען.

דער הויפט קעכער אין פערנוואלד, איז געווען א דייטש. ער איז בכלל געווען דער הויפט פון די קאך, און ער איז געווען זעהר גוט. ער האט געקענט מאכן פון גארנישט, עפעס. אויך האט ער געמאכט זיכער, אז גארנישט זאל גיין לאיבוד.

די ארבייטער פון די טריפה'נע קאך זענען געצאהלט געווארן, פארשטייט זיך, נישט מיט געלט, נאר ער פלעגט זיי געבן א קענדל פלייש, ציגארן, און א קענדל סארדינס.

איך האב אים געזאגט, אז די ארבייטער פון די כשר'ע קאך דארפן אויך באצאהלט ווערן. האט ער געזאגט, ער וועט אונז באצאהלן. וכך הוה, ער האט אונז טאקע געצאהלט, אבער ער האט אונז געגעבן וויניגער ווי די ארבייטערס פון די טריפה'נע קאך.

איך בין נאך געווען יונג, אבער א מחוצף בין איך געווען, א גרויסער. האב איך אים געזאגט אזוי: "הער מיך גוט צו. נישט נאר אז דו געסט אונז א קענדל פון טריפה פלייש, וואס מיר קענען נישט עסן, געבסטו אונז נאך וויניגער ווי די ארבייטער פון די טריפה'נע

קאך? דו דארפסט אונז צאהלן גלייך ווי יעדער, און דו דארפסט אונז צושטעלן עפעס אנדערש, אנשטאט די פלייש. אויב נישט, וועלן מיר נישט ארבעטן!״.

מיין נישט, אז איך האב סתם געסטראשעט אין די וועלט אריין. איך האב געוואוסט אז עס וועט זיין אן אינספעקציע פון דיU.N.R.A. . די U.N.R.A. איז געווען אן אמעריקאנע ארגאניזאציע, וואס האט אויסגעהאלטן די D.P. קעמפ. זיי זענען געווען די וואס האבן געגעבן די גאלט פאר'ן עסן, און פאר די ארבייטער וואס האבן געארבעט, און בכלל אויסצוהאלטן די העפטלינגען.

ער האט זיך נישט געוואלט צושטעלן צו מיינע פארלאנגען, און איך האב געהאלטן וואר, און געמאכט א סטרייק, און אהיימגעשיקט אלע ארבייטער.

די אינספעקציע אויף וואס איך האב געוואר, איז טאקע אנגעקומען, און זיי זענען אויך געקומען באזוכן אין די כשר'ע קאך. אריינקומענדיג, האבן זיי גלייך געזהען אז די טעפ זענען שמוציג, און עס איז נישטא קיין ארבייטער. באלד האבן זיי געפרעגט, ״וואס גייט דא פאר? וואו זענען די ארבייטער?״. האט איינער זיך אנגערופן, ״שעכטער איז אחריות אויף דעם״. גלייך האבן זיי געשיקט איינעם, מיך רופן, און זיי האבן מיך אפירגעהאלטן, ״היתכן, די קיך זהט אזוי אויס? און פארוואס זענען די ארבייטער נישטא יעצט?״.

האב איך זיי געזאגט ״יא! איך בין דער וואס לאזט נישט קיינעם ארבעטן. איך האב יעדן אהיים געשיקט! פארוואס? וואס מיינט עטס, מיינע ארבייטער וועלן ארבעטן בחינם? ער גאט אונז פלייש וואס אונז טארן נישט עסן, און צו זיי גאט ער מער ציגארן ווי ער גאט אונז. וואס איז דאס? איך וועל דאס נישט צולאזן! דאס אלעס קומט פארוואס? ווייל אונז ארבעטן אין די כשר'ע קאך, און וויל ער איז א דייטש! צו דען האבן אונז די דייטשן וויניג געטוהן? דאס וועט נישט דא אזוי

אנגיין! איך וועל דאס נישט צולאזן! אויב וועט ער אונז געבן דאס זעלבע, איז גוט, און אויב נישט, וועלן מיר נישט ארבעטן!".

זענען זיי באלד געגאנגען צום דייטש, צוזאמען מיט מיר, און איך האב אלעס איבערגעזאגט צו אים אין פנים אריין, און זיי האבן מיר געזאגט, און פארזיכערט, אז זיי וועלן דאס ערלעדיגן. איך בין באלד געגאנגען רופן די ארבייטער פון די כשר'ע קאך, און זיי האבן באלד גערייניגט די קעסלען, און ווען דער אינספעקטאר איז אוועקגעגאנגען, האט אלעס געשיינט, ממש ווי ניי.

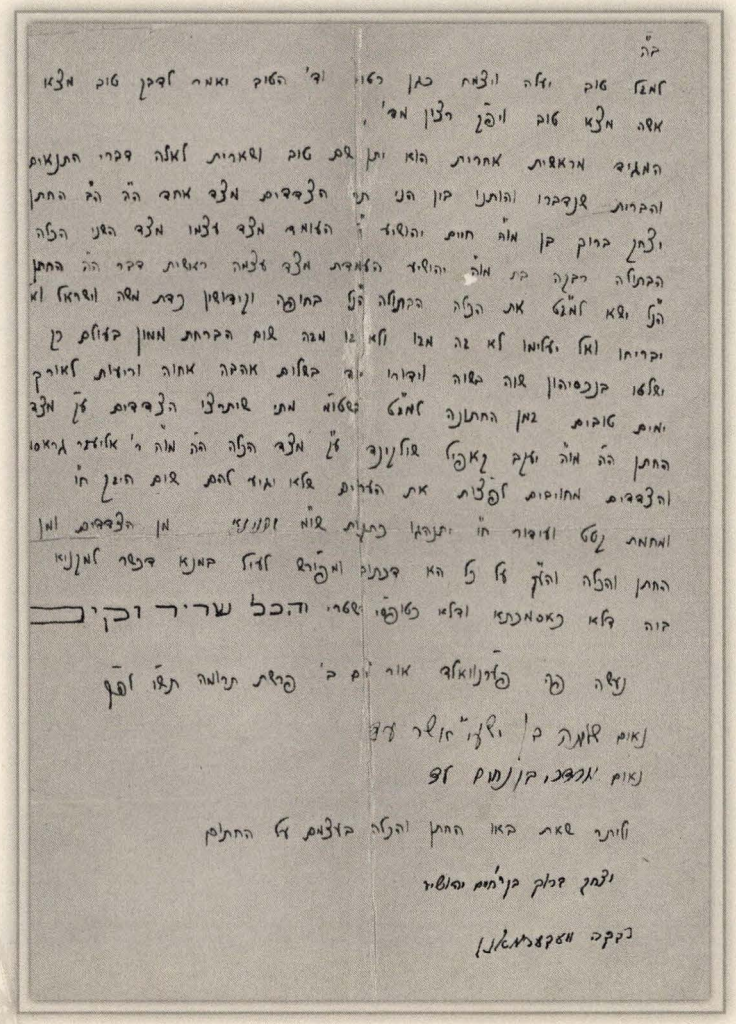
זייט דער מעשה, יעדעס מאל דער דייטש האט מיך געזעהן, האט ער זיך געבויגן פאר מיר. ער האט מורא געהאט פון מיך, און אלעס איז ב"ה געווען אין בעסטן ארדענונג. ער האט אונז שיין געצאהלט. די פלייש האבן מיר טאקע נישט געקענט עסן, אבער מיר האבן דאס אויפגעטוישט מיט די נישט-אידישע ארבייטער, פאר א קענדל סארדינס, אדער פאר ציגארן. אויך האט דער דייטש געגעבן אביסל מער עסן ווי מען האט געדארפט, פאר די כשר'ע קאך. ווען די קלויזנבורגער ישיבה האט אריינגעגעבן פופציג צעטלעך, דאס מיינט פופציג פארציעס, האב איך געמאכט זיכער, אז ער געט זעכציג פארציעס פאר די ישיבה, אז עס זאל אלעמאל זיין גענוג וואס צו עסן.

יום חתונתי ויום שמחת לבי

איינע פון די געטרייע ארבייטער, וואס האבן געארבעט אין די כשר'ע קאך, איז געווען ענקער באבע תחי'. זי האט שוין געארבעט ביים קלויזנבורגער רבי'ן אין פעלדאפינג, אין די כשר'ע קאך, און זי איז מיטגעקומען צוזאמען מיט'ן רבי'ן, קיין פערנוואלד, וואס דארט האב איך געטראפן ענקער באבע זאל זיין געזונט און שטארק עמו"ש. אירע חבר'טעס האבן אונז גע'שדכנ'ט דעם שידוך.

אבער ענקער באבע האט נישט געווואלט חתונה האבן צו מיר, נאר אויב דער קלויזנבורגער רבי וועט מיך פארהערן, צו זעהן אויב איך קען עפעס לערנען, און אויב ער איז מסכים וועט זי טוהן דעם שידוך! איך בין א גאליציאנער, און איך בין געווען אינעם קריג 6 יאהר, נו, ווער

ווייסט צו איך קען דען לערנען? איך האב פארברענגט אלע מיינע גוטע יאהרן אין די קריג, און זי האט געוואלט האבן איינעם פון א תורה'דיגע שטוב. דער רבי האט מיך אריינגערופן און געפרעגט, "וואס האסטו געלערנט פאר'ן קריג?". איך האב געזאגט פאר'ן רבי'ן פונקטליך, וואס איך האב געלערנט, און דער רבי האט מיך פארהערט א שטיקל גמרא. דאכט זיך מיר, עס איז געווען מסכת קדושין. זעהט אויס, אז איך האב געקענט, ווייל אור ליום ב' פרשת תרומה, ב' אדר א', תש"ו (3 Feburary,

1946), האט מען געשלאסן שידוך, און דער קלויזנבורגער רבי זצ"ל איז געווען דער מחותן מצד החתן ומצד הכלה! מיר האבן אפגעשמועסט א זמן החתונה, אויף דאנערשטאג, י"ב אדר ב', תש"ו (March 14, 1946), תענית אסתר מוקדם ביינאכט!

(אונזער מחותן, יעקב וראכל וואלדמאן, האבן חתונה געהאט א נאכט פאר אונז. איך האב געוואוסט ווער ער איז, ווייל ער איז געווען אין די ישיבה. אבער איך האב אים נישט געקענט פערזענליך.

באבי: ווען איך בין געגאנגען צו די ב'שוי מיט אונזערע קינדער, האב איך אים געזאגט, "אונז זענען געווען אין פערנוואלד. דו ביסט די פוילישע כלה, וואס האט חתונה געהאט א נאכט פאר אונז".)

דער קלויזבורגער רבי האט געגעבן פאר יעדן חתן, א נדן פון 10 אדער 20 דאלער, און פאר די כלה האט ער געגעבן 50 דאלער, מיט א שייטל. א טלית האב איך באקומען פון די JOINT. זיי האבן געטיילט פאר'ן עולם, אזעלכע אמעריקאנע טליתים. עס איז געווען בריייטער פון א שאל, אבער נישט קיין געהעריגער טלית. עס איז געווען פון זייד, און עס איז געווען מיט בלויע און ווייסע קאלירן. (שפעטער, ווען איך בין געקומען קיין אמעריקא, האט דער פעטער, ראטה, מיך געזאגט, אז ער האט געזען ליגן אין די ארבעט, א טלית וואס באלאנגט נישט פאר קיינעם, און ער האט עס מיך געברענגט.)

דער רבי האט געהאט אפאר ישיבות נאכ'ן קריג, און ער פלעג כסדר ארומפאהרן, נאך געלט, אדער באזוכן די אנדערע ישיבות. ב"ה, ווען מיר האבן חתונה געהאט, איז געווען ערב פורים, און דער רבי איז געווען אינדערהיים, אין פערנוואלד, און מיר האבן געהאט די זכיה, אז דער רבי זאל זיין אונזער מסדר קידושין!

אונזערע אונטערפירער זענען געווען, ר' הערשל מיללער און ר' חיים דוד אלטמאן. מיר זענען געווען פון די ערשטע, חתונה צו האבן, נאכ'ן קריג.

מיר האבן זיך נישט געקענט אויסווהלן ווער עס זאל אונז אונטערפירן. קיין עלטערן, און קיין משפחה, האבן מיר נישט געהאט,

און עס זענען געווען איינצעלנע פארהייראטע מענטשן. ממילא, האט מען אונז נישט געפרעגט, נאר געזאגט, "די צוויי גייען ענק אונטערפירן די חופה". הערשל מיללער האט חתונה געהאט פאר'ן קריג, און נאכ'ן קריג האט ער געטראפן זיין ווייב. דאס איז געווען א זאך, וואס מען הערט איינצעלנע אזעלכע זאכן!

טאנטע פאלא און קאפל, האבן חתונה געהאט בערך 4 וואכן נאך אונז. אונז האבן זיי אונטערגעפירט די חופה. מיר זענען דריי מאל געווען אונטערפירער.

נאך איך האב חתונה געהאט, האב איך זיך אריבערגעצויגן צו א נייע דירה. עס איז געווען אזוי ווי איך האב אין קאנטרי, איין רום. קאכן, האבן מיר נישט געדארפט. עס איז געווען איין גרויסע קיך פאר יעדעם. די דירה איז ממש געווען א גן-עדן פאר מיך, ווייל ביז מיין חתונה, בין איך געשלאפן מיט 6 מענטשן אין א דירה. צו לאנג האב איך נישט געוואוינט אין מיין נייע דירה, ווייל פסח צייט, האבן מיר זיך שוין געגרייט צו פאהרן קיין אמעריקא.

ווען מיר האבן זיך געגרייט צו פאהרן קיין אמעריקא, האבן מיר געהערט, אז מען טאר נישט מיטנעמען די דאלער'ס קיין אמעריקא, ווייל אויב יא, וועט מען עס אוועקנעמען פון אונז. דעריבער, האבן מיר איבערגעלאזט אונזער $55, אדער $65, ביי קאפל. דאס איז געווען אונזער גאנץ פארמעגן דעמאלס! קאפל האט באהאלטן דאס געלט ערגעצוואו אין די שטוב. שפעטער, האט מען באקומען א ידיעה, אז די געלט איז ג'ענב'עט געווארן. מען האט חושד געווען די צוויי, וואס מיר האבן אוועקגעגעבן א חלק פון אונזער שטוב.

מען פאהרט קיין אמעריקא

באבי האט געהאט א טאנטע פעסיל און פעטער ירמי' ראטה, אין אמעריקא. זעהט אויס, אז זיי האבן געמאכט קאנטאקט נאכ'ן קריג, און זיי האבן געשיקט פאפירן פאר באבי, צו קענען קומען קיין אמעריקא. איינמאל באבי האט געהאט פאפירן, זענען מיר געגאנגען צוזאמען צום הייאס (H.I.A.S.) אדער דזשוינט (Joint) אפיס, און איך האב זיי געזאגט,

אדער געוויזן, אז מיר זענען א פאר-פאלק (חתונה געהאט), און זי האט פאפירן קיין אמעריקא און איך נישט. זעהענדיג אז מיר זענען חתונה געהאט, האבן זיי ערלעדיגט אמעריקאנע פאפירן פאר מיך, אז איך זאל אויך קענען פאהרן קיין אמעריקא, צוזאמען מיט באבי.

H.I.A.S. = Hebrew Immigrant Aid Society. J.D.C. = Joint Distribution) .(Committee. They took care of the displaced people after WW2

פאר פסח, בין איך געפאהרן קיין מינכען - פינקאסערנע. מינכען האט געהייסן פינקאסערנע. א קאסערנע איז א מיליטעריש לאגער. דארט, איז די מיליטער איינגעשטאנען. אלע מענטשן פון פארשידענע די.פי. קעמפס, וואס האבן באקומען פאפירן און פאספארטן צו פאהרן, זענען זיך צאמגעקומען דארט, און דארט האט מען ערלעדיגט די נויטיגע פאפירן וואס מען האט געדארפט פאר די שיף, און עטליכע טעג פאר די שיף איז ארויס געפארן, איז מען געגאנגען קיין ברעמען-האפן, (א האפן מיינט א פארט-שטאט.) און פון דארט איז די שיף אריסגעפאהרן.

אין מינכען, האבן מיר געוואוינט צוזאמען מיט איינער, ווייַנשטאק, דער בעל הבית פון Meal Mart. דארט זענען מיר געווען, 5-6 מענטשן אין איין רום (זיי זענען געקומען קיין אמעריקא 6 חדשים שפעטער). פאר די ערשטע טעג יום טוב פסח, זע'מיר צוריקגעפאהרן קיין פערנוואלד. חול המועד פסח, זענען מיר צוריקגעפאהרן קיין מינכען. און פאר דעם יום טוב שבועות, זענען מיר אויך געפאהרן קיין פערנוואלד.

דאכט זיך מיר, אז מיר זענען ארויסגעפאהרן פון פינקאסערנע קיין ברעמען-האפן, שבת קודש, א וואך פאר די שיף איז ארויסגעפאהרן, ווייל מיר האבן עס נישט געוואלט פארפאסן. זיי זענען אליין נישט געווען זיכער וועז דער שיף וועט פאהרן, ווייל עס האט געדארפט זיין א סטרייק.

ביום שבת קודש פרשת בהעלותך, ט"ז סיון, תש"ו (June 15, 1946), האבן זיי אונז געזאגט מען זאל שוין ארויפגיין אויפ'ן שיף, ווייל עס גייט היינט פארן. זיי האבן אונז געווארנט, אז "טאמער קומט עטס נישט יעצט צום שיף, וועט עטס דא בלייבן". אזוי, זענען מיר ארויף

אויפ'ן שיף, האפנדיג אנצוהייבן א נייע לעבן אין אמעריקא. מיר זענען דעמאלס ארויף אויפ'ן שיף, מיט בלויז $5. דאס איז יעצט געווען אונזער גאנץ פארמעגן, מיט וואס מיר זענען געפאהרן קיין אמעריקא.

גלייך נאך מיר זענען געפאהרן, איז טאקע געווען א סטרייק, און פאר 6 חדשים האט מען נישט געקענט פארן. איך מיין אז אונזער שיף איז געווען די לעצטע שיף ארויסצופאהרן פאר די 6 חדשים. איך ווייס נישט צו דער סטרייק איז געווען אין אמעריקא אדער אין דייטשלאנד.

טאנטע גאלדי איז מיט אונז געפאהרן, פון פערנוואלד קיין אמעריקא. זי האט חתונה געהאט אין אמעריקא. פאיע איז געפאהרן קיין אמעריקא, 4 וואכן פאר אונז, און זי האט אויך חתונה געהאט אין אמעריקא.

מיין נישט, אז מיר זענען געפאהרן קיין אמעריקא אויף א pleasure-שיף. מיר זענען געפאהרן מיט א פראכט-שיף, וואס איז געמאכט צו שלעפן פעקלעך. וועז די קריג איז אויסגעבראכן, האט די מיליטער געדארפט האבן מער שיפן, צו פיהרן סאלדאטן פון אמעריקא קיין פולין, האבן זיי גענומען אלע פראכט-שיפן און אויסגעלייגט בעטן דערין; און מיט די זעלבע שיפן, האט מען אונז געפיהרט קיין אמעריקא. קענסט זיך פארשטעלן ווי באקוועם עס איז געווען.

אויפ'ן שיף, זענען די מענער און פרויען געווען אפגעטיילט. די מענער זענען געווען אונטן, און די פרויען אויבן. איין טאג, בין איך געווען אזוי קראנק, דאכט זיך מיר אז איך האב אפילו נישט געלייגט קיין תפילין יענעם טאג! [באבי זאגט: זיידי איז געליגן דארט ווי א טויטער! וועז איך האב אים געוואלט גיין באזוכן, נאך א גאנצער טאג נישט זעהן, האט זיך די שיף אזוי געשאקלט, אז איך האב נישט געקענט גיין. די מאנ-שאפט פונעם שיף האבן מיך געזאגט אז איך זאל צוריקגיין, אבער עס האט זיך אזוי געשאקלט, אז צוריקגיין האב איך שוין אויך

נישט געקענט. איך האב דעמאלטס געזאגט ״אין מיין לעבן וועל איך מער נישט גיין אויף א שיף״.]

אויפ'ן שיף, זענען געווען אפאר הונדערט מענטשן, אבער נאר געציילטע זענען געווען פרום און האבן פארלאנגט כשר. עס איז נישט אפילו געווען א האלבער מנין פון פרומע מענער. פרויען זענען אויך געווען ממש איינצלנע. מיט'ן אריינרעכענען די פרויען, ווייס איך נישט אויב עס איז אפילו געווען א גאנצער מנין. זיי האבן אונז געגעבן ברויט, מילך, פרוכט, און גרינצייג צו עסן. אויך האבן זיי אונז געגעבן א באזונדערע שטוב אין דער הייעך, וואו צו עסן. דער גאנצער עולם האט געגעסן אונטן, אין א גרויסע זאל. מיר האבן אויך געקויפט אויפ'ן שיף, oranges, צו עסן.

אויפ'ן שיף, איז געווען מיט אונז א יעקישער פרומער ראבי פון פראנקפורט, און נאך אפאר; ממש געציילטע. דאכט זיך מיר, אז מרדכי שטיינבערג'ס ברודער איז אויך געווען אויפ'ן שיף מיט אונז. אזוי האט ער מיך פארציילט, וועו מיר האבן זיך געטראפן. ער האט מיך געזאגט אז ער קען מיך פון די שיף.

דער וועג קיין אמעריקא מיט די שיף, האט געדויערט כמעט 10 טעג. מיר זענען ארויס געפאהרן שבת, און אנגעקומען אין די גאלדענע מדינה, ״אמעריקא״, מאנטאג פרשת קרח, כ״ה סיון, תש״ו (June 24, 1946)!

אמעריקא

אנקומענדיג קיין אמעריקא, האט אונז אפגעווארט ביים פארט, באבי'ס פעטער און מומע, יצחק ירמי' און פעסיל ראטה. זיי האבן געווואוינט אין Corona, Long Island, און זיי האבן אונז זייער שיין אויפגענומען. דער פעטער איז געווען א שוחט. די מומע איז נעבעך געווען א קראנקע פרוי. זיי זענען געווען ארימע מענטשן, אבער פונדעסטוועגן האבן זיי אונז אריינגענומען צו זיך אין שטוב, און געגעבן פון דאס שענסטע און דאס בעסטע.

טאנטע פאיע און טאנטע גאלדי זענען געשלאפן ביים פעטער אינדערהיים, און פאר אונז האט ער גענומען א שטוב ביי איינעם,

אקעגן-איבער די גאס פון אים. מיר זענען בלויז דארט געשלאפן; געגעסן און פארברענגט האבן מיר, ביים פעטער. איך האב דעמאלס געקויפט א ווייסע שטרויענע הוט, פאר $1.00. דעמאלס איז $1.00 געווען געלט!

פאר איך בין ארויסגעפאהרן קיין אמעריקא, האט יחיאל קורץ מיר געבעהטן, איבערצוגעבן א גרוס פאר זיינס א קרוב, א שוחט מיט'ן נאמען צעהנווירטה. הערנדיג אז דער פעטער ראטה איז א שוחט, האב איך אים געזאגט אז איך האב א גרוס פאר א שוחט מיט'ן נאמען צעהנווירטה; אפשר ווייסט ער וועד דאס איז. זאגט מיך דער פעטער, "אוודאי, איך קען אים זייער גוט. ער ארבעט צוזאמען מיט מיך, אין די זעלבע **union** פון שוחטים". דער פעטער האט מיך פארבונדן מיט אים, און איך האב אים געזאגט, "איך האב א גרוס פון יחיאל קורץ. איך בין געווען צוזאמען מיט אים אין לאגער".

אזוי רעדנדיג, פרעגט ער מיך, "דו הייסט אפשר, יצחק ברוך שעכטער? דיין טאטע הייסט חיים יהושע שעכטער?", זאג איך, "יא". זאגט ער, "דו ווייסט, אז דו האסט דא א פעטער? ער הייסט דוד שעכטער. ער איז דיין טאטע'ס ברודער". זאג איך אים, "איך ווייס אז איך האב א פעטער מיט דעם נאמען, אבער איך ווייס נישט צוויי זאכן: איינס, אויב ער לעבט; צווייטנס, איך ווייס נישט ווי ער זעהט אויס. איך האב אים קיינמאל נישט געזעהן, וויל ער האט זיך געצויגן קיין דייטשלאנד, נאך פאר איך בין געבוירן געווארן". געט ער מיך א זאג, "זאלסט וויסן, אז דו האסט דא א פעטער. ער וואוינט אין מאנהעטן, און ער דאוונט אין דעם שוהל!".

מיין פעטער ראטה'ס איידעם, האט געוואוינט אין מאנהעטן, און ער האט געדאוונט אין דעם זעלבן בית המדרש. האט דער פעטער ראטה געשיקט איינער פון זיינע זין קיין מאנהעטן, צו פארברענגען שבת ביים שוועסטער, און ער האט אים געזאגט, אז ער זאל זוכן

איינעם, דוד שעכטער, און אים דערציילן אז ער האט א פלימעניק, דא אין אמעריקא, וואס לעבט!

באלד מוצאי שבת, האט מיין פעטער דוד אנגערופן צו מיין פעטער ראטה, און איך האב געדעדט מיט אים, און ער האט געזעהן אז עס איז טאקע זיינס א משפחה. ער האט זיך זייער געפריידט צו הערן, אז נאך איינער פון די משפחה האט איבערגעלעבט די ביטערע קריג. ער האט מיך געזאגט, אז ער וויל אריבערקומען, מיך טרעפן. וועז ער איז אנגעקומען, האט ער געזעהן מיין פעטער ראטה; רופט ער זיך אהן, ״מיר האבן זיך געטראפן ביי די שיף, און דו זאגסט מיך גארנישט אז עס קומט א שעכטער?״. האט פעטער ראטה געענטפערט, ״איך האב געוואוסט אז מיין ניכטע קומט. איך האב נישט געוואוסט אז עס קומט א שעכטער. איך האב נישט געוואוסט אז מיין ניכטע האט חתונה געהאט. איך האב בלויז געשיקט פאפירן פאר איר, נישט פאר קיינער אנדערש״.

מיין פעטער דוד איז אנטלאפן מיט זיין בני בית, אינמיטן די קריג, קיין South America, און פון דארט איז ער געקומען קיין ניו-יארק. נאכ'ן קריג, איז ער געפאהרן צו יעדע שיף וואס איז אנגעקומען קיין אמעריקא, צו זעהן אויב ער קען טרעפן איינעם פון זיין משפחה. וועז אונז זענען געקומען קיין אמעריקא, האט אונז אפגעווארט דער פעטער ראטה, ביים שיף, און ער האט זיך געטראפן מיט'ן פעטער דוד, און מיין פעטער דוד פרעגט אים, ״וואס טוסטו דא ביים פארט?״, האט ער אים געענטפערט, ״מיין ניכטע קומט צו פארן״. האט דוד געפרעגט פעטער ראטה, ״ווי הייסט זי?״, זאגט ער, ״וועבערמאן״ (ער האט נישט געוואוסט אז זי האט חתונה געהאט, וויל ער האט נאר געגעבן פאפירן פאר די באבע. איך האב באקומען פאפירן פון הייאס (H.I.A.S.) אדער דזשוינט (Joint).), און דוד האט נישט געקענט דעם נאמען, און ער האט אויך נישט דערקענט

קיין אנדערע נעמען פון די נייע אנקומענדיגע מענטשן, ממילא איז ער אהיימגעגאנגען.

דער גורל האט אויפגעווייזן, אז מיר האבן זיך געדארפט טרעפן, נישט-ווילנדיגערהייט. ברוך השם, אז מיר האבן זיך געטראפן, און מיר האבן זיך געקענט פרייען צוזאמען!

מיין פעטער האט געוואוינט אין Corona, Long Island. דאס איז היינט נישט ווייט פון Forest Hills. עס איז דארט געווען א שטיקל אידישע געגנט. עס איז געווען דארט א שוהל, אבער זיי זענען געווען עכט אמעריקאנע אידן, און מיין פעטער איז געווען א חסיד'ישער איד מיט א בארד. זיינע קינדער זענען יעדן טאג געפאהרן א שעה, קיין וויליאסבורג, לערנען אין ישיבה תורה ודעת.

איך בין אנגעקומען פאר'ן זומער, און דער קלויזנבורגער רבי ז"ל איז געקומען אנהייב זומער קיין אמעריקא, נאך געלט, פאר די ישיבה אין פערנוואלד. ער איז איינגעשטאנען אין וויליאמסבורג. עס איז געווען July 4, און עס איז נישט געווען קיין ענגליש אין די ישיבה, האט איינער פון מיין פעטער'ס קינדער (מאטי) מסכים געווען צו קומען מיט מיך קיין וויליאמסבורג, אזוי, אז איך זאל נישט פארלוירן ווערן אינמיטן וועג. מען האט געדארפט נעמען צוויי-דריי באסעס, און איך האב זיך נישט אויסגעקענט מיט'ן וועג, און ענגליש האב איך צוויי מאל נישט געקענט.

איך קום אהן קיין וויליאסבורג. איך גיי אריין צום רב (דאכט זיך מיר, אז איך האב דעמאלטס געטראגן א ווייסע שטרויענע הוט, וואס האט געקאסט א דאלער). דער רבי האט מיך דערקענט פון פערנוואלד, און ער גיט מיך א שיינע שלום עליכם, און פרעגט מיך, "ווי אזוי גייט עס? ביסט צופריידן? וואו שטייסטו איין?". "ב"ה, אלץ איז גוט. איך שטיי איין ביי מיין ווייב'ס פעטער, אין קראנא". "ווי לאנג ביסטו שוין דא?", "צוויי וואכן". גיט מיר דער רבי א פרעג, "קומסט ערשט יעצט? (פארוואס ביסטו נישט געקומען ביז היינט, מיך באזוכן?)" האב איך געזאגט פאר'ן רבי'ן, "איך וועל זאגן דעם רבי'ן דעם אמת. איך בין א גרינער דא, אין אמעריקא. איך קען נישט

דעם וועג. איך ווייס נישט וועלכער באס מען דארף נעמען, אנצוקומען דא. היינט, האט מיין קאזין נישט קיין ענגליש אין ישיבה, האט ער מיר א טובה געטוהן און געוויזן דעם וועג".

האט דער רבי מיך געזאגט אזוי: **"איין זאך זאג איך דיר. אזוי לאנג ווי דו וועסט זיין א גרינער, וועט דיר זיין וואויל און לעכטיג. זאלסט נאר נישט וועלן ווערן אן אמעריקאנער!"**

כי תבנה בית חדש

אונז זענען איינגעשטאנען ביים פעטער, פאר בערך 4 וואכן (פאיע - 8 וואכן, ווייל זי איז געקומען 4 וואכן פאר אונז, קיין אמעריקא). דערנאך, האבן מיר זיך אריבערגעצויגן צו אונזער אייגענע דירה, אויף 750 Park Ave., 'נעבן' וויליאמסבורג (היינט איז עס 'אין' וויליאמסבורג). וועז מיר האבן זיך אריבערגעצויגן צו אונזער נייע דירה, האט דער פעטער'ס איידעם אונז גענומען מיט זיין קאר. דאס איז געווען אונזער moving truck. מיר האבן געהאט, נישט מער פון א רענצל אדער צוויי.

איך האב דארט געדאוונט אין שטיבל, 2 גאסן אוועק פון מיין הויז. עס איז געווען א חסיד'ישער בית המדרש. עס האבן געדאוונט דארט אידן, וואס זענען שוין געווען אין אמעריקא פאר'ן קריג.

דער בעל הבית פון מיין דירה, האט אויך געדאוונט דארט. ער האט נישט געארבעט שבת קודש (זיינע קינדער זענען נעבעך נישט געבליבן פרום). עס האט אויך געדאוונט דארט א חסיד'ישער איד, א זעלטנהייט, 'א איד מיט א בארד'. ער איז אויך שוין דארט געווען פאר'ן קריג. ער האט געעפנט אן אייגן געשעפט, כדי ער זאל נישט דארפן ארבעטן שבת. ער האט געהאט א פארם, כדי ער זאל נישט דארפן ארבעטן שבת. בלויז שומרי תורה ומצוות האבן דארט געדאוונט. איך האט געוואוינט דארט, כמעט 3 יאר.

(וועז דער סאטמארער רבי איז געקומען קיין אמעריקא, האב איך געדאוונט ביי אים אין שוהל, ימים נוראים. דער בית המדרש

איז געווען אויף בעדפערד עוועניו. מען איז געשטאנען אין די גאס און געזוכט מענטשן; אזא קליינער עולם האט דארט געדאוונט. איך האב געוואוינט נעבן מיין שוואגער, מרדכי שטיינבערג, און צוזאמען מיט אים האב איך אריינגעוואקט קיין וויליאמסבורג, דארט דאוונען, עטליכע מאהל.

איך האב אויך איינמאהל, פסח ביינאכט נאך מיין סדר, אריינגעוואקט קיין וויליאמסבורג, צו זיין ביים קלויזענבורגער רב'ס סדר. נאכ'ן סדר, בין איך דארט געבליבן שלאפן (אין ישיבה דארמיטארי), און אינדערפרי, נאכ'ן דאוונען, האב איך צוריק אהיים-געוואקט.)

מיר האבן געהאט א שיינע גרויסע דירה. עס האט געהאט 2 שלאף-צימערן מיט א קאך. פאיע מיט גאלדי האבן געוואוינט ביי אונז אין די דירה, ביז זיי האבן חתונה געהאט (קודם האט גאלדי חתונה געהאט, און נאכדעם פאיע). מיר זענען געווען אזוי ווי זייערע עלטערן.

זיי זענען געשלאפן אין די טונקעלע שטוב (עס איז געווען א railroad apt.; דאס מיינט, אז מען איז אדורך איין שטוב, אנצוקומען צום צווייטן, און די שטוב אינמיטן פונעם הויז, האט נישט געהאט קיין פענסטער. דערפאר, האט עס געהייסן די טונקעלע שטוב). אונזער שטוב איז געווען אין די פראנט-חלק פון הויז. דערנאך, איז געווען די טונקעלע שטוב. אין די בעק פון הויז, איז געווען די קיך. (מיר האבן געהאט אזעלכע גלעזערנער טירן, וואס האט אונז אפגעטיילט פון די טונקעלע שטוב. מיר האבן פארדעקט די טירן מיט גרויסע שמאטעס.)

איך האב דעמאלס פארדינט $0.65 א שעה! עס איז אויסגעקומען בערך 26 דאלער א וואך, און די רענט האט אונז געקאסט 24 דאלער א חודש. פאיע און גאלדי האבן אויך געארבעט, און זיי האבן ביידע געצאהלט 10 דאלער א חודש, און מיט די געלט האט באבי זיי צוגעשטעלט צו עסן אויף א גאנצן חודש.

טאנטע פעסיל האט אונז אנגעזאגט, אז אין אמעריקא געט מען נישט מער ווי איין וואך ארבעטס-געהאלט פאר די רענט. מיינטס נישט, אז מיר האבן געקענט אוועקלייגן די איבריגע דריי וואכן ארבעטס-געהאלט. ניין; מיר האבן דאס געגנוצט זיך צו שטעלן אויף די פיס, און

קויפן וואס מען דארף האבן אויף צום לעבן, למשל, קליידער, טעפ, טישטוכער, געשיר, און בעט-געוואנד.

מיר האבן נישט צופיהל אריינגעקוקט אין די דירה, צו זעהן וואס מיר באקומען. מיר זענען געוועהן צופרידן מיט וואס אימער מיר האבן געקריגן.

וואַרעם וואסער, האבן מיר באקומען 3 מאל א וואך. אין די בית הכסא, איז נישט געווען קיין סינק. אין די קאך, איז נאר געווען איין קליינע סינק. מיר האבן געהאט א האלצערנע ברעט, וואס מען האט אראפגעלייגט וועו מען האט געוואשן די מילכיגע געשיר, און א צווייטע ברעט, וועו מען האט געוואשן די פליישיגע געשיר.

אנשטאט א פרידזש, האבן מיר געהאט אן אייז-באקס. שפעטער, איז באבי געגאנגען מיט'ן landlord, קויפן א פרידזשירעיטער. היות ער האט געהאט דירות, האט ער באקומען א בעסערע פרייז. דאכט זיך מיר, אז עס האט מיר דעמאלס געקאסט 100 אדער 120 דאלער, פאר א קליינע פרידזש. וועו איך האב געמופט, האב איך פארקויפט די פרידזש פאר אן אמעריקאנער סאלדאט, וואס איז צוריקגעקומען פון די ארמיי, און ער האט חתונה געהאט. איך האב עס זיי פארקויפט פאר האלב פרייז. איך האב עס שוין נישט געדארפט, ווייל אין די נייע דירה האט דער לענדלארד געגעבן א פרידזש.

טאנטע גאלדי און מרדכי האבן געוואוינט א שטיקל צייט נעבן אונז, אין א פורנישד אפארטמענט.

באבי געדענקט מער, די איינצלהייטן. איך האב נישט צופיהל צוגעלייגט קאפ צו דעם, ווייל איך האב שווער געארבעט. באבי האט אויך געארבעט, אבער זי האט זיך אפגעגעבן מיט דעם, מער ווי איך.

מיין ערשטע job, האב איך געארבעט פאר גאר א פיינער איד, א גרויסער בעל צדקה. ער איז געווען פון די אגודה. ער האט פארקויפט

סחורה (fabric). וועו עס איז אריינגעקומען פרישע סחורה, האב איך עס געדארפט מסדר זיין. איך האב נישט געארבעט דארט צו לאנג.

מיין צווייטע job, איז געווען ביי באבי'ס קאזין, יחזקאל וועבערמאן. ער האט מיך אריינגענומען אין זיין געשעפט, אז איך זאל ארבעטן פאר אים. ער האט געהאנדלט מיט זייגערס. איך האב געפוצט און פארראכטן די אלטע time clocks.

דער געשעפט איז געווען ווייט צו פאהרן, פון פארק עוועניו. איך פלעג ארויספאהרן פרי, צו די ארבעט, וועו עס איז געווען ווינטער, און מען האט נישט געקענט דאוועגען צו פרי, ממילא פלעג איך נעמען מיינע תפילין און דאוועגען דארט. די גוים דארט, האבן מיך זעהר רעספעקטירט. זיי האבן מיר נישט געשטערט אינמיטן דאוועגען (מיין ארבעט איז געווען א שטייעדיגע ארבעט), און זיי האבן געמאכט זיכער אז איך זאל האבן א בענקל, וואו אנידערצושטעלן מיינע תפילין.

מיין דריטע job, איז געווען ביי Beacon Distributors. דאס איז געווען א wholesale houseware supply. זיי האבן פארקויפט צו געשעפטן, paint, wax צו פוצן די פלארס, און פארשידענע houseware supplies. זיי האבן געהייסן Beacon Distributors, ווייל זיי זענען געווען די גרעסטע distributor פון wax Beacon פאר די פלארס.

מיר זענען געווען זעהר צופריידן, אז מיר זענען נישט אין לאגער. מיר האבן זיך ארומגעדרייט אין די גאס ווי פרייע מענטשן. מיר האבן געקאכט, געבאקן, און געגעסן, וואס מיר האבן געוואלט, און וועו מיר האבן געוואלט, נישט ווי אין לאגער. איך געדענק דעמאלס קויפן, אויפ'ן פיש מארקעט, א לעבעדיגע קארפ פיש, פאר א קוואדער א פונט.

עס איז געווארן נענטער צו פסח, און איך האב נישט געהאט קיין געלט צו קויפן שמורה מצה. כאטש אפילו איך האב געארבעט א גאנצן

טאג, האב איך זיך דאס נישט געקענט ערלויבן. דערפאר, האב איך געזומען א נאכט ארבעט.

יעדן טאג, באלד וועז איך בין פארטיג געווארן מיט מיין ארבעט, בין איך אריבער אויפ'ן וועסט-סייד, אין מאנהעטן, און איך האב דארט געארבעט ביי איינער וואס האט געמאכט וויין. ער האט פארקויפט 2 ערליי וויינען. ער האט געהאט א bottling machine, און איך האב אריינגעלייגט אסאך באטלעך אונטער די מאשין; דערנאך, האט מען עפעס אראפגעקוועטשט, און אלע באטלעך האבן זיך אנגעפולט; דערנאך, האב איך עס אריסגענומען, און אזוי ווייטער. און אזוי, האב איך געהאט געלט צו קויפן שמורה מצה. (נאכ'ן באקומען ארבעט ביי ווילהעלמ'ס הארדווער סטאר, האב איך אויפגעגעבן די נאכט-ארבעט, ווייל איך האב געענדיגט ארבעטן זעהר שפעט ביי ווילהעלמ'ס.)

נאכ'ן ארבעטן ביי Beacon Distributors פאר א שטיקל צייט, בין איך געגאנגען ארבעטן אין א בעקעריי, און שפעטער, האב איך באקומען א job ביי ווילהעלמ'ס הארדווער סטאר, און נאכ'ן ארבעטן דארט א לענגערע צייט, בין איך געגאנגען ארבעטן אין א sweater factory. איך בין דארט געווען א presser. עס איז נישט געווען קיין גרינגע ארבעט, אבער מען האט שיין געצאלט!

(בדרך אגב: אויב לייגסטו צו קאפ, זעהסטו, אז איך האב געהאט 6 jobs אין 3 יאר... דאס לעבן איז אונז נישט אנגעקומען לייכט, אבער בס"ד האבן מיר עס אדורכגעמאכט!)

נאכ'ן ארבעטן ביי ווילהעלמ'ס א שטיקל צייט, האב איך געטראפן א דירה אין די געגנט, און מיר האבן זיך דעמאלס געצויגן קיין וויליאמסבורג, אויף 218 South 3. מיר האבן דארט געוואוינט אויפ'ן דריטן שטאק. דאס איז שוין געווען א מער אידישע געגנט (דעמאלס איז עס נאך געווען אידיש). דארט האב איך געדאוונט א גאנצע וואך, אין דעם ראצפערטער בית המדרש. דאס איז געווען ארום די גאס פון וואו

איך האב געוואוינט. ער האט געהייסן ר' יואל בעער (בעער איז געוועהן זיין משפחה נאמען). (זיין פרוי איז געוועהן א ראצפערטע אייניקל.)

פרייטאג צונאכטס און שלש סעודות, האב איך געדאוונט אקייגן-איבער די גאס פון מיין הויז. דארט איז געוועהן א סאניקער בית המדרש. שבת אינדערפרי, פלעג איך דאוועגען אין צעהלימער בית המדרש. דאס איז געוועהן א שיינע מהלך צו גיין, פון מיין הויז; בערך 10 אדער 12 בלאק.

איך האב אמאהל געטראפן דעם טערצאלער רב, דאוועגען אין צעהלימער בית המדרש, אין וויליאמסבורג, אום שבת. האט ער מיך געפרעגט, "דו ביסט דער?", האב איך אים געזאגט, "יא, דאס בין איך". פרעגט ער מיך, "דו גייסט נישט קיין שטריימל?", האב איך אים געפרעגט, "ווי קום איך צו א שטריימל?", האט ער מיר געזאגט, "דער וועג ווי אזוי דו האסט זיך אויפגעפירט אין לאגער, פארשטיי איך, אז דו וואלסט געדארפט טראגן א שטריימל".

ביים סוף גאס, אקייגן-איבער וואו מיר האבן געוואוינט, איז געוועהן די גרויסע ישיבה תורה ודעת. איך האב דאס געקענט זעהן פון מיין פענסטער. זיי האבן אויך געהאט דארט א דארמיטארי.

מיר האבן געוואוינט אין די דירה, 10 יאר. דערנאך, האבן מיר זיך געצויגן קיין בארא פארק.

געקומען קיין אמעריקא זענען מיר, מיט גארנישט קיין חפצים, און מיט קוים $5! אבער יעצט, האבן מיר אנגעהויבן, צוביסלעך, זיך איינצוהאנדלען וואס מען האט געדארפט.

מען האט זיך געשפארט יעדע penny וואס מיר האבן נאר געקענט. ווען מיר האבן זיך אפגעשפארט גענוג געלט פאר א down payment, האבן מיר געקויפט א bedroom set, פאר 266 דאללער! און יעדע וואך האט מען אפגעצאלט אביסל פונעם חוב. אזוי ווי מען טוט היינט ווען מען קויפט א הויז, אזוי האבן מיר געטוהן צו קויפן א bedroom set!

מיינטס נישט, אז מען האט באקומען די טייערסטע און בעסטע סעט. מען האט געקריגן א junk. היינט האט א קינד א בעסערע mattress פון וואס מיר האבן דעמאלס באקומען; און מיר זענען געווען זעהר צופרידן מיט דעם. ווייל פאר דעם, האבן מיר גארנישט געהאט, און דערפאר, וואס מיר האבן באקומען, איז געווען גוט, און מיר זענען געווען צופרידן מיט אלעס! היינט קויפט מען פון די טייערסטע און דאס בעסטע, און הערשט זענען די קינדער נישט צופרידן, ווייל יענער האט שענערס...

מיר האבן שוין איינמאל געהאט אראפגעלייגט א down payment פאר עפעס. דאס איז געווען, ווען רחל איז געבוירן געווארן. מיר האבן נישט געהאט קיין אינשורענס, און מיר זענען געווען פריש אין אמעריקא, און דער דאקטער ביל האט אונז געקאסט $100 אדער $200. מיר האבן נישט געהאט צו באצאלן. א חלק האט דער פעטער ראטה געצאהלט, א חלק האבן מיר זיך אויסגעקראצט צו צאהלן, און דאס איבריגע זענען מיר געבליבן שולדיג. דער פעטער ראטה האט גענומען אחריות אויף דעם ביל; נישט ווייל ער האט דאס געקענט אפארדן, נאר אלס רחמנות אויף אונז, האט ער זיך דאס אונטערגענומען. מיר האבן, פארשטייט זיך, געזאגט פאר׳ן פעטער, אז מיר וועלן אים צוריקצאהלן, אבער איך ווייס, אז למעשה האט די מומע ערלעדיגט, אז דער דאקטער זאל מוחל זיין האלב פונעם חוב. ב״ה, אז דער חוב פונעם bedroom set, האבן מיר שוין יא געקענט אפצאהלן.

ב״ה, היינט האט יעדער איינער, לכל הפחות, איין ש״ס ביי זיך אינדערהיים. אמאהל, איז נישט אזוי געווען. עס איז געווען זעהר טייער, און מיר האבן נישט געהאט קיין עקסטרע געלט, דאס צו קענען קויפן. איך האב זעהר שטארק געוואלט האבן א ש״ס ביי מיר

אינדערהיים, און איך האב געטוהן צוויי פעולות, אז איך זאל זיך דאס קענען ערלויבן.

איין וועג צו זאמלען געלט צו קויפן א ש"ס, איז געווען דורך וואקן צו די ארבעט, אנשטאטס פאהרן מיט'ן באס. די צווייטע פעולה איז געווען, אז איך האב געריכערט ווייניגער.

פאהרן מיט'ן באס, האט געקאסט $0.05 א וועג. איך האב פרובירט נאר צו וואקן, אזוי, אז איך זאל קענען שפארן די פאר סענט יעדע וואך! אזוי אויך, א פעקל ציגארעטלעך האט געקאסט $0.18, און איך האב אנגעהויבן רייכערן בלויז א האלבן פעקל א טאג! אזוי, האב איך געשפארט בערך $0.05 אדער $0.10 א טאג, פונעם באס, און $0.09 א טאג, פון די ציגארעטלעך. אזוי, האב איך געשפארט, בערך, צווישן $0.90 און $1.20 א וואך! אלץ נאר, צו קענען קויפן א ש"ס. נאכ'ן שפארן א פעני מיט א פעני, האב איך ב"ה זיך ערלויבט צו קויפן א טייערע ש"ס, וואס האט געקאסט איבער $100.00!

(באבי האט געהאט א קאזין, יוסף גרינבוים. ער איז געווען דעם נייפעסטער רב'ס איידעם. דער נייפעסטער רב האט דעמאלס געלאזט דרוקן א ש"ס; נישט אלע בענדער אויף איין מאהל, ווייל ער האט נישט געהאט קיין געלט דערפאר. דער יוסף גרינבוים האט מיר דעמאלס געבעטן, אז ער האט ליב מיין ש"ס. ער האט מיר ג'אפפערט צו געבן זיין ש"ס, און צוצאלן נאך געלט, כדי צו באקומען מיין ש"ס, ווייל עס איז נישט געווען במציאות דאס צו טרעפן. איך האב זיך נישט געלאזט איבערערדן פון אים. איך האב אים געזאגט, "אויב איז עס ווערד פאר דיר, איז עס מיר זיכער ווערד!")

שפעטער, אין יאר 1960, האב איך זיך געצויגן קיין בארא פארק, 942-46th Street. דארט האב איך געקויפט א family house 2, צוזאמען מיט גאלדי. זי האט געווואוינט אויפ'ן צווייטן שטאק, און איך האב געווואוינט אויפ'ן ערשטן שטאק. שפעטער, האט גאלדי געקויפט א 9 family house, און איך האב אפגעקויפט פון איר די צווייטע שטאק פון

מיין הויז, און איך האב ארויפגעמופט אויבן, און איך האב פארדינגען די ערשטע שטאק. משפחת בראדט און משפחת גאדינער האבן געוואוינט ביי מיר.

מיר זענען געווען צופרידן מיט אלעס. מיר האבן נישט געקוקט אויף קיין דרעס לויט'ן נאמען. מען האט געקויפט דאס וואס מען האט געקענט אפארדן.

נאכ'ן ארבעטן יארן לאנג ביי די sweater factory, בין איך געווארן א שותף ביי Bloom's Candy. איך וועל ענק זאגן ווי אזוי דאס האט פאסירט.

וועו איך האב געוואוינט אויף South 3, האבן אברהם ראאב און פעטער קאפל געוואוינט נעבן מיר. קאפל איז געווען זעהר גוט מיט אברהם ראאב, און טאנטע פאלא איז געווען זעהר נאהנט מיט מרת ראאב. אברהם ראאב האט געהאט א גראסערי געשעפט אויף South 3, קארנער Roebling. מר. בלום (ער איז געווען זעהר א פיינער, אונגארישער איד) פון Bloom's Candy, האט אריינגענומען אברהם צו זיך אין ביזנעס, אלס א שותף, און זיי האבן געפיהרט די קאמפאני צוזאמען, פאר עטליכע יאהר.

וועו מר. בלום האט געוואלט retire'ן, איז אברהם ראאב געבליבן אליין אין די ביזנעס, און ער האט דעמאלס אויפגעגעבן זיין גראסערי געשעפט, ווייל עס איז אים געווען צו שווער. על כל פנים, דעמאלס האט פעטער קאפל אנגעטראגן פאר אברהם ראאב, אז ער זאל מיך אריינענעמען אלס שותף, און דעמאלס (יאהר 1968) בין איך געווארן א שותף אין Bloom's Candy.

עס האט מיך נישט געקאסט צופיהל געלט צו ווערן א שותף, אבער איך האב פארט נישט געהאט דאס גאנצע געלט אראפצולייגן, און מען האט געמאכט אן אפמאך, אז מיט די צייט, וועל איך אויסצאהלן דעם סכום וואס איך בין שולדיג. וכך הוה, יעדע סוף וואך, אנשטאטס

- לאמיר זאגן - נעמען $100, האב איך נאר געגומען $50, און מיט די צייט, האב איך אפגעצאהלט דאס גאנצע חוב!

א חלק פון דעם קאנטראקט וואס מיר האבן זיך אויסגענומען, איז געווען געשריבן, אז מען וועט יעדעס יאר מאכן inventory. דאס ערשטע יאהר, האבן מיר טאקע געמאכט inventory. דאס איז געווען זעהר, זעהר אסאך ארבעט. מען האט יעדע זאך באזונדער, געדארפט אדורכקוקן פונקטליך, וויפיהל פונט קענדיס יעדע בעג האט, און מען האט דאס געדארפט צאמרעכענען. עס איז געווען אן עבודת פרך. האלבע נעכט זענען מיר געבליבן אין געשעפט, דאס אויסרעכענען. מיר האבן נישט געהאט קיין קאמפיוטער סיסטעם אזוי ווי היינט. מען האט אלעס געדארפט אליין אראפשרייבן.

דאס צווייטע יאהר, האב איך געזאגט פאר אברהם ראאב, "ס'איז שוין ענדע יאהר. וועז גייען מיר מאכן inventory?". האט ער מיר געזאגט, "היי יאהר מאכט מען נישט". ענדע די דריטע יאהר האב איך אים געפרעגט, און ער האט מיר געזאגט, "היי יאהר מאכן מיר אויך נישט". פרעג איך אים, "וואס איז געשעהן?". האט ער מיר געזאגט, "וועז איך האב געהאט מיין גראסערי, מיט מיין שותף (צופעליג א פיינער איד), האט עס עפעס קיינמאל נישט געשטימט מיט זיין חשבון. ער האט אלעמאהל געמיינט אז עס דארף זיין מער. אבער ב"ה, דא ביי אונז אין די ביזנעס, זעה איך אז עס גייט גוט ב"ה. איך פארקויף, און דו פארקויפסט. ביידע ברענגען ב"ה אריין געלט, און מען רעכנט זיך גוט אפ, איינער מיט'ן צווייטן, און אלעס שטימט. אז אלעס שטימט, פארוואס דארף מען מאכן inventory? עס איז דאך א שווערע ארבעט". ב"ה, מיר זענען ביידע געווען ארנטליכע מענטשן, און מיר האבן זיך געטראסט איינער דעם צווייטן.

שפעטער, איז אברהם נעבעך נפטר געווארן, און איך בין געבליבן א שותף מיט מרת ראאב. אביסל שפעטער, איז איר זוהן נפטר געווארן, און דעמאלס האט זי געוואלט פארקויפן איר חלק פון די ביזנעס. איך האב נישט געוואלט האבן די גאנצע ביזנעס פאר מיר, און איך בין

נישט געווען אינטערעסירט אין האנדלען מיט א נייער שותף. דעמאלס (אין יאהר 1985), האבן מיר פארקויפט די ביזנעס פאר ר׳ משה עליאס׳נס קינדער. זיי האבן זעהר שיין פארהאנדלט מיט אונז דאס געשעפט, און נאכ׳ן פארקויפן די ביזנעס, בין איך געבליבן ארבעטן פאר זיי, ביז איך האב געהאט מיין הארץ-אפעראציע (יאהר 1999). ב״ה, זיי האבן זיך זעהר שיין אפגעגעבן מיט מיר אלס ארבייטער. עס איז געווען א פארגעניגן צו האנדלען מיט זיי.

נאכ׳ן זיין אין אמעריקא עטליכע יאהר, נאכדעם וואס איך האב געארבעט, און אראפגעציפט - ממש מיט מסירת נפש - יעדע וואך אפאר פעני׳ס, פון מיין וואכנטליכע געהאלט, האב איך געקויפט נייע תפילין, פון א פארלעסליכער תפילין סוחר, אויף די east side. איך האב געגעבן די אלטע צו באקוקן, און איך האב עס באהאלטן. יאהרן שפעטער, האב איך עס אוועקגעגעבן פאר איינער וואס האט געטיילט תפילין פאר רוסישע אידן.

נאכ׳ן זיין לאנגע יאהרן אין אמעריקא, און איך האב געהאט אפגעשפארט אפאר דאלער, האב איך געלאזט שרייבן נייע תפילין, ביי א סופר, פריעדמאן, פון אנטווערפן (ער איז באבי׳ס קאזין). ער איז געווען א בארימטער און פארלעסליכער סופר. דער סאטמארער רבי זי״ע האט זיך געלאזט שרייבן ביים אים א ספר תורה. דאכט זיך מיר, אז דיין טאטע׳ס תפילין קומט אויך פון אים.

חלק ג׳

זקניך ויאמרו לך

ענינים שונים

״סיפורים וואס זענען דערציילט געווארן
פסח, ביים הערליכן סדר טיש״

איך וועל ענק זאגן דעם אמת. איך ווייס נישט אויב איך פיהר זיך די מנהגים, אזוי ווי מיין טאטע - אדער רבי - האט זיך געפיהרט. די סיבה דערפאר איז, ווייל איך בין געווען בלויז 15 יאהר אלט וען די קריג האט אויסגעבראכן, און מיין יונגע מוח האט נישט געכאפט אז איך דארף זיך גוט צוקוקן און איינ׳חזר׳ן פונקטליך יעדע זאך, ווי אזוי מען דארף זיך צו פיהרן. עס איז ביי מיר געווען א רגילות צו זעהן, ווי אזוי עס גייט צו א סדר נאכט, אדער א שבת׳דיגע סעודה, אדער סיי וואס עס זאל זיין, און נאכ׳ן מיטמאכן א ביטערע קריג, וען איך האב זיך געזעצט צו א סדר טיש, נאך 4 יאר נישט האבן איינס, איז מיר געווען גאר שווער זיך צו דערמאנען ווי אזוי זיך צו פירן. עס איז אבער זעהר מעגליך, אז איך טוה זאכן היינט, נישט-וואוסנדיגערהייט אז מיין טאטע - אדער רבי - האט זיך טאקע אזוי געפיהרט. אין אידיש רופט מען דאס, ׳אונטערבאוואוסטזיין׳ - עס ליגט עפעס אין קאפ. אבער איך ווייס נישט אויב עס איז טאקע אזוי געווען, אדער עס דאכט זיך מיר סתם, אז אזוי איז געווען און אזוי האט מען זיך געפיהרט.

אין דעם הויז, טאר מען נישט גנב׳ענען דעם אפיקומן. איך האב א פאליציי, וואס שטייט גרייט, פארנט פון מונקאטש. ער וועט וואטשן, אז מען זאל נישט גנב׳ענען.

אבער אז מען גנב׳עט שוין יא, מוז מען עפעס איינמאהנען דערפאר. אויב בעהט מען נישט, וועל איך ווארן אנגערופן א ׳רשע׳! עס שטייט

אין תהלים, קאפיטל ל"ז פסוק כ"א, "לוה רשע ולא ישלם, וצדיק חונן ונותן", א רשע בארגט און צאלט נישט צוריק. אז איך זאג איך גיי עפעס געבן, און עטס נעמטס עס נישט פון מיך, דעמאלס בלייב איך מיט'ן טיטל ר..! דאכט זיך מיר, אז צדיק איז א שענערע טיטל!

אויב האט מען נישט היינט קיין אמונה פשוטה, איז עס זעהר שווער אהנצוגיין אין לעבן. לאמיך ענק געבן א דוגמא, וואס מיינט האבן אמונה פשוטה.

איך פלעג פאהרן, זיין די הייליגע טעג ביים ויעליפאלער רבי'ן. איך בין געפאהרן פאר ראש השנה, און איך בין געבליבן ביז נאך סוכות. די וואך צווישן ראש השנה און יום כיפור, פלעג איך לערנען דארט, אין בית המדרש. עס איז דארט געווען א בחור וואס האט געהייסן איטשע מאיר. איך מיין אז ער איז געווען א בעל תשובה; דאכט זיך מיר, אז זיינע עלטערן זענען נישט געווען קיין פרומע. ער פלעג דאוונענען ווי א זעהר-פארפרומטער בחור. 2 - 3 נאכמיטאג, פלעג ער נאך גיין אנגעטוהן אין תפילין. א גאנץ יאר פלעג ער אזוי דאוונענען; נישט נאר אין די ימי תשובה. ער איז געווען אזא פרומער בחור, אז ער פלעג טראגן רבינו תם תפילין. אינדערהיים האט מען נישט געהערט פון אזא זאך, אז א בחור זאל לייגן ר"ת תפילין. היינט איז שוין יא דא, אבער אמאהל, נאר א פארהייראטער מענטש האט דאס געטראגן.

איין נאכמיטאג, בין איך געזעצן אין בית המדרש און אריינגעקוקט אין א ספר. דער איטשע מאיר האט זיך געדרייט אהער און אהין, אנגעטוהן אין ר"ת תפילין. אינמיטן הער איך, ווי ער גיט זיך א רוף אהן, "רבונו של עולם, איטשע מאיר איז הונגעריג"! מיט'ן גאנצן תמימות. ער האט נאך נישט געהאט געגעסן, און עס איז שוין געווען 2 - 3 נאכמיטאג.

בערך 2 מינוט שפעטער, קומט אריין אין בית המדרש א איד, וואס פלעג נאר דאוונענען שבת ביים רבי'ן, אבער א גאנצע וואך האט ער נישט אריינגעטרויטן אין דעם בית המדרש. ער איז געווען א

פארמעגליכער איד, און ער האט געוואוינט ביים עק שטאט. דאכט זיך מיר, אז ער האט געהאנדלט מיט פעל. ער איז געווען א פארנומענער איד, א סוחר, און א גאנצע וואך איז ער געווען פארנומען מיט זיינע געשעפטן. אבער פונקט היינט, איז דער איד - וואס קומט קיינמאל נישט אריין אין דעם בית המדרש א גאנצע וואך - אריינגעקומען אין ביהמ"ד, און געפרעגט דעם בחור, "איטשע מאיר, האסט שוין עפעס געגעסן היינט?", זאגט ער, "ניין". האט ער געזאגט, "אויב אזוי, קום צו מיר אהיים עסן".

דעמאלס האב איך געזען, וואס הייסט אמונה פשוטה. דער בחור האט געזאגט מיט'ן גאנצן תמימות, "רבונו של עולם, איך בין הונגעריג", ער האט דאס געמיינט ערנסט, האט דער באשעפער באלד צוגעשיקט דעם איד.

מען דארף אויך האבן אמונת חכמים. אויב מען גייט מיט א קוויטל צו א רבי, און ער וואונטשט אהן א ברכה, אפילו עס זעהט אויס זעהר אינטרעסאנט און כמעט נישט מעגליך, אז דאס וואס דער רבי זאגט זאל געשען, פונדעסנטוועגן דארף מען האבן אמונת חכמים. עטליכע גרויסע צדיקים האבן זיך אויסגעדרוקט כמה פעמים, "אוי, ווען די איידן וואלטן נאר געהאט אביסל מער אמונת צדיקים, וואלט מען געקענט העלפן און ראטעוון אסאך מער מענטשן. וואס קען מען טוהן? זיי האבן נישט דער שכל דערפאר".

עס איז דא אמאהל, וואס עס העלפט יא די ברכה פונעם צדיק, אפילו יענער האט נישט קיין אמונה. דאס איז, וועז דער צדיק וויל ווייזן יענעם, "געב נאר א קוק. עס איז דא א באשעפער אויף די וועלט. דו האסט געמיינט ס'איז נישט מעגליך. נו, שא עיניך וראה, אליין איז דאס נישט געשעהן. איינער האט דאס געדארפט טוהן". עס זענען געווען אסאך צדיקים, וואס האבן טאקע צוריקגעברענגט אסאך איידן צו אידישקייט דורך דעם אופן.

"**כבד את אביך ואת אמך**" איז גארנישט אזא גרינגע מצוה. עס קומט נישט אלעמאהל אן לייכט צו פאלגן דאס וואס זיי הייסן. טאקע פאר

דעם, באקומט מען גאר אסאך שכר דערפאר. איך האב נישט געהאט די געלעגנהייט וואס עטס האטס. סך הכל, האב איך געהאט בערך 18 יאהר מקיים צו זיין די מצוה. דער אמת איז, אז אפשר בין איך יעצט אויך מקיים די מצוה, דורך דעם וואס איך פיהר זיך אויף ערליך. איך האף טאקע, אז איך פיהר זיך אויף אזוי ווי זיי האבן געוואלט.

-✻-

עבדים היינו: (תשע"ה) עטס ווייסט וואס מיינט עבדים? עטס ווייסט וואס מיינט א SLAVE? א שקלאף, איינער וואס ווערט נישט באצאלט פאר'ן ארבעטן. **דאס זענען מיר געווען!!!...** עבדים היינו...

-✻-

תם מה הוא אומר: (תשע"ה) "בחוזק יד הוציאנו ה'...", די דייטשן זענען געווען אזוי שטארק, זיי האבן שוין געהאט איינגענומען א גרויס חלק פון די וועלט, און אין איין מינוט זענען מיר געווען פריי! ווער האט געגלייבט אז מיר וועלן דאס דערלעבן.

"אנטשולדיגט, אז איך גיי שנעל. איך בין נאך אלץ שוואך" (פונעם היפ-אפעראציע).

-✻-

דצ"ך עד"ש באח"ב: (תשע"ה) [נאכ'ן אביסל ארומרעדן וועגן דאס נעמען די וויין וואס מען גיסט אראפ ביי די מכות, און מען געט דאס פאר א גוי] מען זעהט אמאהל, אז דער רבונו של עולם געט גוטס פאר א גוי. מען דארף וואוסן, אז דאס איז נאר פאר דעם, אז דער גוי זאל באקומען זיין שכר אויף דער וועלט, און אויף יענע וועלט וועט ער ברענען אין גיהנם, און נישט חס ושלום ווייל ער איז בעסער פון אונז.

-✻-

ביים אויסרעכענען די מכות: אין לאגער האבן מיר געפעהרליך מיטגעמאכט די מכה פון כינים. מען האט געהאט לייז, און דאס האט אזוי געקראצט, אז עס איז געווען געפערליך. כאטש מען טאר דאס נישט קראצן, ווייל אויב מען קראצט עס, טוט עס מער ווי, האט מען דאס געקראצט, ווייל מען האט נישט געהאט קיין אנדערע וועג אפצושטעלן דאס קראצן. עס איז געווען פלעצער וואו מען האט נישט געקענט קראצן; האט מען געבעטן א צווייטער דאס צו קראצן,

און וועז ער האט געענדיגט קראצן דיין פלייצע, האסטו געקראצט יענעמ'ס פלייצע.

איך האב געוואשן די גארבעדזש-קען פאר פסח, און איך האב געדארפט וואסער, אבער שלעפן וואסער פון אויבן איז אביסל שווער, ווייל מען דארף אסאך וואסער; בין איך געגאנגען צום שכן אונטן, און איך האב ענומען פון אים וואסער, אויסצוואוואשן די קענס. זאגט מיר דער שכן, "עה, פארוואס דארפסטו דאס מאכן? על פי דין, איז עס נישט ראוי לאכילת כלב, נו אויב אזוי, פארוואס וואשסט דו דאס? אפילו מען איז זייער מחמיר, נאך אלץ, א זאך וואס איז נישט ראוי לאכילת כלב דארף מען נישט מבער זיין".

אבער איך וויל וואוסן אזוי: א זאך וואס איז נישט ראוי לאכילת כלב, אבער עס איז ראוי לאכילת אדם, צו אזא זאך דארף מען אויך מבער זיין, צו נישט? וועט עטס אוודאי פרעגן, "וואס הייסט א זאך וואס איז ראוי לאכילת אדם און נישט ראוי לאכילת כלב?", וועל איך ענק זאגן אזוי: אין לאגער, אויב האט מען געפונען א שטיקל חמץ וואס איז געווען פארשטונקען און פארשימלט, שמוציג (אפילו גראז), האט מען געגעסן, אז מען זאל זיך קענען דערכאפן דאס לעבן, און מען האט געגעסן אזעלכע שמוץ, און דאס איז יא געווען חמץ? אויב אזוי קען זיין, אז אפילו עס איז נישט ראוי לאכילת כלב, איז עס ראוי לאכילת אדם! כאטש אז ברוך השם, מען נוצט דאס היינט נישט פאר קיין שום נארמאלער מענטש, ליידער איז עס דעמאלס יא געווען ראוי לאכילת אדם. נאך דעם, וועז איך האב געוואשן די גארבעדזש-קענס, האב איך מיר אינזינען געהאט, "מיט 65 יאהר צוריק, וואלט איך דאס געדארפט מבער זיין. רבונו של עולם, ברוך השם אז היינט איז דא א שפע, און עס איז נישט דא אזא זאך אז איינער זאל דאס דארפן מבער זיין, וויל עס איז דא ביי אים געהעריגע חמץ. הודו לה'!".

מען קען קיינמאהל נישט וויסן; וועז מען איז מקבל ביי זיך אז, למשל, דער שלעכטער זאך וועל איך היינט נישט טוהן, אדער קיינמאהל

מער נישט טוהן, אדער, פון היינט און ווייטער וועל איך טוהן עפעס, אנדערש ווי איך האב עס געטוהן ביז היינט; דאס קען ברענגען א געוואלדיגע סייעתא דשמיא אויף א מענטש, און עס קען זיך אים צונוץ קומען יאהרן שפעטער, טייל מאהל מיט זיין וויסן, און טייל מאהל אהן זיין וויסן.

איך האב אמאהל געהערט א מעשה, וואס האט פאסירט מיט אן ארץ-ישראל'דיגער סאלדאט, וואס פון אלס קליין קינד האט זיין טאטע אים אויסגעלערנט, אז וועו מען טוט אהן די שיך, טוט מען קודם אהן די רעכטע, נאכדעם די לינקע, און וועו מען בינדט צו די שיך, טוט מען קודם די לינקע און נאכדעם די רעכטע. וועו די 6 טאג'עדיגע מלחמה האט אויסגעבראכן, האט די ארמיי געופן צו די סאלדאטן, און זיי האבן יעדן ארויסגעיאגט פון די קאראוואן, און ער האט זיך שנעל אנגעטוהן די שיך און ארויסגעלאפן.

וועו ער איז ארויסגעקומען, האט ער זיך געכאפט, "אוי וויי, איך האב קודם צוגעבינדן די רעכטע און דערנאך די לינקע שיך". האט ער געקלערט, "וואס זאל איך יעצט טוהן? די גאנצע קאמאנדע גייט שוין. וועו ייטער לויפן, גיי איך נישט, וויל איך קען נישט ארומגיין וואוסנדיג אז איך האב געמאכט א טעות. זאל איך שנעל צוריקלויפן און דערנאך זיך מיטכאפן? יא? ניין? ניין? יא?"

האט ער געטראכט, "יא! איך גיי צוריקגיין, וויל איך טוה דאס שוין אזוי זייט איך בין א קליין קינד!". ער איז צוריק אריין אין זיין קאראוואן, און ער האט זיך אויסגעטוהן די שיך, און עס צוריק אנגעטוהן אזוי וויי עס דארף צו זיין.

יעצט קומט ער ארויס, גרייט צו גיין אין מלחמה, אבער זיין קאמאנדע איז שוין לאנג נישט דא. וואס טוט מען יעצט? האבן די גרויסע לייט דארט, אים געהייסן גיין מיט אן אנדערע קאמאנדע. עס האט נישט לאנג געדויערט, און ער האט אויסגעפונען אז זיין

קאמאנדע, מיט וועלכן ער האט געדארפט גיין, איז געקומען אונטער אטאקע פונעם שונא, און קיינער איז נישט געבליבן לעבן, הי"ד!

פון די קליינע זאך וואס ער האט געטוהן שוין פון קליינווייז אהן, כאטש ער איז נישט געווען אזא פרומער, לויט ווי מען האט דעמאלס פארציילט, אבער פון דער זאך איז ער גאראטעוועט געוואָרן, כאטש אפילו עס איז נישט קיין עבירה אויב טוט מען עס נישט, נאר אזוי איז די ריכטיגע וועג פון זיך אנטוהן, ווייל אזוי שטייט אין שלחן ערוך.

אזוי אויך, זענען אונז אידן - מסתם - געבליבן לעבן פון אזעלכע קליינע זאכן, וואס מען האט געמיינט אז עס איז א קליניקייט אדער גאר א נארישקייט. דאס האט מסתם גאראטעוועט הונדערטע אידן, צו זאל עס זיין - נישט עסן יום כיפור, נישט עסן חמץ אין פסח, אדער נישט עסן טריפה, אפילו עס איז געווען מותר לכל הדעות 1000%. פון דעם וואס מען האט זיך איינגעהאלטן, קען מען נישט וויסן וואס מען האט זיך געשפארט...

אזוי אויך איז היינט, וועו א מענטש האלט זיך צוריק פון טוהן עפעס, קען מען נישט וויסן וויפיהל עגמת נפש מען האט זיך געשפארט, אדער געשפארט אנדערע.

עס שטייט אין די הגדה, ונצעק וכו' כמה שנאמר וכו' וימת מלך מצרים ויאנחו בני ישראל מן העבודה ויזעקו ותעל שועתם אל האלקים מן העבודה: איך האב אמאל געזעהן א פשט אין ויזעקו ותעל שועתם אל האלקים מן העבודה. וואס הייסט מן העבודה? דאס מיינט נישט פון די שווערע ארבעט, נאר דאס מיינט, פון דעם וואס זיי האבן נישט געקענט טוהן די עבודת השם יתברך, פאר דעם האבן זיי געוויינט.

ביי אונז, איז אויך אזוי געווען, גלייך אנהייב מלחמה, וועו מען האט געכאפט אידן צו די ארבעט. זיי האבן געכאפט יעדן טאג, אפילו שבת. עס איז געווען צוויי זאכן וואס מען האט געטוהן, וועו זיי האבן געכאפט צו די ארבעט. איינס איז געווען, גראבן גריבער פאר

די סאלדאטן, אין פאל דער שונא אטאקירט זיי. די צווייטע זאך איז געווען, שלעפן גלייזן (שינעס).

גראבן גריבער איז געווען גרינגער פון שלעפן שינעס, ווייל די שינעס זענען געווען זעהר לאנג און זעהר שווער. אבער וואס טוהען אונז אידן, ווען עס איז געווען שבת, און מען האט געכאפט אידן צו די ארבעט? די פרומע אידן האבן פרובירט צו טוהן וואס וויניגער ארבעט, ווייל עס איז שבת. גראבן גריבער איז אן אב מלאכה, און שלעפן שינעס איז נישט קיין אב מלאכה. אונז אידן וילן דאך נישט טוהן קיין אב מלאכה. וואס טוט א פרומער איד? מען פרובירט זיך ארייגבאקומען, צו ארבעטן ביי די שינעס, כאטש עס איז געווען ביטער שווער, אבער וואס טוט מען נישט אויף נישט עובר זיין אן אב מלאכה. אסאך, איז עס געלונגען צו ארבעטן ביי די שינעס, און אפאר - נישט.

דאס קען מען אויך טייטשן אין דעם פסוק, "ויזעקו ותעל שועתם אל ה' מן העבודה", פון די וואס האבן עובר געווען, אפילו זיי האבן געמעגט. דאס האט זיי געשטערט, עובר צו זיין אן אב מלאכה. עס האט זיי נישט געשטערט צו מען ארבעט שווערער אדער גרינגער.

די גמרא, מסכת יבמות (דף קכא.), האט א שאלה וועגן א פרוי, וואס איר מאן איז געפאהרן אויף א שיף, און ער איז נישט אהיימגעקומען. די פרוי בלייבט אן עגונה, ביז עס קומען עדות און זאגן אז זיי האבן געזעהן ווי איר מאן דערטרונקט זיך.

בקיצור, די גמרא זאגט אז עס וועגדט זיך אין וואספארא וואסער ער איז ל"ע דערטרונקען געווארן. 'מים שיש להם סוף' (א וואסער וואס האט אן עק), איז די פרוי מותר חתונה צו האבן; 'מים שאין להם סוף' (א וואסער וואס האט נישט קיין עק), איז אסור פאר די פרוי חתונה צו האבן.

די גמרא ברענגט דארט א מעשה. רבן גמליאל איז געפאהרן אויף א שיף, און ער האט געזעהן ווי ר' עקיבא דערטרונקט זיך אין וואסער. שפעטער, איז ר"ג געקומען אין בית המדרש, און ער האט געזעהן ווי

ר"ע לערנט פאר א שיעור! האט ר"ג געפרעגט ר"ע, "ווי אזוי האסטו זיך ארויסגעראטעוועט פונעם וואסער?, איך האב געזעהן ווי דו דערטרונקסט זיך". אמר ר"ע, "דף של ספינה נזדמן לי, ועל כל גל וגל שבא עלי נענעתי לו ראשי" [איך האב זיך אנגעכאפט אין א ברעט (אזוי איז ר"ע געבליבן העכער די וואסער), און יעדע כוואליע וואס איז געקומען אויף מיר, האב איך זיך אונטערגעבויגן אונטער דעם].

פיהרט די גמרא אויס, "מכאן אמרו חכמים, אם יבואו רשעים על אדם ינענע להם ראשו" [ווען א רשע פארלייגט זיך אויף א מענטש, זאל ער זיך אראפבייגן דעם קאפ], זיך מכניע זיין, און נישט צוריקשרייען וכדומה.

דאס איז טאקע דער מהלך פון דעם אידישן פאלק. יעדעס קלאפ וואס מען כאפט, בייגט מען זיך און מען זאגט, "דאס איז פונעם רבונו של עולם. עס וועט זיין גוט. אז דער באשעפער געט אונז דער קלאפ, מוז זיין אז ס'איז גיט. מיר קענען פשוט נישט אלעס פארשטיין, אבער מיר גלייבן אז אזוי איז גוט". "בכל דור ודור עומדים עלינו לכלותינו", אבער פארוואס געלונגט עס נישט? ווייל, "אם יבואו רשעים על אדם ינענע להם ראשו".

[נאכדעם וואס מען האט געזאגט די מה נשתנה, האט זיידי אויסגעשמועסט וועגן די צווייטע וועלט-מלחמה, ווי די אידן האבן מיטגעמאכט, און פינקט ווי עס איז א מצוה לספר ביציאת מצרים, איז אויך א מצוה צו דערציילן וואס זיי האבן מיטגעמאכט ביי די צווייטע וועלט-מלחמה. אויך האט זיידי דערמאנט, מיט טרערן אין די אויגן און א געשטיקטע שטימע, ווי אזוי עס האט אויסגעזעהן ווען ער האט געזעהן דעם בעלזער רבי'ן, מיט'ן ברודער, אהן א בארד און פיאות.]

אונז האבן אזוי געליטן 5 - 6 יאהר, ביטער שווער, און פונדעסטוועגן האבן מיר פרובירט דאס בעסטע צו בלייבן אידיש, און אויפשטעלן אידישע דורות. [זיידי האט אזוי געריידט פאר 10 - 15 מינוט. (אלעס איז

שוין געשריבן געווארן פריער.) נאכדעם, האט זיידי דערציילט די מעשה וואס האט פאסירט ביים סאטמארער רבי'ן זצ"ל.]

נאכ'ן קריג, איז דער סאטמארער רבי אנגעקומען קיין ארץ ישראל, און מען האט אים דארט אויפגענומען אלס גאב"ד. נאך אפאר יאר, איז דער רבי געפאהרן וואוינען קיין אמעריקא. וועז דער רבי האט זיך געזאגט פון די מענטשן, האבן זיי געפרעגט, "רבי, דו לאזט אונז דא איבער אליין? וועם גייען מיר געבן א קוויטל?". האט דער רבי געענטפערט, "וועז עטס גייטס אין בית המדרש אריין דאוועגען שחרית, און עטס וועטס זעהן וויי א איד שארט ארויף די ארבל צו לייגן תפילין, און אויף זיין האנט איז אריינגעקריצט א נומער (פון די מלחמה), אים קענט עטס געבן א קוויטל!". [און זיידי האט געגעבן א שאר ארויף זיין ארבל, און געוויזן זיין נומער, און געזאגט:] איך האלט נאך נישט אויף די מדריגה, צו קענען פועל'ן ישועות פאר אנדערע, און אוודאי נישט פאר זיך. הלוואי, וועז איך וואלט געקענט האלטן אויף יענע מדריגה. עבדים היינו וכו'...

[באבי זאגט:] עס קען גאר זיין, אז אונז האבן מער געליטן ווי די אידן אין מצרים. זיי זענען געגאנגען מיט די גאנצע משפחה, און מיט גאנץ כלל ישראל. ביי אונז, איז נישט געווען גאנץ כלל ישראל צוזאמען. עס איז געווען גאר אסאך לאגערן. אויך זענען מיר געווען אפגעטיילט פון אונזער משפחה, און מיר זענען געווען אויסגעמישט, פרומע, פרייע, און גוים. עס האט זיך זעלטן געמאכט, אז עס זענען געווען אפאר שוועסטערן צוזאמען. דאס מערסטע וואס מיר האבן געהאט, איז געווען אפאר חבר'טעס צוזאמען. אין מצרים, וואו נאר זיי זענען געגאנגען, זענען אלע אידן געווען צוזאמען.

[באבי זאגט:] וועז איך זיץ ביים סדר, דערמאן איך זיך פון מיין טאטע'ס סדר. איך זעה דעם בילד פאר מיינע אויגן, כאילו עס וואלט געווען יעצט! מיין טאטע און די גאנצע משפחה זיצן ביים טיש, ממש

הערליך. איך בענק זיך נאך די טעג. איך געדענק ווי מיינע פיר ברידער פלעגן גנב'ענען דעם אפיקומן, און עס איז געווען לעבעדיג.

[באבי זאגט:] איך האב חרטה פאר'ן ארויסווארפן די דרעס (קלייד), לעפל, און טעלער, וואס איך האב געטראגן און געגעסן דערמיט פאר "9 חדשים". יא, די זעלבע קלייד האב איך געטראגן פאר 9 חדשים. איך האב באמת חרטה פאר דאס ארויסווארפן. איך וואלט דאס געדארפט האלטן אין מיין china closet, אז מיינע אייניקלעך זאלן דאס זעהן!

אבער איך וועל זאגן צוויי זאכן. קודם כל, וער האט דען געטראכט, אז מען וועט נאך אמאהל האבן קינדער און אייניקלעך? אפילו נאכדעם וואס מען האט שוין אדורכגעלעבט די מלחמה, האט מען נישט געווואוסט צו מען גייט האבן קינדער, ווייל די דייטשן ימ"ש האבן אונז געזאגט (פאר די מיידלעך), אז זיי האבן אריינגעלייגט א powder אין אונזער עסן, וואס דער powder מאכט אז מען זאל נישט קענען האבן קיין קינדער. אבער קוק מיך אהן היינט. איך האב ברוך השם, אזויפיהל קינדער און אייניקלעך בלי עין הרע, ברוך השם. הלוואי די דייטשן זאלן דאס נאר קענען זעהן.

צווייטנס, אונז זענען געווען אזוי צופרידן אראפצונעמען די קליידער, און צו עסן מיט א נארמאלע לעפל און טעלער, אז מען האט אפילו נישט געטראכט וואס מען טוט, און מען האט דאס ארויסגעווארפן.

[באבי זאגט:] איך זאג נישט די הגדה. איך זאג נאר הלל. איך דאנק דעם רבונו של עולם אויף מיינע ניסים, אז איך האב עס דורכגעלעבט און געבליבן אידיש, סיי אין לאגער און סיי נאכ'ן קריג.

אין לאגער, מיט וואס בין איך געבליבן אידיש? ווען איך בין צוריקגעקומען צו מיין רום (בראק), נאך די ארבעט, שבת אדער יום טוב, האב איך נישט געטוהן קיין חילול שבת. אבער ביי די ארבעט, האב איך נישט געהאט קיין ברירה, און געארבעט "יום כיפור אויך"! איך האב פרובירט צו טוהן וואס ווייניגער חילול שבת; מען האט אבער געמוזט ארבעטן. יום כיפור האב איך געפאסט, א גאנצע נאכט און א

גאנצן טאג. ביי כל נדרי, האב איך געארבעט און געפאסט. א גאנצן טאג האב איך געארבעט. ביי נעילה, האב איך געארבעט. איך ווייס נישט ווי אזוי איך האב געקענט ארבעטן און פאסטן. איך קען דאס אליין נישט גלייבן.

און וועגן דעם, אז איך האב עס איבערגעלעבט, און אויפגעצויגען א פאמיליע, און מיינע קינדער און אייניקלעך זענען פרומער פון מיך, דאס enjoy איך. אז מיין 8-יעהריג מיידל-אייניקל קען מער פון מיך, דאס האב איך זייער זייער הנאה. איך קען ענק דאס נישט מסביר זיין.

[זיידי זאגט:] איך האב געזאגט, נישט איין מאהל, און נישט נאר פאר איינער, אז ווען איך קום אריין אין באבוב, - איך זאג באבוב ווייל דארט דאוון איך, אבער לאו דוקא באבוב, אפילו יעדע חסידות אדער חדר - און איך זעה דארט די קינדער, נישט קיין חילוק ווען, צו איז דאס ביי א חומש סעודה, ווי די 5-יעהריגע קינדער הייבן אהן לערנען חומש, אדער זאל עס זיין ביים טיש, ווי מען שטייט אויף די פארענטשעס, און איך זעה אזוי פיהל קינדער און בחורים קיין עין הרע, איך ווייז מיט טערען פון שמחה, אז מיר האבן דאס דערלעבט צו זעהן. אזוי פיהל אידישע קינדערלעך וואס מען נעבעך אומגעברענגט על קידוש השם, הי"ד, טאטעס, מאמעס, זיידעס, באבעס, יונגלעך, מיידלעך, און קליינע קינדער, וואס פון די וויגן האט מען זיי ארויסגעכאפט און אומגעברענגט ווי חיות, און פון די פאר אידעלעך - וואס האבן דאס קוים געקענט אויסהאלטן, און עס אדורכגעלעבט חוץ לדרך הטבע, - עס איז נישט צום גלייבן, ווי פון די פאר שארית הפליטה, איז דא אזא גרויסער עולם פרומע חסיד'ישע אידן. מען קען נישט אויף דעם געגוג דאנקען און לויבן דעם באשעפער.

[זיידי זאגט:] ווען מען וואלט געוואלט נקמה נעמען אין די דייטשן, דורך אראפשניידן א פינגער און ארויפליגן זאלץ, און אזוי אראפשניידן יעדער אבר באזונדער און לייגן זאלץ, און אזוי זאלן זיי זיך מוטשען צום טויט, "וואלט עס נישט גענוג געווען פאר זיי"! ווי אזוי זיי האבן אויסגעצויגן די יסורים און די נשמות פון אונז אידן, נישט נאר פון די

וואס זענען אוועק, הי"ד, נאר פון די וואס זענען געבליבן. די גרעסטע נקמה פאר זיי וואלט געווען, וועו מען וואלט זיי געלאזט שפאצירן רוהיג אין די גאסן פון בארא פארק, אדער אין ירושלים עיר הקודש, און זיי זאלן זעהן די אידן, און וויפיל עס איז דא, קיין עין הרע, דאס וואלט געווען די גרעסטע נקמה. נישט אנריהרן, נישט הרג'ענען, נישט גארנישט, נאר לאזן דרייען אין די אידישע גאסן און זעהן ווי אידישקייט בליעט.

[זיידי זאגט:] עס איז היינט אזא פאלשע וועלט, אז עס איז דא רשעים היינט וואס זאגן, אז די גאנצע צווייטע וועלט-מלחמה איז 'לא היה ולא נברא, לא דובים ולא יער'!, עס איז פאלש, און די אידן מאכן אויף פאלשע מעשיות און פאלשע בילדער. איך קען נישט גלייבן, ווי א מענטש קען זיך איינרעדן אז עס איז א באבע-מעשה. דער פון אויבן וועט העלפן, און משיח וועט קומען, וואס מען האפט באלד אין קורצן, און דעמאלס וועט שוין זיין, "וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך". די גאנצע וועלט וועט זעהן אז עס איז דא א באשעפער.

ס'איז דא וואס פרעגן, פארוואס מען האט זיך אזוי געלאזט פיהרן צו אונזער טויט. דער תירוץ איז, אז מיר האבן א גאנצע צייט געהאפט, אז די מלחמה גייט זיך ענדיגן יעדע מינוט. ממילא, וועו מען האט אונז געגומען צו די נידריגע ארבעט, האט מען זיך געלאזט, וויל מען האט געטראכט, "היינט וועט מען טוהן די שמוציגע ארבעט, אבער מארגן וועט זיכער זיין גוט".

לכתחלה, האבן ענגלאנד און פראנקרייך צוגעזאגט פולין, אז זיי וועלן קומען העלפן, די רגע די דייטשן וועלן אנהייבן א מלחמה. אדערווייל, האבן זיי נאר געזאגט פאר דייטשלאנד, "הערטס אויף צו שלאגן פולין. עס איז נישט געראכט וואס ענק טוהען." דאס איז געווען די גאנצע הילף וואס זיי האבן געגעבן פאר פולין. אונז אידן

האבן געהאפט, אז די וועלט וועט זיך טאקע אהננעמען פאר פולין; דערפאר האבן מיר געטראכט, "אט אט וועט זיך דאס ענדיגן".

דער בראך איז געווען, אז וען מיר האבן איינגעזעהן אז די מלחמה נעמט נישט קיין עק, איז שוין געווען צו שפעט צו שטעלן א ווידערשטאנד, ווייל מיר האבן שוין נישט געהאט קיין כח; אונזער esteem self איז שוין געווען אינגאנצן צובראכן, און אט דאס איז געווען די חכמה פון די דייטשן ימש"ו.

דער יצר הרע קומט צו א מענטש מיט די זעלבע חכמה, "טוה נאר דער קלייניקייט. עס איז נישט קיין דאורייתא, נאר א דרבנן. קיינער וועט סייווי נישט וואוסן". אזוי טוט ער אריינארן דעם מענטש, און וען מען כאפט זיך, איז מען שוין אזוי פארזינדיגט, אז עס איז זעהר שווער זיך ארויסצוזעהן פון דעם קלעם. נישט נאר דאס, ער קומט נאך איינרעדן דעם מענטש, אז ס'וועט סייווי נישט העלפן דיין תשובה, ווייל דו ביסט שוין אזוי טיף, ה"י. מיר דארפן אבער וואוסן, אז דער באשעפער קען אלעס באווייזן. נישט קיין חילוק ווי שמאל דער מצב איז, קען מען זיך אלעמאהל ארויסדרייען, אפילו אלע דאקטוירים האבן שוין אויפגעגעבן; אזוי, איז דער באשעפער אלעמאהל מקבל אונזער תשובה, נישט קיין חילוק ווי פארפלעקט מיר זענען. ער האט אונז אלעמאהל אינזינען און ער האט אונז זעהר ליב.

[באבי זאגט:] איך קען נישט אורטיילן פאר די אידן וואס זענען נישט געבליבן פרום. איך קען זיין בייז אויף זיי, אז זיי זענען מחלל שבת, און אז זיי האבן אויפגעצויגן זייערע קינדער ווי גוים, אבער איך ווייס יא דעם אמת, אז עס איז געווען זעהר שווערע נסיונות מיט אמונה, און זיך צו האלטן עהרליך און אידיש. מען קען זיי נישט באשולדיגן.

[זיידי זאגט:] נאך די ערשטע וועלט-קריג, איז דער רוחניות געווען אויף גאר א שוואכע מדריגה, און עס איז געווען זעהר שווער זיך צו האלטן ביים עהרליכקייט. זעהר א גרויסער חלק פון די אידן, האבן ליידער דעמאלס געהאלטן, אז מען דארף זיך מישן מיט די גוים.

פארשטייט זיך, אז זיי זענען געווען עהרליכע אידן, שומרי תורה ומצוות, אבער זיי האבן זיך געטוישט דאס לבוש, און אראפגענומען די בארד, און זיך אריבערגעצויגן קיין דייטשלאנד. טייל האבן אפילו געשיקט זייערע קינדער אין יוניווערסיטי, אז זיי זאלן אויפוואקסן געלערנטע מענטשן. זיי האבן חס ושלום נישט געמיינט צו טשעפען מיט'ן אידישקייט, אבער זיי האבן זיך ליידער איבערצייגט, אז מען קען זיך נישט מישן מיט די גוים און בלייבן אן עהרליכער איד, אבער עס איז שוין געווען צו שפעט; זייערע קינדער זענען שוין געווען פארפאלן, ה"י.

אויך האט געהערשט א מורא'דיגע ארימקייט, און אין זעהר אסאך אידישע שטיבער איז ממש נישט געווען קיין לחם לאכול. ב"ה, עטס ווייסט נישט וואס דאס מיינט. עס זענען געווען קינדער, יונגלעך, מיידלעך, און בחורים, וואס האבן נישט געהאט וואס אין מויל אריינצונעמען. און ס'האט געבוזשעוועט שטארקע ווינטן, פון די אלע מיני פארטייען, ציוניסטן, אגודיסטן, בונדיסטן, וכו', וואס האבן פראבירט אריינצוכאפן די אידישע קינדער, און עס איז ליידער נישט געווען שווער איבערצורעדן די בחורים. מען האט זיי צוגעזאגט גאלדענע גליקן, און מער וועלן זיי נישט שטארבן פאר הונגער. ליידער, האט עס געארבעט, און עס זענען געווען אסאך בחורים, וואס זייערע עלטערן זענען יא געבליבן ביים עהרליכקייט און זיך ווייטער געהאלטן אויפ'ן אלטן חסיד'ישן וועג, אבער זיי האבן זיך געלאזט איבערעדן, און אזוי זענען נעבעך פארכאפט געווארן גאר אסאך אידישע קינדער ר"ל.

לאמיך ענק זאגן איין זאך. מען קען זיי נישט אינגאנצן באשולדיגן אויף דעם. איך האב אדורכגעלעבט די צווייטע וועלט-קריג. עס איז מיר נישט קיין חידוש אויף די אידן וואס האבן ליידער אויפגעגעבן זייער אידישקייט. עס איז מיר גאר א חידוש אויף די אלע אידן וואס האבן זיך געהאלטן אויפ'ן אידישן וועג. עס איז געווען ביטערע נסיונות, און אויב האט מען נישט געהאט די ריכטיגע אמונה, האט מען זיך נישט געקענט האלטן; ספעציעל, ווען עס זענען געווען גוים, אדער

אפילו אידן, וואס פלעגן שרייען, "וואו איז ענקער ג-ט? פארוואס העלפט ער ענק נישט?". מיר האבן דאס כסדר געהערט פון די דייטשן, אין די לאגערן וואו מיר זענען געווען, "עטס האטס אזא גרויסער ג-ט, לאמיר זעהן ער זאל ענק העלפן". יעדער האט געוואוסט אז דער באשעפער פארלאזט נישט קיינעם, אדרבה, מיר האבן געזעהן דעם באשעפער אויף יעדן טריט און שריט; אבער דער הסתרת פנים איז געווען זעהר גרויס, און עס איז געווען שווער איינצוזעהן אז דער באשעפער פארלאזט נישט קיינעם. פרעגטס מיר נישט ווי אזוי איך האב געקענט ביישטיין דעם נסיון, ווייל איך קען ענק באמת נישט ענטפערן, אבער ברוך השם, איך האב עס בייגעשטאנען, און איך האב דערלעבט צו זעהן דורות ישרים מבורכים, מיט אסאך אידיש נחת, קיין עין הרע!!!

דער פון אויבן האט געוואלט אז עס זאלן בלייבן מענטשן לעבן. ווי אזוי, ווייס איך נישט, און ווער עס וועט ענק זאגן אז ער ווייסט, זאג איך דיר אז עס איז שקר. עס איז אלץ חוץ לדרך הטבע; דאס זיין דארט, דאס לעבן דארט, דאס בלייבן לעבן דארט, דאס געזונט זיין דארט. אין די קעלט, איז מען געפרוירן געוואָרן. אין די זומער, איז מען צושמאלצן געוואָרן. דא, אז ס'וועט אביסל הייס, מוז מען שוין אנטלויפן אין א קאנטרי אריין, ווייל מען קען נישט אויסהאלטן די היץ. איך מאך נישט אוועק די קאנטרי. איך האב דאס אויך זעהר ליב. אין די זון איז מען געשטאנען און געארבעט, און אין די שניי און רעגן איז מען געשטאנען און געארבעט, און מען האט אונז געיאגט און מיר האבן געשלעפט שווערע שטיינער און אייזענעס פון די שינעס (באנען). קיינער קען ענק נישט זאגן אז עס איז געווען מעגליך איבערצולעבן. נאר דער פון אויבן האט אונז געקענט ראטעווען.

[זיידי זאגט:] עטס זאלסט געדענקען, די יונגע יאהרן נישט צו פארשלאפן. איך דערמאן זיך אסאך מאהל, צו ס'איז ביים דאווענען, צו ס'איז ביי שמונה עשרה, צו ס'איז ביים זינגען זמירות, און איך זאג צו מיר אליין, "הלוואי, איך זאל האבן היינט דאס יראת שמים ביי א

שמונה עשרה, ווי איך האב דעמאלס געהאט, ביי א לכה דודי, אדער ביי א מזמור שיר ליום השבת, אדער ביי יהי כבוד ה' לעולם".

עס שטייט אין פרקי אבות, פרק ד' משנה כ"ה, "אלישע בן אבויה אומר, הלומד ילד למה הוא דומה, לדיו כתובה על נייר חדש, והלומד זקן למה הוא דומה, לדיו כתובה על נייר מחוק." עס איז נישט קיין פארגלייך, דאס וואס מען שרייבט אויף א ריינע שטיקל פאפיר, ווי דאס וואס מען שרייבט אויף אן אויסגעמעקטע שטיקל פאפיר. אויב שרייבט מען, און דערנאך מעקט מען און מען שרייבט ווידער, מען האט טאקע אויסגעמעקט דאס אלטע, אבער דער פאפיר איז נישט ריין. אויב שרייבט מען אויף א ריינע פאפיר, "דאס איז ריין".

מען דארף צו געדענקען איין זאך. עס זאל בלייבן אין מח איינגעקריצט, די יונגע גוטע יאהרן וואס מען איז געגאנגען אין חדר, און דערנאך אין ישיבה, און ווען מען איז געווען א בחור, און ווען מען איז געגאנגען צום טיש, און דאס דאוונען, ווען מען האט געדאוונט מיט דעם רבי'ן רבי שלמה, און רבי נפתלי און להבדיל בין חיים לחיים דעם היינטיגן רב. עס מאכט זיך היינט, אז מיין דאוונען היינט זאל זיין אנדערש פון דעם נעכטיגן דאוונען. איך האף אז דער באשעפער נעמט אהן מיין תפלה. עס טאר נישט אזוי זיין. יעדן טאג דארף מען דאוונען, און לייגן תפילין, מיט דעם זעלבן געשמאק מיט וואס מען האט דאס געטוהן דאס ערשטע מאל. עטס זענטס נאך יונג. עטס קענטס נאך ארבעטן אויף זיך. עס איז טאקע שווער, אבער אויב טוט מען דאס פון קליינווייז אהן, וועט עס נישט זיין אזוי שווער אנצוהאלטן דעם וועג.

חז"ל לערנען אונז אז "אין דבר העומד בפני הרצון": (תשע"ה) מען זאגט נאך פון איינער פון די געלערנטע רבי'ס, אז "אויב מען קען נישט אריבער, גייט מען ארונטער". און איך זאג, "אויב מען קען נישט אריבער, גייט מען אריבער". מען דארף אלץ טרעפן א וועג אריבער!

מען קען זיך מיט יעדע זאך אן עצה געבן. מען דארף זיך אפשר אביסל אנשטרענגען, אבער מען טרעפט א מיטל דערפאר.

באבי האט געהאט א קאזין, שמעון פעלדמאן ע"ה. עס איז א מצוה אים צו דערמאנען. ער האט נעבעך נישט איבערגעלאזט קיין קינדער, ה"י. ער האט געארבעט אין א מאשין-מצה בעקעריי, און ליידער, פאר קיין שום איד נישט געדאכט, האט ער פארלוירן דארט א האנט, ביי איינע פון די מאשינען, ה"י. בקיצור, ער האט זיך שטארק געמוטשעט, אבער ער האט געטראפן א מיטל, ווי אזוי זיך אליין אן עצה צו געבן אהן הילף.

(נאכ'ן צוברעכן די HIP): פאר א שטיק צייט, האב איך זיך נישט געקענט אליין אן עצה געבן. ב"ה, אז איך קען זיך שוין אליין באוועגן. איך האב געטראפן א מיטל ווי אזוי זיך אליין אן עצה צו געבן, חסדי ה'.

"ניתן רשות לרופא לרפאות": אין קראקא האט זיך אמאל געמאכט, אז א קינד פון א גרויסער עושר איז זעהר קראנק געווארן, און מען האט געברענגט די גרעסטע דאקטוירים מיט פראפעסארן פון וויען (דארט זענען אמאהל געווען די גרעסטע דאקטוירים) אונטערצוזוכן דאס קינד, אבער ליידער האט קיינער נישט געטראפן א מיטל ווי אזוי צו היילן דאס קינד.

מיטאמאהל, האט איינער געזאגט, אז אפשר זאל מען רופן דער אידישער דאקטער, פריעדמאן, וואס וואוינט דא אין שטאט. די פראפעסארן האבן געטראכט צו זיך, "אז מיר האבן נישט געקענט היילן דאס קינד, ווי אזוי וועט דער אידישער דאקטער קענען?", אבער מען האט נישט געהאט קיין אנדערע עצה ווי אזוי צו היילן דאס קינד, ממילא האבן זיי געזאגט, "נו אדרבה, רופטס אים. לאמיר זעהן וואס ער קען". דער דאקטער איז אנגעקומען. ער האט אונטערגעזוכט דאס קינד, און ער האט געזאגט, אז לויט ווי אזוי עס זעהט אים אויס, דארף

מען היילן דאס קינד מיט א געוויסע זאך. וכך הוה, מען האט דאס געטוהן, און דאס קינד איז געווארן אויסגעהיילט.

ביי אונז איז נישט דא אזא זאך ווי כוחי ועוצם ידי. מיר האבן א באשעפער וואס קען היילן, און ער היילט טאקע. ער האט געוויסע שליחים, וואס האבן זיך געלערנט דאקטאריי, און זיי טוהען טאקע געוויסע פעולות צו היילן דעם מענטש, אבער עס האט גארנישט מיט זיי. דער גרעסטע ראיה איז, אז וואס פאר איינעם קען העלפן, קען פאר א צווייטן נישט העלפן.

והנה הראה אותי אלקים גם את זרעך

זיידי׳ס דרשה ביי שבע ברכות של שמואל שמעלקא והדסה פעסיל ליכט

"ראה פניך לא פללתי, והנה הראה אותי אלקים גם את זרעך". די אלע וואס זענען געווען אין עמק הבכא ווייסן - ליידער איז שוין נישט דא קיין סאך פון די שארית הפליטה, קיינער פון זיי האבן נישט געגלייבט, און מען האט זיך נישט געראכטן, אויף די אלע זאכן. ב"ה, דער באשעפער האט געהאלפן, און מען האט דערלעבט צו זען, קינדער, און קינד׳ס-קינדער, און ב"ה, מיר האבן דערלעבט אנטייל צו נעמען אין זייערע שמחות, און אין זייער חתונה, ב"ה.

זאל דער באשעפער העלפן אלע אידישע קינדער, אז זיי זאלן דערלעבן אונזערע יאהרן, און זען נאר נחת מיט שמחות געזונטערהייט.

(אזוי ווי איך בין נישט קיין גרויסער רעדנער, וויל איך בעהטן מיין אייניקל, יצחק וואלדמאן, זאל זאגן אפאר ווערטער לכבוד די שמחה.)

זיידי׳ס דרשה ביי שבע ברכות של יחזקאל דוד ומינדל רבקה שעכטער

איך וויל באגריסן דעם חשוב׳ן עולם, אלע געסט אונזערע, איבערהויפט דעם חתן וכלה; אין זייער זכות זענען מיר אלע דא היינט, אפצוגעבן א שבח והודאה צום באשעפער, נאך דעם וואס מיר - צוזאמען מיט מיין ווייב זאל זיין געזונט און שטארק - האבן מיטגעמאכט.

איך האב אייביג געקלערט, "וואס הייסט צער גידול בנים?". איך דאנק דעם באשעפער, אז מיר האבן אדורכגעלעבט די מלחמה; -

לייַדער זענען אסאך נישט צוגעקומען צו די מדריגה, נעבעך, - און דער באשעפער האט געהאלפן, אז מיר זענען זיך צאמגעקומען, און דער באשעפער האט געהאלפן, מיר האבן געהאט קינדער ב"ה. וועו א קינד ווערט געבוירן, פריידט מען זיך. עס איז טאקע צער גידול בנים, אבער מען פריידט זיך מיט דאס קינד. אז דאס קינד ווייַנט, פריידט מען זיך. אז דאס קינד לאכט, פריידט מען זיך. אז עס קומט א ציינדל, א בת מצוה, א בר מצוה, מען פריידט זיך מיט יעדע זאך. אז דער באשעפער העלפט, מען גיט אויס די קינדער, זיי האבן חתונה, מען בלייבט אליין אין די שטוב, אבער מען דאנקט דער הייליגער באשעפער פאר וואס ער האט אונז געגעבן, די אלע טובות.

דער גרעסטער צער גידול בנים, האלט איך, אז דער באשעפער העלפט, און מען האלט ב"ה שוין אזוי ווייט, און מען - נעבעך - דארף קומען יעדע נאכט צו שבע ברכות... דער באשעפער זאל העלפן - וואונטש איך אייך, אלע וואס זענען דא - אז עטס זאלטס נאר האבן אזא צער גידול בנים! און עטס זאלטס קומען צו אונזערע יארן מתוך נחת און געזונט, און מיר זאלן זיך קענען באטייליגן ביי אייערע שמחות אי"ה. יישר כח פאר'ן קומען.

זיידי'ס דרשה ביי שבע ברכות של שמואל צבי ואסתר סאכאטשעווסקי (וואלדמאן)

איך וויל באגריסן די חתן כלה, עלטערן, זיידעס און באבעס, און אויך די עלטער-זיידעס און באבעס - דאס מיין איך מיר אליין. איך בין דא א גאסט, איינגעלאדנט דורך מיין זון זאל זיין געזונט. מיין זון, חיים יהושע, האט מיך געבעהטן צו רעדן. האב איך געזאגט, "איך בין נישט קיין רעדנער". האט ער געזאגט, "צו באגריסן דעם עולם, דארף מען נישט זיין קיין רעדנער".

קודם כל, א גוטן אוונט. איך בין דאנקבאר מיין זון, חיים יהושע, פאר מיך געבן דאס געלעגנהייט צו מאכן די ברכה **"שהחיינו וקימנו והגיענו לזמן הזה"**. ס'קען גאר זיין, אז מען דארף מאכן די ברכה בשם

ומלכות. איך וויל זיך נישט אריינלאזן אין קיין ספיקות, דאנק איך דעם באשעפער בפני קהל ועדה, "**ברוך שהחיינו וקימנו והגיענו לזמן הזה**".

אזוי אויך, ווי דער חתן האט פריער דערמאנט, די ווערטער פון 'נשמת', "**ואילו פינו מלא שירה כים, ולשוננו רנה כהמון גליו, ושפתותינו שבח כמרחבי רקיע... אין אנחנו מספיקים להודות לך**". דער חתן האט מיט דעם באדאנקט זיינע עלטערן. ס'איז זיכער, אז מען דארף האבן הכרת הטוב פאר עלטערן.

דער רבונו של עולם איז, צו אונז אלע, עלטערן, און איך וויל זאגן, "רבונו של עולם, **אין אנחנו מספיקים להודות לך**. '**ברעב זנתנו**', מיט הונגער האסטו אונז געזעטיגט. מיר האבן נישט געהאט וואס צו עסן און מיר זענען זאט געווארן". '**ובשבע כלכלתנו**', און ער האט אונז מיט גוטס געזעטיגט. '**מחרב הצלתנו**', ווען מען איז אויפגעשטאנען, האט מען קיינמאל נישט געווארטן וואס די צווייטע מינוט וועט ברענגען. פאר דעם, '**אין אנחנו מספיקים להודות לך**'. איך האב נישט קיין ווערטער צו דאנקען און לויבן דעם באשעפער, פאר די חסדים וואס ער האט געטוהן, מיט מיין ווייב זאל זיין געזונט, און מיט מיר. איך וויל זאגן נאכאמאל בפני קהל ועדה, "**ברוך שהחיינו וקימנו והגיענו לזמן הזה**".

מען האט שוין דערמאנט דא, אז אין די סדרה שטייט מען זאל נעמען '**שמן זית**'. די מדרשים, און די גמרא זאגט, "**ישראל נמשלו לזית כתית למאור**", מען שלאגט און מען הרג'עט, אבער ס'איז למאור. אונז פארשטייען נישט ווי אזוי דער באשעפער פיהרט די וועלט, אבער דאס איז למאור, צו לייכטן. אזוי אויך, ווי מען האט פריער דערמאנט, אז שמן, וויפיל מען וועט עס אויסמישן, און מיט וועלכע משקה מען זאל עס נאר אויסמישן, וועט עס אלעמאל גיין אויף ארויף. "מיר זענען ב"ה דא. קוקטס וויפיל מיר האבן מיטגעמאכט, און וואס מיר האבן געברענגט דא אויף די עולם, די נעקסטע דורות לשם ולתפארת, ב"ה."

יעצט וויל איך דערציילן א קליינע מעשה. נאכ'ן קריג, איז מיין ווייב זאל זיין געזונט - און איך אויך - געווען אין לאגער פערנוואלד, נישט ווייט פון מינכען, אין דייטשלאנד. מיט אונז, איז אויך דארט געווען

דער קלויזנבורגער רבי זצ"ל. ער האט אויף אונז אכטונג געגעבן ווי אויף אייגענע קינדער. מיין געוועזענע צוקונפטיגע כלה דעמאלס, האט נישט געוואלט חתונה האבן מיט מיך, "אזוי האב איך נעבעך אויסגעזוכן דעמאלס", נאר אויב דער רבי וועט מיך פארהערן, זעהן אויב איך האב אמאהל געלערנט אין חדר. איך האב ב"ה דורכגעמאכט דעם פארהער. נאכאמאל, **"ברוך שהחיינו וקימנו והגיענו לזמן הזה"**.

נישט לאנג צוריק, אומגעפעהר 65 יאר צוריק, ווען מיר זענען געקומען קיין אמעריקא, האבן מיר געוואוינט ביים פעטער ראטה, אין קאראנע, לאנג איילאנד. דעמאלס איז דער רבי געקומען קיין אמעריקא, זאמלען געלט פאר די ישיבה, וואס זענען געווען זיינע קינדער, אין פערנוואלד. ער האט דעמאלס געוואוינט אין וויליאמסבורג. איך האב דעמאלס אליין נישט געוואוסט ווי אזוי מען קומט אהן דארט. דער באשעפער האט געהאלפן; אונז זענען געקומען June 24, 1946, 10טעג שפעטער איז געווען July 4, און דער קאזין האט נישט געהאט קיין ענגליש דעמאלס. ער האט געלערנט אין תורה ודעת. מען האט געדארפט פאהרן מיט 2 באסעס צום רבי'ן, און ער האט מיך געפיהרט.

ווען איך בין אנגעקומען צום רבי'ן, האט ער מיך דערקענט פון פערנוואלד. פרעגט ער מיך, "ווי לאנג ביסטו דא?". זאג איך, "10 טעג". פרעגט ער מיך, "און דו קומסט הערשט יעצט?". האב איך געענטפערט, "איך וועל זאגן דעם רבי'ן דעם אמת. איך בין א גרינער, און איך האב נישט געוואוסט ווי אזוי צו פאהרן, און יעצט, אז מיין קאזין האט נישט קיין ענגליש אין די שולע, האט ער מיך געפיהרט דא אהער אויף די באסעס. האט דער רבי געזאגט, "איך בעהט דיר איין זאך. אזוי לאנג ווי דו לעבסט, זאלסטו זיין נאר א גרינער, נישט חלילה ווערן אן אמעריקאנער!". איך ווייס אז דער רבי האט נישט געמיינט, אז איך זאל נישט ווערן אן אמעריקאנער בירגער. חס ושלום, די גאנצע וועלט ווייסט אז אמעריקא איז א מלכות של חסד. נאר געמיינט האט ער, אז

איך זאל זיך נישט פיהרן ווי די אמעריקאנע, אין אידישקייט און אין מאראל.

ב"ה, אין זכות פון מיין גוטע פרוי עמו"ש, און אין זכות אבות, האב איך זוכה געווען און דערלעבט צו זען אזעלכע שיינע פירות ב"ה. די כלה, אסתר, אונזער אייניקל, האט זוכה געווען צו אזא פיינער חתן, ענבי הגפן בענבי הגפן. וואונטש איך זיי, און איך בין מאמין באמונה שלימה אז משיח וועט באלד במהרה קומען בימינו, אבער דענסטמאל, נאך 65 יאר נאך זייער חתונה, זאלן זיי זיך אויפפיהרן ווי גרינע, און ביז דעמאלס, זאלן זיי אויפבויען א בית נאמן בישראל, און זיין א שטלאץ פאר די גאנצע משפחה און כלל ישראל, ובא לציון גואל במהרה בימינו אמן.

זיידי'ס דרשה ביי שבע ברכות של נפתלי יצחק אייזיק ויהודית מעריל (וואלדמאן)

מיין זון, חיים יהושע, האט מיך מכבד געווען און געבעהטן צו רעדן. עטס וועטס מיר אבער מוזן אנטשולדיגן. עס איז מיר זעהר שווער צו רעדן, ווייל איך בין שטארק פארקיהלט. איך וועל נאר זאגן געציילטע ווערטער.

איך בין זיכער, אז אונזערע עלטערן וואס זענען נעבעך אומגעקומען על קידוש השם, זיי זענען זיכער צופרידן פארוואס מיר זענען געבליבן, אז מיר זאלן קענען ברענגען אזא שיינע משפחה.

איך וועל נאר אנווואונטשן די חתן כלה, אזוי ווי מיין ווייב זאל זיין געזונט האט מיך אויסגעלערנט אז איך זאל אנווואונטשן יעדן איינעם, דער באשעפער זאל העלפן, אז זיי זאלן קומען אין אונזערע יאהרן געזונטערהייט, און זעהן נחת, עד ביאת גואל צדק, וואס פריער זאל עס זיין. מען זאל זעהן נאר נחת פון די גאנצע משפחה. עס זאל זיין נאר שמחות, און מען זאל אונז איינלאדענען.

אנטשולדיגט מיר, אז איך מוז מקצר זיין. איך וויל בעהטן, אז די חתן כלה זאלן אונז אויך אנווואונטשן אלעס גוטס.

זיידי׳ס דרשה ביי שבע ברכות של
אלטר אליעזר ורבקה רויזא בערגער

איך דאנק מיין אייניקל, יוסי, פאר דעם וואס ער האט מיך מכבד געווען מיט׳ן רעדן, אבער איך וואלט אים נאך מער געדאנקט, ווען ער וואלט מיך ארויסגעלאזט פון די ביזנעס. איך בין א גרויסער רעדנער, און איך וויל זיך נישט קאליע מאכן מיין נאמען.

קודם, וויל איך אנווואונטשן די חתן כלה, דער באשעפער זאל זיי העלפן, אזוי ווי איך וואונטש יעדן איינעם, און זיי אוודאי און אוודאי. ב״ה, אז איך האב דערלעבט, מיט מיין ווייב זאל זיין געזונט און שטארק, מיר האבן דערלעבט די שמחה. נישט איין מאהל האבן מיר געקלערט, צו מיר וועלן נאך קענען גיין צו די שמחה. הודו לה׳ כי טוב. איך ווייס נישט ווי אזוי, און מיט וועלכע און וויפיהל שבחים, מען קען דאנקען דעם הייליגן באשעפער, אז מיר האבן דאס דערלעבט און זוכה געווען צו זיהן. און מיר ביידע וואונטשן דעם חתן כלה, אזוי ווי איך האב פריער געזאגט אז איך זאג דאס פאר אלע מענטשן, זיי זאלן קומען - דער באשעפער זאל העלפן - אין אונזערע יאהרן, געזונטערהייט.

מען האט מיר אמאל נאכגעזאגט, אז דער בלאזובער רב זצ״ל וואס איז געווען דאהי - ער איז געווען אן עלטערער איד, ער איז אוועקגעגאנגען ווען ער איז געווען 100 יאר - ער האט געזאגט, אז היינט, דער לעבנסשטייגער פון מענטשן איז, אז היינט, אויב איינער איז אלט 90 יאר, איז ער א שמארק, א ראצער. איך זאג ענוי זיין לשון. איך וואונטש זיי, אז זיי זאלן אויך קומען צו די יארן, און מען זאל פון זיי אויך חוזק מאכן, נאר געזונטערהייט.

נאך א זאך וויל איך זאגן, וואס דאס זעה איך. איך בין געקומען מיט מיין ווייב פון פערנוואלד. דער קלויזנבורגער רב זצ״ל איז געווען אונזער מסדר קידושין. אונז זענען געקומען June 24, 1946. דער קלויזנבורגער רב זצ״ל איז דעמאלס געקומען קיין אמעריקא, נאך געלט, פאר די ישיבה אין פערנוואלד. ער האט דעמאלס געוואוינט

אין וויליאמסבורג. א וואך שפעטער, בין איך אהינגעפאהרן צום קלויזבורגער רבי'ן. פרעגט ער מיך, "וועז ביסטו געקומען?". זאג איך, "לעצטע וואך". "נא, ביז יעצט ביסטו נישט געקומען צו מיר?". האב איך געזאגט, "איך וועל דעם רבי'ן זאגן דעם אמת. איך בין א גרינער. איך ווייס נישט ווי אזוי מען קומט דא אהער. מען האט געדארפט פאהרן א שעה, מיט פארשידענע באסעס, פון קווינס דא אהער. היינט איז July 4, און עס איז נישט דא קיין ענגליש, האט מיין ווייב'ס קאזין מיך אהערגעפיהרט.

האט דער רבי מיר געזאגט די ווערטער, און איך זעה ב"ה, אז עס איז מקויים געווארן ביי אלע מיינע אייניקלעך ב"ה, און ביי דעם חתן אוודאי: "אזוי לאנג ווי דו וועסט זיין א גרינער, וועט דיר זיין וואויל און לעכטיג. זאלסט נאר נישט ווערן אן אמעריקאנער"!

חתן איז טאקע געבוירן אין אמעריקא, אבער ער איז נישט קיין אמעריקאנער. ער פיהרט זיך נישט אזוי ווי די אמעריקאנע פיהרן זיך, ב"ה. הודו לה' כי טוב. איך ווייס נישט אין ווועמענ'ס זכות, עס קען נאר זיין אין זכות אבות; אין מיין זכות גלייב איך נישט. דער חתן האט געהאט א זיידע, ר' משה בערגער, וואס איך האב נאר אביסעלע געקענט. עס איז נישט דא קיין ווערטער צו לויבן דעם מענטש, וואס ער האט אלץ געטוהן פאר אידישקייט, און אין זיין זכות, האב איך פארדינט אזוינע אייניקלעך ב"ה.

איך וואונטש נאכאמאל, אז דער באשעפער זאל העלפן, אז זיי זאלן זיך עלטערן אין פריידן עמו"ש, און בויען א בית נאמן בישראל, עס זאל זיין לשם ולתפארת פאר די משפחה, און פאר'ן גאנצן כלל ישראל, ביז משיח וועט קומען, אמן.

עטס פארשטייטס נישט וואס דאס מיינט, אז דער באשעפער העלפט און מען דערלעבט אזא שמחה. מען לייגט ב"ה צו, נאך א בלעטל צום בוים, און נאך א בלעטל צום בוים, ב"ה.

כ"ב חשון תשע"ז

לכבוד דעם 100'סטן יארצייט פון זיידן יצחק ברוך שעטכער,
וואס ליגט אויפ'ן הר הזיתים אין ארץ ישראל

א גוטע וואך. קודם וויל איך בעהטן מיין זיידן מחילה, אז ליידער קען איך זיך נישט באטייליגן ביים מעמד פון זיין 100'סטע יארצייט. אזוי אויך, וויל איך בעהטן מחילה, אז איך האף אז איך האב נישט פארשעהמט זיין נאמען.

I'm going to talk a little bit in English, because there are some people that don't understand Yiddish. Whatever I don't say in such perfect English, I hope you'll excuse me.

My name is Yitzchok Boruch Schachter. I'm named after this Zaidy, which you, cousins of mine, are getting together now to mark his 100th yahrtzeit.

I was born in Poland, in the town of Krakow, in the year 1924. My father's name was Chaim Shea, son of Shlomo, which was a son of this Zaidy, Yitzchok Boruch Schachter.

(The Zaidy had more children. Some of the names I still remember. One son's name was Duvid. He lived in Vienna. Another son was Zelig. He lived in Me'shane-Dallna (Amsaneh).)

My father was born, and raised, in a small town called Vishnitza. This is near Bochnia. Happens to be, in Vishnitza, as small as it was, it had the biggest jail from all of Poland.

During World War I, my father was in Krakow. Not wanting to be in the Russian army, he ran away from home, so they shouldn't find him.

After the war, my father married someone from Krakow. My mother's name was Shaindel Stern. Together, my parents had 5 children, 1 girl and 4 boys.

My sister's name was Haddasah, after Bobby Schachter, wife of Zaidy Shloima. My sister learned in Bais Yaakov of Krakow, which was founded by the famous Sara Schenierer.

My brothers and I learned in the Yeshiva Yesodei Torah, in Krakow. I have great memories from my childish years, may it be sitting by a Shabbos seudah with my parents and siblings, or may it have been spending time with my friends.

September 1, 1939 (י"ז אלול תרצ"ט), I was barely 15 years old, WWII broke out. For me to talk about what I went through, and how I survived the war, will take till the morning; and I don't want to keep you so long. I'll just list the names of the places and labor camps where I was during the war.

From Krakow, we went to Vishnitza. Then, I went to Plashiv. When I got back to Vishnitza, we all went to Bochnia Ghetto, where my parents and 2 brothers got killed HY"D; Shebenya, where my sister got killed, HY"D. Coming to Auschwitz, we arrived to Birkenau. Then we were transferred to Buna, where my brother got killed, HY"D. When my brother was killed, I was left all alone, without any contact to my cousins. I worked there till January 1945. Then, I was taken to Buchenwald; then, to Zwieberg; and then, on a death march from which I escaped twice. Once, they caught me and took me back. The second time I ran away, I went to hide by a German's attic for one week. In May 1945, the Americans came to free us!

From there, I went back to Krakow, where I thought, maybe I'll find one of my cousins. I knew the address, where he lived before the war. When we came to Auschwitz with that cousin, we made up to meet after the war by his house.

Then, I ran away from Krakow, because the goyim made a pogrom and they killed a Jew. I went back to Germany and I settled in Fernwald. There, I met the Klausenberger Ruv Zt"l. I got married there to my wife, Rivka, may she be well. Her maiden name was Rivka Weberman.

In June of 1946, we got to America. I, Boruch Hashem, have 3 kids, many grandchildren, great grandchildren, and great great grandchildren, Boruch Hashem. May we only see nachas from them, and they from us!

My life had a lot of ups and downs, but with Hashem's help, I was able to survive all of it, and just like I was able to do it, I'm sure all of us can do it.

I worked in many places, since I got to America. It's too many to mention, and some of them I forgot already.

I would like to wish all of you, may Hashem give you long, long, happy, healthy and wealthy years, with lots of nachas from your kids!

A special thanks to all of those who arranged the big event, for the 100th yahrtzeit of our grandfather Yitzchok Boruch, which is buried on Har Hazeisim. Thanks for giving me the honor to speak. May you be blessed forever.

I hope to see you all very soon, in Yerusholayim, together with Moshiach! Till then, may Hashem keep his right hand, so all those who want to hurt us, in Israel and all around the world, shouldn't be able to succeed. Thanks again.

I just want to say a few more words. As you see on the picture, Boruch Hashem I came here after the war, without a

yarmulke and without anything. I almost, almost forgot that I was a Jew. I was 5 years in concentration camps where we couldn't daven, we couldn't learn, we didn't eat kosher, we couldn't do anything a Yid is supposed to do.

Boruch Hashem, and a big thanks to the Ribono shel olam, through the Klausenberger Ruv - I was there with him in Fernwald, slowly, slowly I came back to yiddishkeit, and as you see, I'm trying to be the way a Jew should look and should be. I hope, all of my cousins I'm talking to right now - I almost don't know any of you, I hope, maybe you will learn from me, and may we make nachas for our Zaidy Yitzchok Boruch, whom I'm named after, we should come back to yiddishkeit like he wanted, and we shouldn't embarrass him, and he shouldn't be ashamed of us, his great great grandchildren.

Git voch. Thanks again!

COVER DESIGN BY: BNM MEDIA 718.308.7461